

A magyar társadalom
a 2020-as évek elején
2. kötet

INTEGRÁCIÓ, EGYENLŐTLENSÉG, POLGÁROSODÁS

Szerkesztette
KOVÁCH IMRE

INTEGRÁCIÓ, EGYENLŐTLENSÉG, POLGÁROSODÁS

A magyar társadalom a 2020-as évek elején
2. kötet

Szerkesztette:

KOVÁCH IMRE

INTEGRÁCIÓ, EGYENLŐTLENSÉG, POLGÁROSODÁS

A magyar társadalom a 2020-as évek elején
2. kötet

Szerkesztette:
KOVÁCH IMRE

HUN-REN TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
2024

Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás
A magyar társadalom a 2020-as évek elején

2. kötet

Szerkesztette: Kovách Imre

Lektorok: Árendás Zsuzsanna, Balcsók István, Bíró-Nagy András, Fényes Zsuzsanna
Hajnalka, Havasi Virág, Hegedüs József, Herke Boglárka, Lengyel György, Lukács
Ágnes, Neményi Mária, Németh Krisztina, Tardos Katalin

Olvasószerkesztő: Feketéné Balogh Marianna

Kötettervezés és tördelés: György Orsolya és Kovács Mariann

Borítóterv: Kovács Mariann

Borítófotó: Mariola Grobelska, Unsplash

Betűtípus: Montserrat

Kiadó: Társadalomtudományi Kutatóközpont

Nyomda: OOK Veszprém

A kötet az MTA poszt-COVID Pályázat által támogatott *Covid-járvány – társadalmi egyenlőtlenségek és integráció* megnevezésű kutatási program keretei között valósult meg.

ISBN 978-963-418-060-9ö (össz-ISBN)

ISBN 978-963-418-062-3 (a 2. kötetet azonosító ISBN)

TARTALOM

7	A rétegek, csoportok és fragmensek hierarchiái
9	Az elitek szerepe a társadalmi integrációban KRISTÓF LUCA
29	Polgárosodás a 2020-as években KOVÁCH IMRE, SZABÓ ANDREA
73	Lokálitás és integráció. A lokálisan integráltak társadalmi sajátosságai és integrációs szerepük CSURGÓ BERNADETT
103	A városi és a vidéki társadalom HORZSA GERGELY, KOVÁCH IMRE, MEGYESI BOLDIZSÁR
139	Agrárérintettek a magyar társadalomban. A mezőgazdasághoz való kapcsolódás mintázatai KOVÁCH IMRE, MEGYESI BOLDIZSÁR
179	A dolgozó szegények CZIBERE IBOLYA, HUSZTI ÉVA
225	A kliensi viszonyok mindennapi működése KOVAI CECÍLIA, PULAY GERGELY
275	Adatok és módszerek
277	Integrációs csoportok 2021-ben GYŐRI ÁGNES
291	A kötet szerzői

A RÉTEGEK, CSOPORTOK ÉS FRAGMENSEK HIERARCHIÁI

AZ ELITEK SZEREPE A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓBAN

KRISTÓF LUCA¹

Bevezetés

A magyar társadalom integrációjának tizenkét éve folyó kutatása eddig nem elemezte elmélyültebben az elitek szerepét annak ellenére, hogy egy korai, a kutatást megalapozó tanulmánykötetben már szerepelt egy tanulmány erről a témáról (Kovách–Kristóf 2012). A későbbi publikációinkban azonban nem szerepel önálló megközelítésként, aminek elméleti és módszertani okait egyaránt beazonosíthatjuk. A társadalmi integráció szociológiai kutatása nagyon erősen strukturális szemléletű – éppen ez az egyik legnagyobb erőssége –, azaz fogalmi kerete szerint elsősorban mechanizmusokra, illetve társadalmi csoportokra fókuszál. Itt természetesen rögtön felmerülhet a kérdés: az elit talán nem társadalmi csoport? Erre a kérdésre a fogalom definíciójának függvényében a válasz nem feltétlenül egyértelmű, azonban ebben a tanulmányban megpróbálok majd választ adni rá. Röviden: természetesen más csoportokhoz hasonlóan az elit is tekinthető a társadalomtudományos kutatás által konstruált társadalmi csoportnak. Ugyanakkor ha az elit fogalmát analitikusan értelmezzük, le kell szögeznünk, hogy nem pusztán csak a társadalom felső rétegeiről van szó. A valódi elit egy Magyarországhoz hasonló nagyságú ország esetében abból a pár ezer vagy tízezer emberből áll, akiknek a legnagyobb beleszólásuk van a társadalmat alakító folyamatokba.

Ennek a csoportnak a kutatása azonban számos nehézségbe ütközik (Rodríguez-Teruel–Daloz 2017, Kristóf 2019), ami a módszertan kérdéséhez vezet el. A társadalmi integrációs kutatásunk elsődleges módszerét adó reprezentatív kvantitatív felmérések még az általunk elért relatíve nagy elemszám mellett sem voltak alkalmasak az elit vizsgálatára, hiszen kis létszámú és a (kutatások elől) rejtőzködő népességről beszélünk. Kutatásunk másik fő módszere, a lokális, interjúk terepmunka a helyi elitek megközelítésére ugyan alkalmas – és erről, mint látni fogjuk,

¹ A szerző a tanulmány írásakor a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai-ösztöndíjában részesült.

számos értékes információval is szolgál –, az egész társadalomra kiható döntések meghozóinak szerepéről, legalábbis közvetlenül, jóval kevesebbet árul el.

Mielőtt azonban az olvasó csalódottan tovább lapozna a következő tanulmányhoz, szeretném leszögezni, hogy mindezen megszorítások ellenére az integrációs kutatásban bűvópatakként mindvégig fel-felbukkant az elit, helyesebben az elitek szerepe. Nem is lehetne ez másként, hiszen – ahogy a későbbiekben kiderül – valóban egy meghatározó integrációs ágensről van szó. Elsőként lássuk tehát, hogy mit jelent ez az állítás.

A társadalmi integráció fogalmának kutatásunkban használt meghatározása (Dupcsik–Szabari 2015) kifejezetten hangsúlyozza az ágencia kérdését: „Integrációs mechanizmusnak pedig a cselekvéseknek, beállítódásoknak, képzeteknek stb. minden olyan ideáltipikus készletét tekintjük, amely adott integrációs ágensek kooperációjának szintjét javítja és/vagy fenntartja a kooperáció további lehetőségét, növeli az ágensek összetartozásának érzését, csökkenti a kommunikációs zavarok vagy konfliktusok kialakulásának esélyét, és így tovább. Integrációs ágensek alatt pedig egyaránt érthetünk makro- és mikroszintű csoportokat, intézményeket, államokat, gazdasági egységeket éppúgy, mint egyéneket.” (Dupcsik–Szabari 2015:62)

Ez a meghatározás az integrációs folyamatokban széles körben részt vevő egyének, csoportok, sőt intézmények számára engedi meg az ágenciát, tehát általánosnak tekinthető. Az elitek szempontjából azonban különösen releváns a definíció folytatása: „A meghatározás nyitott arra, hogy adott esetben van-e domináns integrációs ágens, hogy érdemes-e megkülönböztetni »integrálót« és »integráltat«.” (Dupcsik–Szabari 2015:62)

Tanulmányom tézise, hogy a mai magyar társadalomban az elit, azon belül pedig különösen az inkumbens politikai elit domináns integrációs ágens, azaz az elit integrál, vagy legalábbis erősen törekszik rá. A továbbiakban ezt kíséreltem meg egyrészt alátámasztani, másrészt pedig ennek különböző mechanizmusait bemutatni. Módszerem lényegében a korábbi, empirikus adatokat is tartalmazó kutatások szintetizáló áttekintése, és mint ilyen, ebben a kötetben kicsit rendhagyó: megpróbálok rátekinteni egyrészt az utóbbi másfél évtized magyar elitekkel kapcsolatos kutatásaira a társadalmi integrációban játszott szerepük szempontjából, másrészt pedig a társadalmi integráció kutatására abból a szempontból, hogy az mit árul el nekünk az elitek működéséről.

Elméleti megfontolások: Mi az elit?

Az elit a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő kis létszámú, a politikai, gazdasági és kulturális hatalmat kezében tartó csoport. Tagjainak körét mint hatalmi pozíciók elfoglalóit vagy a hatalom közelségében levő személyeket határozhatjuk meg (Lilleker 2003, Mikecz 2012). A hatalmi pozíciót egy adott társadalom vonatkozásában úgy definiálhatjuk, hogy a (nemzeti) elit tagjai azok, akik rendszeresen és hosszabb időn át befolyással vannak a társadalmi reprodukció folyamataira (Moyser–Wagstaffe 1987, Best–Higley 2010). Képességük arra, hogy befolyást gyakoroljanak, networkjükre, társadalmi tőkéjükre, vagy a társadalmi intézményekben betöltött stratégiai pozíciójukra vezethető vissza (Harvey 2010). A befolyásuk (és a privilégiumaik) forrása, hogy valamilyen erőforrás fölött nagymértékben aránytalan ellenőrzéssel rendelkeznek, vagy hozzáférnek ahhoz (Khan 2012). Az elitparadigma szerint minden társadalomban létezik egy kicsi, de nagyhatalmú csoport, amely autonóm társadalmi és politikai aktorokból áll, és elsődlegesen saját hatalma fenntartásában érdekelt (Michels 1915, Mosca 1959).

Az elitekkel a társadalomtudományok közül főként a politikatudomány és a szociológia foglalkozik. A két tudományág megközelítése kissé eltérő, azonban jól kiegészítik egymást: míg a politikatudomány az elitek hatalmára fókuszál, addig a szociológia inkább az erőforrásaikat és az azokból fakadó kiváltságokat hangsúlyozza.

Az elit hálózata nem homogének, ezért bevett, hogy többes számban, elitekként emlegetjük a különböző szegmenseiket (Woods 1998). Szinte minden kutatás megkülönbözteti a politikai és a gazdasági elitet, emellett sokszor még a kulturális és/vagy a civil elitet szokták felsorolni. Az elit tehát több, funkciói szerint többé vagy kevésbé differenciált csoportból áll, általában van azonban egy úgynevezett belső köre, mely átmetshi a funkcionálisan differenciált elitszegmenseket (Higley et al. 1991). A horizontális elitfelosztás mellett érdemes egy vertikálisat is alkalmazni: ennek kapcsán beszélhetünk lokális (helyi), nemzeti és globális elitekről is. A szektoriális differenciáltság minden szinten kimutatható. Azonban minél kisebb közösségről beszélünk, annál kevésbé különül el egymástól a politikai, a gazdasági és a kulturális elit. A lokális elitek helyben nagy hatalommal és erőforráskontrollal bíró szereplők. Különösen a fejlődő világban gyakran megfigyelt jelenség az *elite capture*, azaz az egy távolabbi (nemzeti, nemzetközi) centrumból érkező erőforrások, például segélyek, fejlesztési források helyi elitek által való eltérítése, az eredeti célokkal ellentétes, saját hatalmi célok megvalósítására való felhasználása (Platteau 2004, Andersen–Johannesen–Rijkers 2022).

Az elit eddig felsorolt bármelyik csoportjára igaz, hogy szociodemográfiai szempontból általában meglehetősen homogén: javarészt iskolázott, középkorú vagy idősebb, etnikailag a többségi társadalomhoz tartozó férfiakkól áll.

A modern társadalmakban az elitek legitimációja leggyakrabban a meritokratikus kiválasztódás ideológiáján, azaz azon az elképzelésen alapul, hogy azok az emberek töltsék be a vezető pozíciókat a társadalomban, akik kvalifikáltak erre a feladatra (Khan 2012). A tudás, a szakértelem és ennek intézményesült megtestesítője, az iskolázottság általában nagy szerepet játszik az elitek elfogadottságában (szemben a modernitás előtti, örökletes legitimáción alapuló kiváltságokkal). A meritokratikus norma szerint a gazdasági elit esetében nagyobb megbecsülésre számíthatnak például azok, akik saját maguk szerezték a vagyonukat, nem pedig örökölték (természetesen az sem mindegy a társadalmi megítélés szempontjából, hogy hogyan szerezték). A politikai elit uralmát a képviseleti demokráciákban alapvetően az legitimálja, ha szabad és tisztességes versengésben meg tudja szerezni a többség szavazatát.

A társadalom a hatalomért és a privilégiumokért cserébe azt várja el az elitektől, különösen pedig azoktól, akik választással kerülnek hatalomra, hogy a közjót szem előtt tartva tevékenykedjenek. Ez azonban sokszor nem valósul meg. Egyrészt a meritokratikus kiválasztódás ideológiája a valóságban igen gyakran szenved csorbát: az elitek hajlamosak újratermelni önmagukat (Bourdieu 1986). Másrészt az elitek – más társadalmi csoportokhoz hasonlóan – elkerülhetetlenül önérdékűek, ráadásul jobban szervezettek, mint a társadalom többsége, uralomra kerülve ezért igen nehezen elszámoltathatók (Schumpeter 1976).

Elitek a mai magyar társadalomban

Az elitelméletek gyakran összefüggésbe hozzák az elitek szerveződését a politikai rendszer jellegével. Az egyik legismertebb tézis szerint (Higley et al. 1991, Higley–Pakulski 2012) a konszolidált demokrácia kialakulásához olyan plurális, de *integrált* elitre van szükség, melynek különböző csoportjai egyaránt hozzá tudnak férni a döntéshozatali arénához. A különböző elitcsoportok természetesen stabil demokráciákban sem értenek mindenben egyet, de abban az értelemben egységesek, hogy megegyeznek bizonyos alapvető játékszabályok fenntartásában. Az ilyen típusú elitkonfigurációk azonban térben és időben meglehetősen ritkán fordulnak elő, a nemzeti elitek alapállapota a megosztottság. Ebben az esetben a versengő elitcsoportok a hatalmi harcot kvázi élethalálharcnak tekintik, ami a gyakorlatban a játékszabályok felrúgásával jár.

Ez a helyzet áll fent a mai magyar társadalomban is (Ilonszki–Lengyel 2009). Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az elitek megosztottsága nem jelenti azt, hogy a versengő csoportok egyformán erősek: az Orbán-rezsim elitjében a hatalmon lévő, belülről erősen integrált politikai elitcsoport dominál. Ez az inkumbens elit 2010 utáni kétharmados parlamenti többsége segítségével egy határozott autoriter fordulatot hajtott végre (Kornai 2015, Kovács–Trencsényi 2020, Körösenyi–Illés–Gyulai 2020), amelynek során többek között erőteljes és részben sikeres kísérleteket tett a gazdasági és a kulturális elit integrálására, az elitpozíciók elfoglalására, és/vagy befolyása alá vonására. Az Orbán-kormányok első időszakát ennek megfelelően a gazdaság és a kultúra területén részleges elitcsere jellemezte (Laki 2015, 2017, Kristóf 2021).

A gazdasági elit számára ez a fordulat a korábbi, az eliten belül dominánsabb pozíciójának elvesztését jelentette. A politikai hatalom – akár a jogszabályi kérétek felrúgása árán is – radikális átrendezést hajtott végre a gazdasági tulajdon- és erőviszonyok terén (Csillag–Szelényi 2015). Empirikusan dokumentálták ezt a folyamatot Laki Mihály esettanulmányai a trafikok, illetve a gyógyszertárak piacáról (Laki 2015, 2017, 2019), valamint a korrupciókutatók írásai az állami közbeszerzések politikai befolyásolásáról (Jancsics–Jávör 2012, Fazekas–Tóth 2016).

Az immár „nemzeti tőkésosztálynak” nevezett, a politikai elitnek alávetett gazdasági eliten belül Scheiring Gábor négy csoportot különböztet meg (Scheiring 2019). A *politikai kapitalisták* a gazdasági elit egyfajta belső, látványos, de szűk köre, akik szinte kizárólag az állam segítségével gazdagodtak meg. Az *elkötelezett jobboldaliak* nem a Fidesz-kormánynak köszönhetik vagyonukat, de ideológiai okból támogatják azt. A *feltörekvő tőkések* egy jelentős nagyságú csoport, akik távolabb állnak a politikától, nem vállalnak politikai szerepet, de érdekeiknek a Fidesz jobban megfelel, mint az ellenzék. A *kooptált milliárdosok* pedig olyan kiemelten fontos gazdasági szereplők, akik korábban minden politikai oldallal jóban voltak, és 2010 után ezt az attitűdöt cserélték fel Fidesz-szimpatiára, mivel számukra is kedvező a Fidesz gazdaságpolitikája.

A kulturális elit hatalmi szempontból látszólag jelentéktelenebb elitszegmens, viszont a nemzeti kultúrának a társadalmi integráció szempontjából kiemelt szerepe miatt szimbolikus jelentősége egyértelműen nagy. A politikai elit számára ezért is fontos és a gazdasági elithez hasonlóan alávetendő csoport. Ennek megfelelően a kultúra területén is megtörtént azoknak a pozícióknak az úraosztása, amelyekre a politikai elit befolyással van (Kristóf 2021). Az Orbán-kormányok kultúrpolitikai intézkedéseit folyamatos szimbolikus és materiális kultúrharccal kísérte a Magyar Művészeti Akadémia Alaptörvénybe írásától kezdve. A hagyományosan erősen megosztott kulturális elit lojális csoportjának helyzetbe hozásával a kul-

túrpolitika olyan nagyhatalmú értelmiségi szereplők kezébe került (pl. Schmidt Mária, Vidnyánszky Attila, Demeter Szilárd), akik közvetlenül a politikai vezérnek tartoztak elszámolással az adott kulturális terület irányításáról.

Azokon a kulturális területeken, ahol az állam közvetlen befolyással nem rendelkezett, a politikai elit párhuzamos intézményrendszer létrehozásával (pl. új tudományos kutatóintézetek), illetve autonómiacsökkentéssel (pl. felsőoktatási modellváltás) operált. A Magyar Tudományos Akadémiától elvett kutatóintézet-hálózat, illetve a Central European University elűldözése szintén a nagy vitákat kiváltó, kultúrharcos intézkedések közé tartozik. Mivel a kulturális terület erősen államfüggő, így az állami támogatások és erőforrások újraosztása (például a Nemzeti Kulturális Alapon keresztül) is működőképes stratégia. A többletforrások (ösztöndíjak, megemelt támogatások) biztosítása pedig a kulturális szereplők rendszerbe integrálásában segít csakúgy, mint a gazdasági elit esetében (Barna et al. 2019, Nagy 2023). A két terület között azonban különbséget jelent, hogy a kulturális elit befolyásának egy jó része szimbolikus jellegű, a kulturális elitpozíció sokszor nem intézményhez vagy tulajdonhoz, hanem hírnévhez és tekintélyhez (reputációhoz) kötött (Kristóf 2021). A kormányzat kánonátírási kísérleteinek ellenére a kulturális tekintélyviszonyok jóval nehezebben megváltoztathatók, mint a gazdasági erőviszonyok. A reputációjuk alapján nagy szimbolikus befolyással rendelkező kulturális elittagok többségének integrációja az Orbán-rezsimbe ezért eddig nem volt sikeres, a pozicionális elit cseréjének ellenére a kulturális elit szimbolikus tőkéje szerint továbbra is baloldali dominanciát mutat (Kristóf–Kisfalusi–Vit 2020).

Mindezen folyamatok eredményeképpen a magyar társadalom elitje integráltabb, ugyanakkor polarizáltabb is lett, mint a korábbi évtizedekben volt. A magyar társadalom nemzetközi összehasonlításban is kiugróan magas politikai polarizáltsága (Patkós 2017) a politikatudományi konszenzus szerint felülről, azaz az elit irányából kialakult és az Orbán-rezsim előtti időszakra visszanyúló jelenség (Körösenyi 2013). Ezt a korábbi évtizedek kvantitatív elitkutatásai is megerősítik (Kovách 2011, Kristóf 2011): a kétezres évek folyamán először az elit polarizációja ment végbe, majd a polarizált elit ágenciája nyomán a társadalom is polarizálódott. Gerő Márton és Hajdu Gábor a 2001 és 2021 közötti polarizációs trendek elemzésével kimutatta, hogy Magyarországon az intézményekbe vetett bizalom, valamint a közpolitikák megítélése tekintetében a jobb- és baloldali választók között jelentősen megnőtt a különbség. Ez a folyamat különösen két hullámban, a 2006-os politikai és a 2015-ös migrációs krízis nyomán gyorsult fel (Gerő–Hajdu 2023). A polarizációs szakadékot különösen megnövelte továbbá, hogy 2010 után a jobboldaliak a baloldaliaknál jóval elégedettebbé váltak (Gerő–Hajdu 2023). Gerő Márton és Szabó Andrea így összegzi ezt az állapotot: „Magyarországon létrejött egy erős jobboldali

identitás és szervezett világkép, ami lehetővé teszi a kormányzati teljesítménytől független választói támogatás kialakulását” (Gerő–Szabó 2024).

Az elit polarizációját a társadalom felé közvetítő egyik legfontosabb intézmény a média, melynek kétségtelen integrációs szerepe mellett egyébként is alapjellemezője a (politikai) fragmentáltság, elfogultság, blokkosodás, ami viszont inkább a dezintegrációs mechanizmusokat erősíti (Bajomi-Lázár 2013, Polyák 2014, Szabó–Bene 2015). Polyák Gábor a magyar médiateret a polarizált pluralizmus fogalmával írja le. Szabó Gabriella és Bene Márton ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy bár a médiatér politikailag polarizált, a médiumok közötti interakciók mégis létrehozhatnak benne egyfajta belső integrációt (Szabó–Bene 2016). Az elit ágenciájának szintén fontos eszközei a civil szervezetek, melyek hatékony mediátorszerepet töltenek be az elit és a társadalom között. A politikailag lojális civil szervezeteknek juttatott erőforrások és az ezeken keresztül kialakított klientelista hálózatok fontos szerepet játszanak a politikai rendszer stabilitásában (Korolczuk 2023, Nagy 2023).

A politikai megosztottság az utóbbi két évtized folyamán a gazdasági (Stark–Vedres 2012), kulturális (Polyák 2014, Kristóf–Kisfalusi–Vit 2020) és személyközi hálózatokba (Angelusz–Tardos 2011, Kmetty 2014, 2015) is leszivárgott, jelentős hátrányos hatásokat okozva ezzel többek között az ország gazdasági teljesítményében (Patkós 2017).

Milyen hatással vannak ezek a folyamatok az elit társadalmi megítélésére? Az empirikus tapasztalatok szerint a meritokratikus normától számos ponton különbözik az, ahogy a magyar elitek kiválasztódnak és működnek. Így nem is meglepő, hogy minden kutatás azt mutatja, az elitek megítélése a mai magyar társadalomban inkább negatív. Ezen belül is a legrosszabb a politikai elit megítélése, amely a nyilvánosságban szinte kizárólag negatív kontextusban jelenik meg (Kovách–Kristóf 2012). Az integrációs kutatás 2015-ös adatfelvétele szerint egy 0–10-ig tartó skálán egyedül a kulturális elittel való elégedettség haladta meg a középértéket (5,3), a gazdasági elit 3,7-es és a politikai elit még alacsonyabb, 3,2-es átlagával szemben (Kristóf 2020).

A politikai elit negatív megítélését azonban árnyalja a magyar társadalom politikai polarizáltságát mutató, fentebb már említett adat (Patkós 2017, Gerő–Hajdu 2023). A polarizáció ugyanis ebben az esetben nem az ideológiai vagy közpolitikai álláspontok éles különbségét jelenti, hanem a pártos elfogultságot: az elit teljesítményének megítélését a politikai orientáció erősen meghatározza. A 2015-ös adatok szerint a bal-jobb skálán való elhelyezkedés szerint az elitek megítélése szignifikáns különbséget mutat: a magukat balra és középre helyezők, valamint akik az ideológiai önbesorolás kérdésére nem tudtak vagy nem akartak válaszolni, egyformán elégedetlenek a politikai és gazdasági elitekkel, és közepesen elé-

gedettek a kulturális elittel. A magukat jobbra sorolók azonban relatíve kevésbé elégedetlenek a három elitcsoporttal (1. táblázat).

1. táblázat

Mindent összevetve mennyire elégedett a magyar A) politikai elit (például vezető politikusok, miniszterek), B) gazdasági elit (például a nagyvállalkozók, a gazdasági élet vezetői), C) kulturális elit (például ismert művészek, tudósok, múzeum- és színházigazgatók) tevékenységével? (0–10 skálán)

	Politikai elit	Gazdasági elit	Kulturális elit
Bal	2,7	3,2	4,9
Közép	2,7	3,2	5,0
Jobb	4,3	4,6	5,9
NT/NV	2,7	3,2	5,0
Összes	3,2	3,7	5,3

Forrás: KEP 1, 2015

A gazdasági és a kulturális elit megítélésének átpolitizáltságát árnyalják azok az adatok, amelyek az elitek tagjaira mint konkrét személyekre vonatkoznak. Egy gazdasági elit megítéléséről szóló kutatásban a megkérdezettek pártpreferenciától függetlenül név szerint ki tudták választani a gazdasági elit tagjai közül a politikai kapitalistákat, azaz a nem saját érdemükből, hanem politikai kapcsolataiknak köszönhetően meggazdagodott szereplőket (pl. Mészáros Lőrinc) (Kristóf 2020). Ennek a kutatásnak egyébként az is a tanulsága volt, hogy a társadalom szemében a kilencvenes évek privatizációs tőkefelhalmozásának negatív megítélését már elhomályosította a 2010-es évek nemzeti tőkésosztályának látványos gyarapodása: Csányi Sándort és más, hozzá hasonlóan a privatizációban részt vett gazdasági elittagokat saját érdemeikből meggazdagodottnak ítélték a megkérdezettek. A kulturális elit tagjainak megítélésében még kevésbé játszott szerepet a polarizációs szempont: a társadalom többsége a kulturális szereplők (pl. Alföldi Róbert, Kulka János) megítélését egyáltalán nem köti össze a politikai állásfoglalásukkal. Sokkal inkább a hírnév, illetve a kimagasló kulturális teljesítmény egyértelmű jelzői (pl. Nobel-díj, Oscar-díj) számítanak. A kultúrharc ebben az értelemben tehát az elit belügye (Kristóf 2017).

Joggal vethető fel a kérdés, hogy egy ennyire megosztott és negatív megítélésű elit vajon milyen módon tud integráló szerepet betölteni a magyar társadalomban. Erre a kérdésre az integrációs kutatások áttekintése adhat választ.

Elitek és integrációs mechanizmusok

Az integrációs kutatás során az általunk azonosított integrációs mechanizmusokat három szinten értelmeztük (Kovách et al. 2016). A legfelső, rendszerszintnek nevezett szint a *politikai részvételt*, az *intézményekbe vetett bizalmat* és a *normaszegések megítélését* tartalmazza. Az első két mechanizmusról elmondható, hogy a különböző társadalmi csoportokat ezeken keresztül egyszersmind a politikai elitekhez való viszonyuk is jellemzi.

Az integrációs mechanizmusok középszintje a *munkaerőpiaci* és a *civil szervezetekben való részvételt* foglalja magába. Ezek összefüggésében az elitek szerepe elsőre kevésbé nyilvánvaló, azonban az integrációs kutatás, mint látni fogjuk, megmutatta, hogyan közvetítik ezen mechanizmusok az egyének számára az elit integrációs törekvéseit.

Végül az integrációs mechanizmusok legalsó, személyközi szintje, a *szubjektív társadalmi kizáródás*, illetve az interperszonális *erős és gyenge kötések* esetében az elitek hatása csak nagyon indirekten érvényesül.

A politikai elitnek a rendszerszintű integrációban betöltött meghatározó szerepéről részletesen informálnak minket az integrációs kutatás politikai integrációval kapcsolatos kutatási eredményei (Kiss 2016, Gerő–Szabó 2017, Szabó–Gerő 2020). Ezeknek fő tézise, hogy ez a mechanizmus a társadalmi integráció egyik legfontosabb különálló dimenziója a mai Magyarországon.² Ebben a folyamatban a politikai elit, a politikai vezetők meghatározó szerepet játszanak (Körösényi–Illés–Gyulai 2020, Metz 2021).³ A következőkben megkísérlem bemutatni, hogyan.

A politikai integráció két fő összetevője a cselekvéses (azaz a politikai részvétel különböző formái), illetve az identitáskomponens (Kiss 2016). A politikai identitás kialakulása elsősorban a politikai vezetők személyéhez kötődik, illetve a megfelelő vezető jelenléte kell hozzá, hogy meg tudjon erősödni: a vezető és követői közötti – érzelmi és kommunikációs – interakciók integráló hatásúak. A közösség integrációjának legfontosabb ágense tehát a politikai vezető.

A politikai identifikáció esetében – mint minden társadalmi identitás (Tajfel–Turner 1979) kapcsán – meghatározó az azonosulás érzelmi komponense. A po-

2 Bár a mi társadalmunkban különösen meghatározó, ez a jelenség korántsem csak Magyarországot érinti. Világszerte megfigyelhető, hogy a politikai preferenciák kiágyazódtak a társadalmi réteg, státusz, osztály meghatározottságokból, és nagyjából azonos alapúvá váltak. Az ehhez vezető folyamatokat a politikatudomány a perszonalizáció (Karvonen 2010), a vezéresedés (Körösényi–Illés–Gyulai 2020) és a polarizáció (McCoy–Rahman–Somer 2018) fogalmi segítségével írja le.

3 Természetesen arra is számos példát láthatunk a világban, hogy a politikai vezér eredetileg az eliten kívülről, sőt annak ellenében érkezik a hatalomba, ez a populizmus egyik gyakori sikertényezője (Körösényi–Gyulai–Illés 2022).

litikai elit, a politikai vezetők ezért nagy súlyt fektetnek az affektív polarizációra. A pozitív érzelmi azonosulást generáló témák mellett – sokszor ugyanakkora hangsúllyal – a negatív azonosulás, azaz az ellenségképek felmutatása is az eszköztáruk részét képezi (Metz 2022).

A politika tehát, mivel nem csak leképezi a társadalmi konfliktusokat, törésvonalakat, hanem maga is direktben generálja azokat, nemcsak integráló, hanem egyben dezintegráló dimenzió is (Kiss 2015). A Magyarországon is jellemző magas affektív polarizáltság egyet jelent a politikai szekértáborok magas belső integráltságával, ugyanakkor viszont a táborok közötti kommunikáció hiánya is jellemzi (Gerő–Szabó 2023). A kifelé zárt, befelé ideológiailag homogén közösséget vezetői könnyebben tudják mobilizálni.

A politikai integráció ezen elméleti megfontolásait az integrációs kutatásban több módon is igyekeztünk tesztelni. Kiss Balázs Mumford (2006) nyomán először elméletben különböztette meg, milyen módon töltik be a különböző típusú vezetők az integráló funkciót. A karizmatikus vezető esetében az ő személyéhez és víziójához társul a közösség tagjainak a kötődése, ezen keresztül integrál, sőt, sokszor magát a közösséget is ő teremti meg a semmiből. Az ideologikus politikai vezető meglévő közösségi értékekre épít, míg a pragmatikus típus az elitekre támaszkodik, velük köt érdekszövetségeket. A különböző típusok nem kizárólagosak; a sikeres politikai vezetők erénye, hogy akár mindhárom vezetői típust egyszerre meg tudják testesíteni különböző társadalmi csoportok számára (Kiss 2015). A különböző típusú politikai vezetők integráló hatását Kiss az integrációs kutatásban magyar politikai vezetők (Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc és Vona Gábor) nyilvános beszédeinek tartalomelemzésével tesztelte. Arra a következtetésre jutott, hogy hármójuk közül Orbán az, aki a karizmatikus, a pragmatikus és valamelyest még az ideologikus vezető integrációs eszköztárát is tudja alkalmazni (Kiss 2016).

Gerő és Szabó 2017-es tanulmányukban a 2015-ben végzett kérdőíves adatfelvétel alapján, innovatív módszerrel vizsgálták meg a politikai identifikáció hatását az integrációra. Miután megkérdezték, mit tartanak a válaszadók a legnagyobb veszélynek Magyarország számára,⁴ arra kerestek választ, hogy a problémákért a megkérdezettek szerint ki a felelős. A felelősök között a következő sorrend alakult ki: politikai és gazdasági elit (45% szerint), Orbán-kormány (40%), Gyurcsány és a korábbi baloldali kormányok (23%), bevándorlók (23%), nemzetközi kormányzati szervezetek (22%), liberálisok és Soros-szervezetek (18%). A megkérdezettek a po-

4 Az alábbiak közül lehetett választani: az oktatás és az egészségügy állapota (65%), a demokratikus intézmények lebontása és a korrupció (61%), a bevándorlás és a terrorizmus (47%), a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése (45%), a külföldi befolyás növekedése és a szuverenitás elvesztése (30%), a roma népesség növekedése (22%).

litikai és a gazdasági elitet, valamint az Orbán-kormányt hibáztatták az oktatás és az egészségügy állapotáért, a demokrácia állapotáért és a korrupcióért, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséért. A liberálisokat, Soros-szervezeteket és nemzetközi szervezeteket pedig a külföldi befolyás növekedéséért, valamint a migráció és a terrorizmus miatt tették felelőssé. Gyurcsányék is a külföldi befolyás növekedése miatt bizonyultak hibásnak. Mindezekből az összefüggésekből persze kiválóan kirajzolódik a kormány és az ellenzék két versengő poláris politikai narratívája. A szerzők ugyanakkor azt a következtetést vonják le, hogy az ellenségképek és a veszélyek identifikációs szerepe leginkább az Orbán-szavazók táborában működik – itt van ugyanis a legerősebb összefüggésben a politikai vezető megítélésével. Más politikus nem képes ilyen erős integrációs szerepre; a többi választó esetében is Orbán az integráló ágens, csak éppen negatív módon. A magyar társadalom problémáiért az ellenzéki választóknak is megvan ugyan a felelős és az ellenségkép, de nincs olyan pozitív politikai aktor, ami közösséggé kovácsolná őket (Gerő–Szabó 2017). Így politikai szempontból erősen integrált csoportként azonosítható az „elégedett jobboldaliak” homogén közössége, a többi választói csoport és különösen a pártot nem választók körében viszont inkább elitellenesség uralkodik, és ennek eredményeként nem találnak maguknak vezetőt (vagy éppen fordítva: azért elégedetlenek az elittel, mert nem találják). Az Orbán elleni negatív identifikáció ezért sok esetben inkább elidegenítő a politikától: a fiatal, képzett rétegek kivonulnak, az alacsonyabb státuszúak apolitikussá válnak (Gerő–Szabó 2017).

A politikai elitnek természetesen nem a polarizált identifikáció az egyetlen eszköze a választók integrálására. Emellett, illetve az identifikáció szempontjából passzív rétegek integrálásában elsőrendű fontossággal bírnak a redisztribúció mechanizmusai. A redisztribúció az az eszköz, amelynek segítségével az elitek az erőforrások feletti kontrollból származó hatalmukat képesek gyakorolni. Az integrációs kutatásban ennek többféle formáját különböztettük meg. A *jóléti* redisztribúció mellett beszélhetünk *projektalapú*, illetve politikai célok szerint vezérelt *rekombináns* redisztribúcióról is (Czibere–Gerő–Kovács 2017).

A redisztribúció minden fenti formáját befolyásolja a politikai elit, azonban más és más módon és mozgástérrel. Az általános, jóléti célú újraelosztás alapvetően az állami intézményrendszeren keresztül zajlik. Az utóbbi évtizedekben teret nyert projektalapú redisztribúció, például az Európai Uniók pénzek elosztásának alapvető formája szintén intézményi alapú, de kevésbé megszilárdult strukturális mechanizmusai miatt több teret enged az elit ágenciájának, ahogy azt egyébként a korrupciókutató irodalom megállapításaiból is tudhatjuk (Fazekas–Tóth 2016, Csanádi et al. 2022).

A legdirektebben a politikai elit által irányított és leginkább diszkrecionális redisztribúció típus egyértelműen a rekombináns redisztribúció, azaz a javak újraosztása politikai céllal és politikai eszközökkel (Csanádi et al. 2022).

Ezt a folyamatot, amely számos gazdasági területen (média, turizmus, bankpiac, gyógyszeripar, kaszinópiac, trafikok stb.) végbement, Laki Mihály esettanulmányai dokumentálták a legrészletesebben (Laki 2015, 2017, 2019). A következményképpen kialakuló új gazdasági elitcsoportot a következőképpen jellemzi: jelen voltak vagy vannak a Fidesz szellemi műhelyeiben, tanácsadó, programkészítő csoportjaiban, intézményeiben; személyes kapcsolatban álltak és állnak a 2010 utáni időszak legfontosabb politikai döntéshozóival vagy olyan személyekkel (vállalkozókkal), akiknek vannak ilyen kapcsolataik; e döntéshozók kérésére, biztatására üzleti-politikai tranzakciókat hajtanak végre; 2010 utáni gyors felemelkedésüket segítették a vállalkozásaiknak kedvező szabályozómódosítások, új szabályozások, állami beszerzések (Laki 2019). A rekombináns redisztribúció egyik fő módszere a közbeszerzések testreszabása (Fazekas–Tóth 2016). A médiapiacon is megfigyelhető az állami médiahirdetések, támogatások aránytalan elosztása, a bankok esetében az állam vezényelte tulajdonosváltás, illetve az állami szabályozások módosítása.

A rekombináns redisztribúció tehát tulajdonképpen a *state capture* (Fazekas–Tóth 2016) ellentéte: esetében nem a befolyásos gazdasági szereplők ejtik foglyul az államot, hanem a politikai hatalom avatkozik bele a gazdaság működésébe olyan módon, hogy a saját hatalmát erősíti meg a hozzá lojális gazdasági aktorok helyzetbe hozásával.

Az eddig bemutatott rendszerszintű integrációs mechanizmusok a nemzeti elit szerepére világítottak rá. Az integrációs kutatások fontos dimenziója a lokális integráció is, melyben a helyi elitek töltenek be meghatározó szerepet. Csurgó Bernadett e kötetben közölt tanulmánya 2021-es kvantitatív adatok alapján mutatja meg, kiket sorolhatunk a helyi elitek körébe. A helyi ügyekre a megkérdezettek szerint a helyi politikai vezetők vannak a legnagyobb befolyással: a polgármester mindenhol kitüntetett szereplője a helyi közösségnek. A polgármestert követik az önkormányzati képviselők, majd a helyi gazdasági elit szereplői (nagyvállalkozó, nagybirtokos). Tőlük valamelyest lemaradnak befolyásosság szempontjából a kulturális középosztály tagjai: az orvos, az iskolaigazgató, a civil szervezet és a sportegyesület vezetője, akik azonban még mindannyian a helyi elit tagjainak számítanak (Csurgó 2024).

A helyi elitek integrációban betöltött szerepéről leginkább az integrációs kutatáson belüli kisvároskutatás informál (Balázs 2020, Csurgó 2020, Kerényi 2020, Kovách–Loncsák 2020, Megyesi 2020). Az ebből megismerhető kvalitatív adatok

annyiban árnyalják a kérdőíves felmérésből kirajzolódó képet, hogy míg a helyi politikai szereplők természetesen minden településen nagy befolyással bírnak, az már helyenként eltérő, hogy a gazdasági, illetve a kulturális szereplők mennyire töltenek be integráló szerepet. Az esettanulmányokból megtudhatjuk, hogy a helyi elit – és az általuk dominált intézmények – az integráció három nagy területén fejtik ki hatásukat: a gazdasági, hatalmi, politikai dimenzió, a helyi társadalompolitika és az identitás- és kultúraalakítás révén (Balázs 2020). A kisvároskutatás azt is alátámasztja, hogy a projektalapú és rekombináns redisztribúció nemcsak az országos, de a helyi politikai eliteknek is fontos eszköze (Kovách–Loncsák 2020, Czibere–Kovách 2022). Több esettanulmány arra is rávilágít, hogy egyértelműen megjelenik az elite capture: Husz Ildikó a gyermekszegénység elleni programok példáján mutatja be, hogyan telepszik rá a helyi politikai elit a fejlesztési célú pénzekre, és hogyan használja fel a projekteket saját céljaira, mint például klienseinek foglalkoztatására (Husz 2018).

A kisvároskutatás egyik további fontos tézise, hogy a helyi politikai vezetők erősen építenek a helyi kulturális örökségre, a helyi hagyományokra, szimbolikus identitásokra. Ezek identifikációs és integráló funkciója igen erős, az elitek pedig felismerték ezt, és a kultúrpolitika segítségével egyrészt ideológiai kapaszkodókat nyújtanak a helyi közösségek megerősítéséhez, másrészt a civil társadalomban komoly szerepet játszó lokális kulturális eliteket is bevonják a fejlesztésekbe (Mike–Megyesi 2018, Csurgó 2020).

A kisvároskutatás az esetek többségében stabil, a központi elitnek alárendelt és azzal kooperáló helyi eliteket talált. Az Orbán-rezsim ellenzéki pártjai kevésbé voltak jelen a kutatót településeken. Habár a helyi önkormányzatok saját jogköreit és erőforrásait a központi politikai elit erősen lecsökkentette, az erőforrásokat ugyanez az elit a vele lojális helyi eliteknek igen effektíven vissza tudja osztani, a redisztribúció különböző formáival biztosítva hatalma stabilitását.

A lokális integrációs folyamat elemzése során lényeges még kitérni a helyi civil szervezetek szerepére, ugyanis az önkormányzatok mellett ők az elit másik közvetítő ágensei. A helyi civil elit elsősorban az identitás- és kultúrpolitikán keresztül való integrációban vesz részt (Balázs 2020). A politikailag lojális civil szervezetek (Almond–Verba 2015) nemcsak a politikával való kapcsolatuk miatt kulcsszereplői a magyar társadalom integrációjának, hanem társadalmi és hatalmi pozícióik, valamint gazdasági és kulturális tőkéjük miatt is igen hatékony integrátorok. Azonban erős szelekció működik abban a tekintetben, mely szervezeteket vonja be az állam az együttműködésbe: 2010 után a szférát erősen átstrukturálta a politikai elit, korábbi együttműködéseket szüntetett meg, és új kliensi hálózatokat alakított ki, illetve meglévőket erősített meg az erőforrások

reallokációjával. A lojális civil szervezetek félautonóm státusza egyaránt elősegíti az elit ideológiai programjának terjesztését, illetve az alulról jövő kezdeményezések, konstruktív kritikák becsatornázását is. Mindez erősíti a lojális csoportok rendszer iránti elkötelezettségét, ezáltal a rendszer stabilitásához is hozzájárul (Gerő et al. 2023, Nagy 2023).

Konklúzió: a polarizált integráció

Tanulmányom legfontosabb megállapítása, hogy az elit és legfőképpen az uralkodó politikai elit mint domináns integrációs ágens egyszerre integrálja és a polarizáción keresztül dezintegrálja a magyar társadalmat. Az inkumbens politikai elit természetesen minden társadalomban domináns szereplő, a mai magyar társadalomban azonban az elit ágenciája a korábbi időszakhoz képest mélyrehatóbb és kevésbé kiegyensúlyozott. Hiányzik a rivális elitcsoportok közötti egyensúly mind a politikai eliten belül, mind pedig szektorális (gazdaság, kultúra, civil társadalom) értelemben. Hasonlóan kiegyensúlyozatlan a helyzet a központi és a helyi elitek vonatkozásában (kivéve Budapestet és néhány nagyvárost).

Az elit változatos integráló és polarizáló eszközöket használ. A politikai integráció esetében részben cselekvéses bevonásról van szó a politikai részvételen keresztül, amely többnyire egyszerűen a négyévenkénti szavazást jelenti, részben pedig az ennél erősebben integráló politikai identifikációról, amelynek legfőbb aktorai a politikai vezetők, és célja egy belülről integrált, kifelé pedig polarizált közösség létrehozása. A vezéreken keresztüli identifikáció sokféle eszközt használ fel: a vezető és követői közötti érzelmi azonosulás mellett ellenségképet is felmutat. A legjelentősebb vezető, Orbán Viktor pozitív és negatív identifikációt is kivált a politikai közösségen belül, ám belülről igazán integráltnak csak a Fidesz szavazótáborát mondható.

A politikai identifikáció mellett az inkumbens politikai-gazdasági elit másik erős integráló eszköze a redisztribúció. Ennek különféle formái közül kiemeltem a rekombináns redisztribúciót, amellyel a domináns ágens új, lojális elitcsoportokat tud képezni és helyzetbe hozni. Amint láttuk, ez éppúgy működik a gazdaság, mint a kultúra és a civil társadalom esetében. Az egyszerre integrált és integrátor helyi elitekhez kötik az állampolgárokat az integrációs mechanizmusok lokális megnyilvánulásai, a helyi gazdasági, kulturális és civil életben való részvétel. A polarizált integráció minden szinten és szférában működik, gondoljunk például az inkumbens politikai elitet nem támogató civil szervezetek elleni politikai kampányokra.

Az eliteknek a mikroszintű, személyközi integrációs mechanizmusok működésében játszott szerepe további kutatásokat igényel. Hipotézisként felállítható,

hogy a polarizált integráció ezen a szinten is kifejti hatását, például a hálózatokban megjelenő politikai homofília formájában.

Az ebben a tanulmányban bemutatott folyamatok alapján azonban elmondható, hogy az elit polarizálva integráló működése jelentősen hozzájárul a társadalmi és a politikai rendszer stabilitásához, ilyen módon pedig az elit hatalmának fenntartásához, pontosan úgy, ahogyan az az elitelméletek alapján várható.

A társadalomnak az elittel szembeni elvárásai viszont jóval kevésbé teljesülnek, az elit önérdeke és a közérdek rendre elválik egymástól. Az integráció dominánsan politikai volta azt is magával hozza, hogy egyéb fontos integrációs mechanizmusok (kulturális, szociális) háttérbe szorulnak, illetve a politikai dimenzióknak alávetve értelmeződnek. Az elit teljesítménye így összességében sokkal jobb a saját hatalma fenntartásában, mint a társadalom jólétének előmozdításában. Ennek a diszkrpanciának pedig a legnagyobb vesztese a társadalom alsó, dezintegrált harmada.

Hivatkozások

- Almond, G. A. – Verba, S. (2015) *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Andersen, J. J. – Johannesen, N. – Rijkers, B. (2022) Elite Capture of Foreign Aid: Evidence from Offshore Bank Accounts. *Journal of Political Economy*, 130(2), 388–425. <https://doi.org/10.1086/717455>.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Résztétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: DKMKA, 347–382.
- Bajomi-Lázár, P. (2013) The Party Colonisation of the Media The Case of Hungary. *East European Politics & Societies*, 27(1), 69–89. <https://doi.org/10.1177/0888325412465085>.
- Balázs A. (2020) A lokális integráció eszközei és szereplői Mór. *Kultúra és közösség*, 11(2), 9–21. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.2>.
- Barna R. E. – Madár M. – Nagy K. – Szarvas M. (2019) Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. *Fordulat*, 26, 225–251.
- Best, H. – Higley, J. (2010) *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004179394.i-230>.
- Bourdieu, P. (1986) The Forms of Capital. In Richardson, J. (szerk.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, Conn: Greenwood, 241–258.
- Czibere I. – Gerő M. – Kovách I. (2017) Újraelosztás és integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA TK – Belvedere Meridionale, 51–116.
- Czibere, I. – Kovách, I. (2022) State Populism in Rural Hungary. *Rural Sociology*, 87(S1), 733–757. <https://doi.org/10.1111/ruso.12407>.
- Csanádi, M. – Gerő, M. – Hajdu, M. – Kovách, I. – Tóth, I. J. – Laki, M. (2022) *Dynamics of an Authoritarian System: Hungary, 2010–2021*. Budapest–Vienna–New York: Central European University Press. <https://doi.org/10.7829/j.ctv2cw0s7k>.
- Csillag, T. – Szelényi, I. (2015) Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1(1), 18–48. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.28>.
- Csurgó B. (2020) Mezőtúr értéke, közösségünk ereje. *Kultúra és közösség*, 11(2), 23–34. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.3>.
- Csurgó B. (2024) Lokális integráció. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején. 2. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 75–104.
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *socio.hu*, 5(3), 44–63. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.44>.
- Fazekas, M. – Tóth, I. J. (2016) From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary. *Political Research Quarterly*, 69(2), 320–334. <https://doi.org/10.1177/1065912916639137>.
- Gerő, M. – Fejős, A. – Kerényi, Sz. – Szikra, D. (2023) From Exclusion to Co-Optation: Political Opportunity Structures and Civil Society Responses in De-Democratising Hungary. *Politics and Governance*, 11(1), 16–27. <https://doi.org/10.17645/pag.v11i1.5883>.

- Gerő, M. – Hajdu, G. (2023) Political polarization and political cleavages in the Hungarian society. In Csurgó, B. – Megyesi, B. – Mathieu, N. (szerk.) *Rural society, power and social integration: Festschrift for the seventieth birthday of Imre Kovách*. Budapest–Debrecen–Paris: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Debrecen University Press, Laboratoire Dynamiques sociales et recomposition des espaces (LADYSS), 165–188.
- Gerő M. – Szabó A. (2017) A társadalom politikai integrációja: A politikai értékcsoporthoz. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA TK – Belvedere Meridionale, 117–153.
- Gerő, M. – Szabó, A. (2023) Political integration mechanisms in Hungary (2010–2022). *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 9(4), 26–52. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v9i4.1158>.
- Gerő M. – Szabó A. (2024) A politikai integrációs mechanizmusok. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején. 1. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Harvey, W. S. (2010) Methodological Approaches for Interviewing Elites. *Geography Compass*, 4(3), 193–205. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2009.00313.x>.
- Higley, J. – Hoffmann-Lange, U. – Kadushin, C. – Moore, G. (1991) Elite Integration in Stable Democracies: A Reconsideration. *European Sociological Review*, 7(1), 35–53. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a036576>.
- Higley, J. – Pakulski, J. (2012) Elite Power Games and Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe [1999]. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 37(1 (139)), 292–319.
- Husz I. (2018) Szegénységcsökkentést célzó programok és a projektfoglalkoztatás. *Magyar tudomány*, 179(6), 871–884. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.6.15>.
- Ilonszki G. – Lengyel Gy. (2009) Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, 18(1), 7–25.
- Jancsics, D. – Jávör, I. (2012) Corrupt Governmental Networks. *International Public Management Journal*, 15(1), 62–99. <https://doi.org/10.1080/10967494.2012.684019>.
- Karvonen, L. (2010) *The Personalisation of Politics: A Study of Parliamentary Democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Kerényi S. (2020) Lokális integrációk és dezintegrációk nyomában Marcaliban. *Kultúra és közösség*, 11(2), 55–72. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.5>.
- Khan, S. R. (2012) The Sociology of Elites. *Annual Review of Sociology*, 38, 361–377. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145542>.
- Kiss B. (2015) Elfogultság és közöny. *socio.hu*, 5(4), 89–107. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.89>.
- Kiss B. (2016) Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle*, 25(3), 10–32.
- Kmetty Z. (2014) Diskurzusok, nexusok és politikai részvétel: a politikai hálózatok és a politikai diskurzus szerepe a részvételben és a tömbösödésben. Doktori tézisek. *socio.hu*, 4(2), 43–51.
- Kmetty Z. (2015) Ideológiai és kapcsolathálózati törésvonalak a társadalmi-politikai térben a 2014-es országgyűlési választások előtt. In Szabó G. (szerk.) *Politika az intézmények túl. Kapcsolatok, interakciók, élmények*. Budapest: MTA TK PTI, 8–34.
- Kornai, J. (2015) Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy. *Journal of Democracy*, 26(3), 34–48. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0046>.
- Korolczuk, E. (2023) Challenging Civil Society Elites in Poland: The Dynamics and Strategies of Civil Society Actors. *East European Politics and Societies*, 37(3), 880–902. <https://doi.org/10.1177/08883254221132282>.

- Kovách I. (2011) Gazdasági elitcsoportok és vállalataik. In Kovách I. (szerk.) *Elitiek a válság korában*. Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum, 207–230.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovách I. – Kristóf L. (2012) Elit és társadalmi integráció. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 30–44.
- Kovách I. – Loncsák N. (2020) Kettős társadalmi integráció Gyöngyösön. *Kultúra és közösség*, 11(2), 73–84. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.6>.
- Kovács, J. M. – Trencsényi, B. (2020) *Brave New Hungary: Mapping the „System of National Cooperation”*. London: Lexington Books.
- Körösiényi, A. (2013) Political polarization and its consequences on democratic accountability. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 4(2), 3–30. <https://doi.org/10.14267/cjssp.2013.02.01>.
- Körösiényi A. – Gyulai A. – Illés G. (szerk.) (2022) *Vezérdemokráciák a világban Macrontól Erdoğanig és Trumpig*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet.
- Körösiényi A. – Illés G. – Gyulai A. (2020) *Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Budapest: Osiris.
- Kristóf L. (2011) Politikai nézetek és reputáció az értelmiségi elitben. *Politikatudományi Szemle*, 20(2), 83–105.
- Kristóf L. (2017) Hírnév és tekintély a kortárs kultúrában. A kulturális kánon változásai. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(4), 29–42. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.4.29>.
- Kristóf L. (2019) Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elit mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról. *Politikatudományi Szemle*, 28(2), 37–58. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.2.37>.
- Kristóf L. (2020) Privatizátorok és nemzeti nagytőkések. A vagyonos elit megítélése a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Korall*, 21(81), 178–193.
- Kristóf L. (2021) *Kultúrccsáták. Kulturális elit és politika a mai Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kristóf, L. – Kisfalusi, D. – Vít, E. (2020) Political homophily in cultural reputational networks. *Poetics*, 89, Paper: 101538, 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2021.101538>.
- Laki M. (2015) A trafikpiac átalakulása és átalakítása (esettanulmány). *Szociológiai Szemle*, 25(3), 23–51.
- Laki M. (2017) Két történet: a gyógyszerterek piaca 2010 után – Esettanulmány. *Külgazdaság*, 61(1–2), 80–103. <https://doi.org/10.47630/KULG.2017.61.1-2.80>.
- Laki M. (2019) A Mészáros-vállalatcsoport. Adalékok a Fidesz-közelit vállalkozások és vállalkozók működéséhez. *Külgazdaság*, 63(9–10), 65–100. <https://doi.org/10.47630/KULG.2019.63.9-10.65>.
- Lilleker, D. G. (2003) Interviewing the Political Elite: Navigating a Potential Minefield. *Politics*, 23(3), 207–214. <https://doi.org/10.1111/1467-9256.00198>.
- McCoy, J. – Rahman, T. – Somer, M. (2018) Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Politics. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 16–42. <https://doi.org/10.1177/0002764218759576>.
- Megyesi B. (2020) Zalaszentgrót: a civil társadalom szerepe egy aprófalvas térség integrációjában. *Kultúra és közösség*, 11(2), 99–116. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.8>.

- Metz R. (2021) A jó, a rossz és a csúf populista vezető. Vizsgálható-e a populizmus karizmatikus kapcsolatként? *Politikatudományi Szemle*, 30(4), 81–105. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.4.81>.
- Metz R. (2022) Népi hős vagy népi ördög? Érzelemgeneráló populista repertoár Orbán Viktor politikájában. *socio.hu*, 12(2), 41–65. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.41>.
- Michels, R. (1915) *Political Parties*. Transaction Publishers. London: Jarrold.
- Mike, K. – Megyesi, B. (2018) Communities after markets. The long road of winemakers to self-governance in post-communist Hungary. *Geoforum*, 88, 129–137. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.11.021>.
- Mikecz, R. (2012) Interviewing Elites: Addressing Methodological Issues. *Qualitative Inquiry*, 18(6), 482–493. <https://doi.org/10.1177/1077800412442818>.
- Mosca, G. (1959) *Ruling Class*. New York: McGraw-Hill.
- Moyser, G. – Wagstaffe, M. (1987) *Research Methods for Elite Studies*. London–Boston: HarperCollins Publishers Ltd.
- Nagy, K. (2023) Remaking civil society under authoritarian capitalism: The case of the Orbán regime's Hungarian Academy of Arts. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 9(4), 80–100. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v9i4.1127>.
- Patkós V. (2017) Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség az európai demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 26(4), 29–52.
- Platteau, J.-P. (2004) Monitoring Elite Capture in Community-Driven Development. *Development and Change*, 35(2), 223–246. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2004.00350.x>.
- Polyák, G. (2014) Irányított nyilvánosság. In Polyák, G. – Uszkiewicz, E. (szerk.) *Foglul ejtett média: Médiapolitikai írások*. Budapest: Mérték Médiaelemző Műhely, 7–22.
- Rodríguez-Teruel, J. – Daloz, J.-P. (2017) Surveying and Observing Political Elites. In Best, H. – Higley, J. – Cotta, M. – Daloz, J.-P. – Hoffmann-Lange, U. – Pakulski, J. – Semenova, E. (szerk.) *The Palgrave Handbook of Political Elites*. London: Palgrave Macmillan, 93–113. https://doi.org/10.1057/978-1-137-51904-7_9.
- Scheiring G. (2019) *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Schumpeter, J. A. (1976) *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge.
- Stark, D. – Vedres, B. (2012) Political Holes in the Economy. The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review*, 77(5), 700–722. <https://doi.org/10.1177/0003122412453921>.
- Szabó A. – Gerő M. (2020) A magyar társadalom politikai integrációja. In Kovách, I. (szerk.) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, 89–126.
- Szabó G. – Bene M. (2015) Média és integráció. *socio.hu*, 5(4), 67–88. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.67>.
- Szabó G. – Bene M. (2016) Széttörédezett vagy összekapcsolódó? A magyar médianyilvánosság hálózatszerkezete három eset tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 25(3), 33–58.
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1979) An integrative theory of intergroup conflict. In Austin, W. G. – Worchel, S. (szerk.) *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole, 33–37.
- Woods, M. (1998) Rethinking Elites: Networks, Space, and Local Politics. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 30(12), 2101–2119. <https://doi.org/10.1068/a302101>.

POLGÁROSODÁS A 2020-AS ÉVEKBEN

KOVÁCH IMRE
SZABÓ ANDREA

Bevezetés

A 2008/2009-es gazdasági válság évei után a 21. század második évtizede Európában a konszolidáció, majd a gazdasági növekedés időszakát hozta el, ami a COVID-19-járványig lényegében folyamatos volt, és különösen az Európai Unió új tagállamaiban az évtized közepétől jövedelem- és fogyasztásbővüléssel, munkaerőpiaci és életmódhatással járt. A társadalmi egyenlőtlenségek ugyanakkor nem csökkentek. A legalsó társadalmi szegmensek felemelkedési esélyei a munkaerőpiac felszívó hatása ellenére sem változtak. A fogyasztásbővülés és életmódváltás a magyar társadalomban is mérhető¹ volt még az alsó társadalmi csoportok esetében is.

Kérdés, hogy milyen változások mennek végbe az egyenlőtlenségek rendszerében. Történt-e csoport- vagy rétegszintű felemelkedés, lesüllyedés? Van-e magyarázata a politikai stabilitásnak? Léteznek-e törésvonalak a magyar társadalomban, vagy liftszerű mozgás történt, amely során, ha nem is egyenlő mértékben, de minden társadalmi halmaz életkörülményei javultak, a társadalomszerkezet befagyott (abban az értelemben, hogy az egyenlőtlenség szintjei közötti mozgás gyenge és az egyes rétegek nagysága, jellemzői nem mutatnak domináns módosulásokat)?

A társadalomtudományok figyelmeztetése szerint politikai integráció történik. A politikai vezetők részint érdekelték az elitek cseréjében és a felső középrétegek

1 Magyarországon 2011 és 2021 között

- a lakások száma 4 390 302-ről 4 501 344-re nőtt;
- a gépkocsik száma 2 967 808-ról 4 020 159-re nőtt;
- az ezer lakosra jutó gépkocsik száma 299-ről 415-re változott;
- az egy főre jutó évi nettó jövedelem 997 000 Ft-ról 1 921 306 Ft-ra nőtt;
- az egy főre jutó évi fogyasztási kiadás 808 800 Ft-ról 1 483 000 Ft-ra nőtt (reálértéken 41%-os növekedés, amelynek nagy része 2015 után keletkezett) ;
- az egy főre jutó reáljövedelem-index 266-ról 377-re változott (1960=100);
- az egy főre jutó fogyasztási index 286-ról 361-re változott (1960=100);
- a lakosság külföldi utazásainak a száma 16 634-ről 24 858-ra (2019) változott.

KSH, STATAT

részleges frissítésében, de az állami redisztribúció és társadalompolitika eszközeivel nem ösztönzik az alsó rétegek tömeges emelkedését, mert azok politikai semlegesítése, választói mobilizálhatóságának a megőrzése és sokoldalú függőségének a fenntartása a politikai/hatalmi stabilitás elsődleges feltétele. A szociál- és társadalompolitika sokkal kevesebb és kisebb összegű redisztribúciós forráshoz engedi a hozzáférést az alsó rétegekhez tartozóknak, mint a közép- és felső rétegeknek. A munkaerőpiac expanziója nem vezetett valódi átrétegződéshez, mert a volt munkanélküliek jövedelme és életkörülményei nem javultak lényegesen a munkaerőpiac más szereplőjéhez hasonlítva. Az alkalmazotti státus nem oldja fel automatikusan a szegénységi állapotot.

A 2015 után különösen dinamikus jövedelem- és fogyasztásnövekedés következményei kevesebb figyelmet kaptak, mint például a választói magatartások társadalmi háttere, a járványhatások (fertőzöttség, halálozások, oltottság, kapcsolatok beszűkülése), vagy a munkaerőpiaci elemzések. A 2022-es országgyűlési választások eredményeinek pedig elég kézenfekvő magyarázata volt, hogy a kormánypártokra nemcsak alacsony iskolázottságú, idős választók szavaztak, hanem támogatottságuk erős volt a felső és alsó középrétegekben is.

Az integrációs rétegződés jövedelmi és pártpreferenciára vonatkozó adatai szerint a kapcsolatgazdag, legjobb társadalmi tőkékkel rendelkező réteg és a lokális társadalmak vezető csoportjainak jövedelmeit valamelyest meghaladják azoknak a fiatalabb, jól képzett, politikailag integrált és a választásokon aktív rétegeknek a jövedelmei, akik között magas a kormányt támogatók aránya. A diplomások és a középiskolai végzettségűek nagyobb tömegeinek a manifeszta elégedetlensége és megélhetési gondjai is azt mutatják, hogy a középrétegek összetétele korántsem változatlan.

A nemzetközi és még inkább a hazai kutatási tradícióban a polgárosodás fogalmát találtuk alkalmasnak arra, hogy a társadalom mozgásairól összetett elemzésre vállalkozzunk. Tanulmányunk a fogalom (újra)értelmezését, a KEP3 2021-es adatain történő operacionalizálását és a magyar társadalom állapotának elemzését mutatja be a polgárosodás szempontjából.

Fogalomértelmezések

A nemzetközi irodalomban az újraértelmezett „polgárosodás” (*embourgeoisement*) fogalom a 20–21. század nyugati ipusztindusztúriális, posztindusztúriális és a szocialista, posztiszocialista társadalmaira vonatkozik (Kerbo 2012, Kovách 2020). Az alsóbb társadalmi osztályoknak (munkásoknak és parasztoknak) a középosztályokhoz való egyirányú felemelkedését jelzi, melynek során intézményesül a középosztályi, polgári életstílus, az individuális és a fogyasztói értékek. A foglalkozási osztályhelyezethez kötött együttműködés, a szabadidős tevékenységek, a szolidaritás integratív ereje csökkent, és helyükre a középosztályok és a burzsoázia plurálisabb és individuálisabb életstílusának és értékeinek a követése került. Leépült a munkások részvétele a szakszervezeti vagy más együttműködést igénylő érdekérvényesítésben. Egyre nagyobb – munkás vagy paraszti háttérű – csoportok zárkóztak fel a kiszélesedő középrétegekhez. A nincstelen proletárt a gyarapodó munkás váltotta fel.

Az 1960-as években a jóléti állam kibővülésével a teljes foglalkoztatottság, a térbeli mobilitás tömegesedése, a szabadidős elfoglaltságok és a szórakozás osztályhelyezethez egyre kevésbé kötött formáinak a növekedése (különösen a televíziózás) kapcsán a jómódú munkások a középosztályra jellemző viselkedés- és értékmenták átvevőiként jelentek meg az angliai „affluent worker” kutatásaiban (Lockwood 1960, Goldthorpe–Lockwood 1963, Goldthorpe et al. 1967). Goldthorpe és Lockwood inkább újfajta, osztálytudatát nem változtató, vagyonos munkásról írt, olyanról, aki lényegileg nem hasonult a brit történelmi középosztályhoz. A neomarxista és más kritikai elméletek szerint a vagyonosodás és életmódváltás nem írta át a munkásosztály fogalmi határait, amelynek belső rétegződése és az ehhez kapcsolódó identitása sem módosult. Továbbra sem jutott tulajdonosi vagy másfajta ellenőrzéshez a termelési eszközök felett. A munkásarisztokrácia mindig létezett, és legfeljebb az aránya nőtt.

A 20. század utolsó harmadában az ipariból a posztindusztúriális társadalomba történő átmenet, az innovatív technológiák elterjedése, a magasabb tudáskészlet, az iskolázottsági szint emelkedése azonban olyan kulturális változásokhoz vezettek, amelyeket a globalizáció még inkább felerősített. A nyugati társadalmakban tömeges középrétegesedés történt, amely során a hagyományos középosztályok mellé nagyobb társadalmi csoportok emelkedtek fel részint átvéve, részint feloldva azok értékeit és életmódmintáit (Hurst 2007).

A munkásosztály egy nagyobb részének az életszínvonala az iskolázottság, a bérek és jövedelmek növekedésével egyre közelebb került a középrétegekre jellemző életkörülményekhez. A fejlődésközpontok társadalmában a fizikai munká-

sok kognitív irányultságait tekintve az életmód, a normák, a fogyasztói orientációk szempontjából egyre inkább az új középrétegek részévé váltak.

Az ezredfordulóra láthatóvá váltak a polgárosodás korlátai is. A fogyasztói társadalom értékrendje, az identitáspolitika szétzilálta a szakszervezeti szerveződések és a hagyományos osztályhatárokat. Az új középrétegek a származás, a gondolkodásmódok, az életstílusok és élethelyzetek folyamatosan változó keverékei. A lemaradók, a munkanélküliek és az alacsony jövedelműek nyilvánvalóan nem tudják követni az új társadalmi közép globalizált életstílusát. Az életmód retraditionalizálását és a hagyományos értékek, normák, életmódelemek és fogyasztói orientációk védelmét célzó társadalmi és egyházi mozgalmak, valamint identitáspolitikák felerősítették a polgárosodó és a polgárosodott csoportok individualizálódását, széttöredezettségét és befolyásolhatóságát.

A polgárosodás fogalma a 19. századi reformkor óta jelen van a magyar tudományos és közgondolkodásban. Egyaránt vonatkoztatták a tulajdonos polgár (burzsoá) és képzettségi polgár (citoyen) történelmi koronként változó megjelenési formáira (Benda 1991b, Szalai 2020). A 20. században – érthető társadalomszerkezeti és politikai okokból – a legnagyobb létszámú társadalmi alakulat, a parasztság polgárosodása került a figyelem középpontjába. Erdei Ferenc a szocialista korszak előtt a felbomlóban levő parasztság felső rétegeinek a polgári osztálytársadalomba történő betagozódását vélte a polgárosodás valószínűsíthető irányának (Erdi 1987). Szelényi Iván (Szelényi 1992) Erdi és Juhász Pál (Juhász 1986–87) munkáit követve a piaci társadalmak posztindusztriális embourgeoisement-jéhez hasonló strukturális változásjegyeket tulajdonított a szocialista rendszer szétesésében meghatározó magyarországi második gazdaság legkiterjedtebb szektora, a családi keretek között végzett élelmiszertermelés következményének.

A polgárosodás rendszerváltozást követő lehetőségeiről először 1990-ben a Replikában (1990), majd 1991-ben, a Századvég folyóiratban (1991) jelent meg dupla különszám történészek, szociológusok tanulmányaival (a polgárosodásról szóló vitáról lásd még: Csíre 1997, Sik-Szeitl 2016, Megyesi 2020). A több mint 30 éves, gyakorlatilag a rendszerváltás társadalmi kimenetelét mérlegelő írások ma is támpontot nyújtanak a polgár és a polgárosodás fogalmának értelmezéséhez, és segítenek azok operacionalizálásában is.

Varga István és Banai Miklós (1991) szerint a „polgárság” kifejezést a társadalomtörténeti és szociológiai munkákban három különböző értelemben használják: szociológiai, rendi, illetve politikatudományi értelemben. Szociológiai megközelítésben a polgárság egy sajátos tulajdonosi, piaci helyzetük eredményeként meghatározott gazdasági érdekekkel rendelkező osztály. A polgárság Max Weber

művei alapján meghatározható úgy, mint olyan emberek összessége, akiknek hasonló az életmódja, meghatározott iskolázottsággal, műveltséggel bírnak, örökölt vagy foglalkozásukhoz kötődő presztízzsel és anyagi, kulturális javakkal rendelkeznek. Politológiai értelemben a polgár meghatározott jogokkal (politikai, gazdasági és szabadságjogokkal) rendelkező egyén (Varga–Banai 1991). Tőkéczi László ez utóbbi szempontot kiegészíti az egyéni jogegyenlőség elvont normájával, az előjogok hiányával (Tőkéczi 1991).

A „polgárt”, a „polgárságot” történelmi kategóriának tekintették a vitában résztvevők, és senki sem várta, hogy valamilyen alakváltozata egységes társadalmi formációként feltűnjön a szocializmus utáni időszakban. Benda Gyula viszont amellett érvelt, hogy *a polgárosodás legfontosabb dimenzióiban történő negatív vagy pozitív változások megértése és mérése akkor is jól használható a társadalmi mozgások minőségének az értékeléséhez, ha a „polgár” mint társadalmi rend vagy osztály újjászületésének az esélye csekély*. A szerzők úgy tartják, hogy a magyarországi társadalomtudományokban ez a tétel volt az egyik első lényeges jelzése annak, hogy az egyenlőtlenségek kutatásához a foglalkozási osztályok alternatíváinak az alkalmazása is szükséges.

Benda Gyula (1991a, 1991b) a fentiekkel összhangban a polgárosodás adott állapotban történő értékeléséhez négy változásdimenzió figyelembevételét javasolja, melyek a következők: 1.) a gazdasági mentalitás és a vállalkozói magatartás átalakulása; 2.) az individualizáció és az ehhez kapcsolódó mentalitás; 3.) a citoyen (felelős állampolgár) magatartás, valamint 4.) az életmód „polgári” formáinak elterjedése. Benda szerint a burzsoát a klasszikus befektető vállalkozó és a piaci viszonyokkal számoló, racionálisan döntő (kis)termelő, a hagyományos parasztgazdából (vagy a szocialista kor mezőgazdasági kistermelőjéből) farmerre váló földműves testesíti meg (lásd még Juhász 1991, 1986–87, Laki 1991). Az individualizáció a tradicionális helyi társadalmi közösségekből kiszakadó egyletekben, társaságokban, más kisközösségekben helyet kereső, a polgári nyilvánosság intézményeit részvétellel is támogató és a családi élet új, autonóm formáiban élő polgárok sorolhatók. Viszonylag egyszerű az állampolgár (citoyen) kategóriája, aki alattvaló helyett egy modern állam és nemzet helyi közösségeért cselekvésével is felelősséget vállaló tagja. Végül az életmód és mentalitás „polgári” formái elsősorban a polgári otthont és intimszférát, valamint meghatározott értékeket követő életmódot jelentik. Benda (1991a, 1991b) nem annyira a makrostruktúrák transzformációját, hanem inkább a mikrokörnyezet, a társadalmi csoportok alkalmazkodását hangsúlyozza a polgárosodás folyamatában. Kovách (1988, 1991, 1997) Benda tételeit alkalmazva vont mérleget a 90-es évek polgárosodásának esélyeiről, elfogadva azt, hogy *a polgárosodást több dimenzióban tetten érhető*

alkalmazkodási folyamatként érdemes elemezni, amely társulhat a gazdasági és a társadalmi struktúra változásainak az értelmezésével is.

A továbbiakban a *polgárosodást olyan társadalmi változások összességének tekintjük, amely kifejezi az alsóbb társadalmi csoportok (a parasztság eltűnésének² a következtében a munkások) középrétegekbe emelkedésének az állapotát, és a strukturális és integratív viszonyokkal együtt alkalmas a teljes társadalom minőségi állapotának és egyenlőtlenségeinek a bemutatására is. A polgárosodás e kettős felfogása (középrétegesedés és a teljes társadalom) különösen használható lehet az átalakuló társadalmak elemzéséhez.*

A „polgárosodás” szociológiai alkalmazhatóságát a fogalom *politikai és köznyelvi használatlörténete*, valamint a normatív társadalomtudomány „középosztály”-diskurzusa is megnehezíti.

A „polgár” 1995 áprilisában kapott politikai értelmezést, amikor a Fidesz nevét megváltoztatva Fidesz–Magyar Polgári Párttá alakult. Ez azonban nem egyszerű névváltozást jelentett, hanem politikai irányváltást is. A polgári Magyarországgért című vitairat (FIDESZ 1996), amely az 1998-ban választási győzelmet arató Fidesz–FKGP–MDF pártszövetség eszmei, ideológiai alapvetése volt, azt jelentette be, hogy a Fidesz polgári gondolkodású politikai erő, amely az egyének és a közösségek anyagi, szellemi és erkölcsi kiteljesedésének a programját hirdeti. A polgár szó így 1995/1996-tól, amikor a vitairat könyv formájában is megjelent, fokozatosan a jobboldal identitáskeresésének, identitásgenerálásának, majd kialakult identitásának egyik, ha nem a legfontosabb értékkategóriájává vált, de mint később kiderült, nem igazán hosszú időre. A Fidesz önmagát a polgári kormányzással azonosította. 2002-ben, a választási vereség után a polgári körök megszervezésére buzdított, majd a polgári értékrendre való folyamatos hivatkozással (pl. a Polgári Magyarországgért Alapítvány a Fidesz pártalapítványa) lényegében egyenlőségjelet hirdetett a párt – a polgár és a Fidesz-szavazótábor közé.³

A politika devalválja a „polgárt”, amit a közvélemény társadalmi csoportként nem tud azonosítani, hiszen a vagyonosodás ismert útjai nem vagy csak kivételes és egyedi esetekben társulnak a polgári erényekkel. Jelentős értelmiségi rétegek társadalmi helyzete válik bizonytalanná, a magasán képzettek értékes csoportjai elhagyják az országot (Papp–Zsigmond–Kovács 2024), a sikeres hazai vállalkozások száma és aránya folyamatosan csökken (Laki–Szalai 2013). A sikeresség piaci

2 A parasztság eltűnéséhez lásd Kovách–Megyesi (2024).

3 A polgár megmaradt a Fidesz hívószavai között, de alapvetően politikai termékként (G. Fodor 2021). „A jobboldali értelmiségiek közül sokan vannak abban a tévedésben, hogy a »polgári Magyarország« hívószót politikai realitásnak gondolják, pedig az természete szerint politikai termék volt. Ők még ma is azt gondolják, hogy az 1998 és 2002 közötti Magyarország valóban polgári Magyarország volt. Ez óriási tévedés.” (G. Fodor 2015)

elemeivel szemben a redisztribúciós forrásokhoz való hozzáférés (Csanádi et al. 2022, Czibere et al. 2017, Balogh et al. 2020) és a járadékvadászat (Mihályi– Szelényi 2017) dominál, amelynek a játékszabályait a közgondolkodás nem társítja a polgári minőséggel. A „polgárt” elhasználja a politika.

A polgárosodási folyamat eredményének megértését nehezíti, hogy a középosztály létezésével kapcsolatban a tudomány erős kételyeket fogalmazott meg. Angelusz és Tardos a középosztályosodást és a polgárosodást ellentétes folyamatnak tartották (Angelusz–Tardos 1998). Mások szerint a középosztály, a középrétegek nem polgárosodtak (Szalai 2020), és szinte egyöntetű vélemény a jövedelemmegoszlás és a foglalkozási osztályszerkezet kutatásai alapján, hogy a társadalmi közép felső rétege túlságosan vékony (Laki–Szalai 2013), a jövedelmi alsó középrétegek körében az anyagi természetű deviancia sem ismeretlen (Tóth 2016, Éber 2016). A normatív polgárosodás elmaradása és az autonóm politikai aktivitásra képes polgárság hiánya erős illúzióvesztést váltott ki (Gagyí 2018, Scheiring 2019, Éber 2020, 2022). Huszár és Berger (2020) viszont már azt állapítják meg, hogy a középosztályok szűkülési folyamata megfordult a 2010 -es évek elején, és jelentősen megnőtt azoknak az aránya, akik szubjektív értékelésükben a társadalom közepére vagy magasabbra helyezték magukat. A normatívan fel fogott középrétegesedés – végső soron a polgárosodás – viszont nem járt együtt valójában a középső társadalmi rétegek számszerű növekedésével.

Lényegi megjegyzésünk, hogy a fenti értékelések adatai a 2010-es évek közepéről vagy az azt megelőző évekből származnak, így nem igazán tudják teljes egészében befogni az Orbán-rezsim legjobb gazdasági éveinek a következményeit. A társadalmi integráció és rétegződés legutolsó felvétele (KEP3) 2021-ben történt, és pontosan azt mutatja, hogy a legnagyobb változások a társadalmi felső közép- és középső csoportjaiban történtek, amin a Covid-19 se változtatott. A polgárosodás vagy normatív középosztályosodás értékeléséhez a legárnyaltabb elemzést publikáló Huszár és Berger (2020) különféle adatbázisokkal dolgoztak, amelyek adatainak egymásra vonatkoztathatósága kérdéses. A 2021-es KEP3-felvétel viszont egy 5000 fős kutatás adatait⁴ tartalmazza a polgárosodással és a középrétegekkel kapcsolatos információkról, ami lehetővé teszi a minden korábbinál elmélyültebb elemzést.

4 Részletesebben lásd Győri (2024).

A polgár és a polgárosodás mérése

Sik Endre és Szeitl Blanka 2016-ban kísérletet tett a „polgár” operacionalizálására és mérésére. A polgár fogalmát három, egymással részben átfedő fogalommal definiálták (Sik–Szeitl 2016:116). Ezek szerint polgár az, aki polgárként gondolkodik, polgári múltja van, és megfelelő anyagi háttérrel rendelkezik. Úgy találták, hogy a „polgár” a magyar társadalom 4%-át teszi ki. Polgárként 19% él, polgári múltja 5%-uknak van, míg polgárként 6%-uk gondolkodik (ezek metszeteként határozták meg a „polgárt” a maga 4%-ával). A polgárrá válás a polgári lét tulajdonságaival, így az állandó lakhely településtípusával, az iskolázottsággal, a könyvolvasással, az idegen nyelv ismeretével függ össze leginkább.

A polgárosodási vita, annak interpretációi és Kovách (1991, 1997) alapján a polgárosodás folyamatát négy dimenzióban vizsgáljuk:

1. a vállalkozás és a gazdasági mentalitás átalakulása és az ezzel kapcsolatos társadalmi változások;
2. a polgári individualizáció és a negatív individualizáció;
3. az állampolgárrá válás és az autonómia kialakulása;
4. az életmód és mentalitás „polgári” formáinak elterjedése.

A polgár vállalkozó és/vagy tulajdonos, és erős vállalkozói habitus jellemzi. A negatív, tömeges individualizáció „termékével”, a közösségből kiszakadó, annak értékeit, normáit maga mögött hagyó, fogyasztásorientált tömeggel szemben korunk polgára támogatja a környezetét, közösségét, nem magányos, elszigetelt egyén, hanem közösségének hasznos és megbecsült tagja. Részt vesz a társadalmi szervezetek, mozgalmak tevékenységében, és aktív tagja az autonóm közösségeknek. Ellenáll, vagy legalábbis igyekszik ellenállni munkája, hivatásgyakorlása autonómiáját fenyegető külhatásnak. Képes tervezni, és nem fél a változástól. Autonóm gondolkodásának a része az állampolgári mentalitás, a közügyekről történő véleménynyilvánítás igénye és a politikai részvétel. Végül a polgár – ahogy ezt a fenti szakirodalmak plasztikusan bizonyítják – életmódjában is bizonyítja polgári elköteleződését. Az átlagosnál jobb lakókörnyezetben él, minőségikultúra-fogyasztása mérhető. Kulturális fogyasztása nemcsak a lakóterére szűkül, hanem a „magas” kultúra színtereinek látogatója, akár a „beszédcselekvés” helyszínein is, és részt vállal a kultúra és a nyilvánosság intézményeinek a fenntartásában és működésében. Felelősen gondolkodik, segíti az elesetteket. Mindez azt jelenti, hogy az általunk használt „polgár” fogalom a burzsoá és a ci-toyen kiterjesztése, a 21. századra alkalmazott változata: a polgár szuverén, de együttműködő, az egyéni és a közösségi érdekeket egyaránt figyelembe veszi, ami lehetővé teszi, hogy többféle politikai identitást is elfogadjon és tiszteljen.

1. táblázat

A polgárosodás állapotának mérésére szolgáló indexek felépítése

	Vállalkozás index	Individualizáció index	Autonómia index	Életmód index
1	Vállalkozó	Erős befolyás helyi ügyekre	Munkaautonómia	Polgári életmód és jövedelmi szint
2	Vállalkozói jövedelem	Szervezeti tagság	Célelés	Segítség rászorulóknak
3	Erős vállalkozói habitus	Társadalmi hasznosság	Politikai részvétel	Kulturális fogyasztás

*Az egyes kérdések pontos leírását lásd a Mellékletben: M1.

Minden index külön-külön 0-3 értéket vesz fel úgy, hogy az indexet alkotó itemek egyenként dummy változók. A polgár főindex=3*4, azaz maximum 12-es értéket vesz fel. 0 pedig azt jelenti, hogy semmilyen polgári attitűd, mentalitás, gondolkodás nem jellemzi.

A fenti négy dimenziót (vállalkozás, individualizáció, autonómia, életmód) egyesével, külön-külön is értelmezhető alindexekkel mérjük. Ezek az alindexek 0-tól 3-ig terjednek, mert dummy változók összeadásából épülnek fel. Ebben a felosztásban a 0 mindig azt jelenti, hogy a kérdezett nem polgár, nincs semmilyen polgári attitűdje, mentalitása, szelleme, életmódja stb. Az 1-es érték azt mutatja, hogy az abban a dimenzióban elért eredménye, ha nem is nulla, de nem jellemző rá. A 2-es esetén a polgárosodás minimálisan elvárható jellemzőit tapasztaljuk, míg a 3-as a tényleges polgári élethelyzetet, mentalitást, polgári attitűdöt jelenti.

A négy index közül az első inkább objektívnek tekinthető változó, mert a beosztásra (vállalkozó vagy sem) és a jövedelemre épül (vállalkozásból vagy bérbeadásból van jövedelme, értékesítésre termelnek zöldséget, gyümölcsöt, vagy tenyésztenek állatot), a többi azonban jórészt attitűdinális jellegű, vagy valamilyen magatartást és viselkedésmódot takar. Az individualizáció index egyszerre méri a pozitív polgári individualizációt (magasabb érték) és annak hiányaként a negatív individualizációt (alacsonyabb érték).

A fent leírtak szerint kialakított négy indexből a legvégén egy additív főindexet és egy kategoriális polgárosodás változót képeztünk. A kategoriális változóban a 0 azt jelenti, hogy a kérdezett nem polgárosodott, az 1, hogy gyengén polgárosodott, a 2, hogy polgárosodó, végül a 3, hogy polgárosodott.

A polgárosodás Magyarországon

Az alábbi táblázat⁵ és az ábrák a magyar társadalom polgárosodásáról kritikus állapotot mutatnak. Az autonómia és az életmód index esetében 1–1, míg az individualizációs indexnél a magyar társadalom 2%-a jellemezhető polgári gondolkodásmóddal, mentalitással, viselkedéssel (citoyen). Emellett 4% tekinthető burzsoának (vállalkozónak). Ezzel szemben semmilyen vállalkozói hajlama, vállalkozása nincs 57%-nak, 10-ből három állampolgár esetében a polgári (pozitív) individualizált érték teljes hiányát, további 48% esetében nagyon halvány meglétét mértük. A társadalom felének semmilyen polgári autonómiája nincs, 44%-uk életmódjában sincs semmilyen jele a polgárosodásnak. 1-es értékkel mért kezdetleges vagy gyenge polgárosodás a magyar társadalom legalább harmadánál, helyenként közel felénél mérhető.

2. táblázat
A polgárosodás indexek legfontosabb statisztikái (%)

Indexérték	Vállalkozás index	Individualizáció index	Autonómia index	Életmód index
0	57	31	59	53
1	32	51	32	32
2	7	18	8	12
3	4	1	1	3
Összesen	100	100	100	100
átlag	0,574	0,890	0,500	0,641
medián	0,00	1,00	0,00	1,00
szórás	0,625	0,503	0,450	0,628

Forrás: KEP3, 2021

Ha a négy, külön-külön is értelmes indexet összevonjuk egy folytonos, illetve egy összevont indexszé, akkor a Sik-Szeitl (2016) eredményeihez hasonló következtetésre juthatunk (lásd 1. ábra).⁶

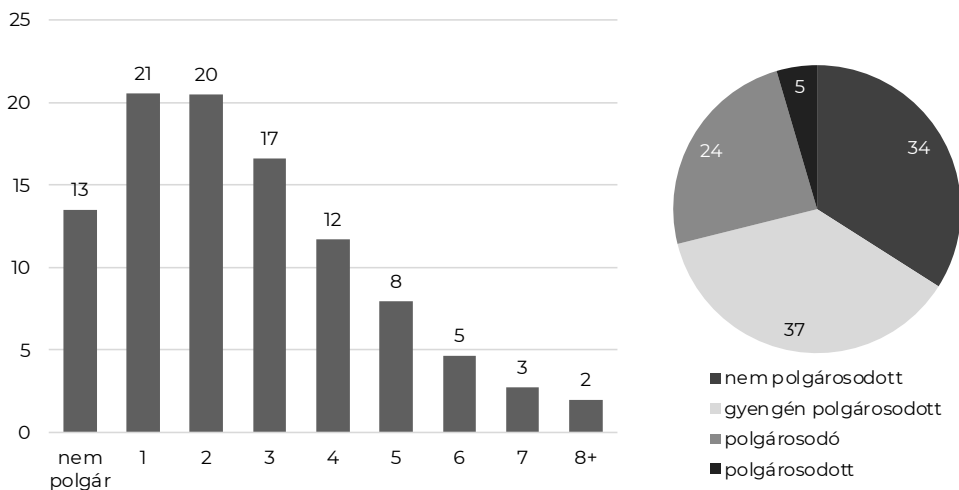
A folytonos index balra, tehát az alacsony értékek irányába dől azt jelezve, hogy a polgárosodás jelen van a magyar társadalomban, de korlátozott eredménnyel járt a 2021 előtti három évtizedben. A magyar társadalom 13%-a semmilyen módon nem polgárosult, az elmúlt évtizedek polgárosodási folyamata egyáltalán nem érintette. A minimális egyes érték minden ötödik válaszadóhoz

5 A számításokat a KEP3-felvétel adatain végeztük, lásd Győri (2024).

6 Polgárosodás folytonos index átlag: 2,61; medián: 2,00, szórás: 3,93.

Polgárosodás 4 fokú összevont index átlag: 0,99; medián: 1; szórás: 0,766.

1. ábra
A polgárosodás index megoszlása (%)

Forrás: KEP 3 (2021); saját számítás

Nem polgárosodott N=1701; gyengén polgárosodott N=1855; polgárosodó N=1217; polgárosodott N=227 fő.

tartozik,⁷ azaz együttesen 0 és 1-es értékkel a társadalom több mint az egyharmada rendelkezik (lásd az 1. ábra jobb oldalán található kördiagram). A relatív gyakoriságot tekintve a legtöbben egyes és kettes értéket kapnak a folytonos polgárosodási indexen (21, illetve 22%), amit további 17%-nyi hármassal rendelkező egészít ki. Definíciónk szerint az index kettes és a hármassal jelöli a gyengén polgárosodottakat. Minden negyedik kérdezett került a polgárosodó kategóriába, ami a 4 és 6 közötti értékeket jelenti a folytonos indexen. Az index 7-es indexértékétől kezdődően mindenkit polgárosultnak tekintünk (együttesen mintegy 5%-nyi kérdezettet). A teljes 5000 fős mintában kevesebb mint 35 olyan válaszadó található, aki a 12 fokú polgárosodási indexen 9 vagy annál nagyobb értékkel rendelkezik. Nagyobb méretű polgári rétegekről tehát lényegében nem beszélhetünk. A polgárosodott gondolkodás, mentalitás és habitus a társadalom nagyon szűk csoportjaira jellemző.

Lényeges kérdés, hogy a polgárosodás index melyik alindexszel áll a legszorosabb kapcsolatban, azaz annak létrejöttéhez mennyire járul hozzá a vállalkozás, az individualizáció, az autonómia és az életmód index.⁸ Ez utóbbi értelemben mind-

⁷ Nekik tehát a négy index közül legalább egyben van 0-nál nagyobb polgárosodási al-indexértéke.

⁸ Ahogy azt fentebb jeleztük, az egyes alindexek létrehozása azonosan 0–12 értéket felvehető dummy változók mechanikus összeadásával történt.

egyik alindexnek azonos a súlya a legfeljebb 12-es értéket felvehető polgárosodás indexben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyes indexszel azonos lenne a kapcsolata (együttjárása). Ahogy az alábbi, 3. táblázat jelzi, három indexszel nagyjából azonosan szoros a polgárosodás index korrelációja (sorrendben: vállalkozás, individualizáció és autonómia), míg az életmód index korrelációs együttható enél is magasabb ($r=0,724$). A polgári életmód index azt mutatja meg, hogy milyen az anyagi helyzete a kérdezettnek, megengedhet-e magának alapvető fogyasztási termékeket, van-e érdemi kulturális fogyasztása, ugyanakkor hangsúlyos része az indexnek a szegényeknek és elesetteknek nyújtott segítség is. A polgár tehát – talán ebben a helyzetben használható leginkább a kifejezés – olyan személy, aki viszonylag jó anyagi körülmények között él, kulturálisan aktív, ugyanakkor odafigyel a közösségére. Áldoz arra, hogy segítse a különböző hátrányokkal élőket (szegényeket, munkanélkülieket, hajléktalanokat, menekülteket).

A négy alindex közötti korreláció is szignifikáns $p \leq 0,01$ szinten, ugyanakkor egyik sem jelez erős kapcsolatot. Különösen érdekes az autonómia index és a vállalkozás index közötti relatíve alacsony érték. A Pearson-féle korrelációs együttható – talán nem véletlenül – a vállalkozás és a polgári életmód index között a legszorosabb ($r=0,307$).

3. táblázat
A polgárosodás index kapcsolata az alindexekkel (Pearson r értékei)*

	Vállalkozás index	Individualizáció index	Autonómia index	Életmód index
Polgárosodás index	,659**	,654**	,634**	,724**
Vállalkozás index	1	,204**	,194**	,307**
Individualizáció index		1	,289**	,294**
Autonómia index			1	,289**
Polgári életmód index				1

*Pearson r értéke. **Minden korreláció szignifikáns 0,000 szinten.

Vizsgálatunk következő lépésében néhány alap demográfiai dimenzió szerint jellemezzük a polgárosodási kategóriákat. A táblázat rávilágít arra, hogy a polgárosodott és a nem polgárosodott kategóriák között lényeges, szociológiai értelemben szignifikáns eltérések mutathatók ki: a leíró statisztikák alapján a polgárosodás tulajdonképpen az alapvető társadalmi egyenlőtlenségek lenyomata. Az idősebbek, a nők, az alacsony iskolázottságúak, valamint a cigány származásúak nagyobb valószínűséggel kerülnek a nem polgárosodott rétegbe, míg a fiatalabbak, a magasan iskolázottak és a férfiak felülreprezentáltak a polgárosodott és a polgárosodott csoportban. Fontos azonban jelezni, hogy ugyan a polgárosodottak 54%-a diplomás, de nem minden diplomás polgárosodott. Sőt, valójában a diplo-

másoknak is csak egy igen kis csoportja, mintegy hetede tartozik a polgárosultak kategóriájába. Ehhez adódik még a 43%-nyi polgárosodó. Kétségtelen azonban, hogy más iskolázottsági kategóriában ezek az arányok még alacsonyabbak. A legfeljebb szakmunkás végzettségűek körében nem éri el a 2%-ot sem a polgárosodottak aránya. A társadalmi önbesorolás jelzi a fenti megoszlásokat. A nem polgárosodottak közel hat tizede önmagát a két alsó társadalmi rétegbe sorolja (alsó osztály, munkásosztály), és ahogy haladunk a polgár kategóriája felé ez az arány lineárisan csökken. Ezzel szemben a polgárok majdnem negyede a felső közép- és a felső osztályokban látja saját pozícióját, szemben a nem polgárosodottak 1%-ával.

A szakirodalom szempontjából nagyon érdekes az agrárérintettség (Kovách–Megyesi 2024) kérdésköre, hiszen a polgárosodás a magyar tudományos hagyományban leginkább a paraszti rétegek társadalmi helyzetének átalakulásához kötődött. Ugyan a polgárosodás szintjének emelkedésével párhuzamosan növekszik a fővárosiak aránya, és csökken a községben élőké, azonban az agrárérintettség nem jelez ilyen lineáris összefüggést. Sőt, az látszik, hogy a *polgárosodottak*

4. táblázat
A polgárosodás néhány társadalmi jelzőszáma

	Nem polgárosodott	Gyengén polgárosodott	Polgárosodó	Polgárosodott
Életkori átlag	53,76	46,68	43,56	43,06
Férfiak aránya (%)	41	48	51	54
Alapfokú végzettségűek aránya (%)	47	26	13	4
Diplomások aránya (%)	7	14	31	54
Fővárosiak aránya (%)	15	18	21	25
Községben élők aránya (%)	34	29	25	24
Agrárérintett (%)	38	36	37	40
A lakás helye a településen belül – olcsó lakáspiaci övezet (%)	17	9	7	4
A ház helye a településen belül – helyileg magas lakáspiaci övezet (%)	1	1	2	4
Cigány származásúak aránya (%)	12	5	4	3
Önmagát alsó osztályba vagy munkásosztályba sorolja	58	39	26	11
Önmagát felső vagy felső középosztályba sorolja	1	3	9	24

Forrás: KEP3, saját számítás

körében a legmagasabb, 40% a valamilyen szinten agrárérintettek aránya (ebből 12% erősen érintett).

Lineáris regressziós modell⁹ segítségével vizsgáltuk, milyen tényezők befolyásolják leginkább a polgárosodást. A bevont változóink szociodemográfiai (nem, kor, etnikai származás, állandó lakhely részletes státusa), szociokulturális (saját és apa iskolázottsága), szocioökonómiai (gazdasági státus) jellegűek, de értelmeztük a kapcsolati háló kiterjedését is (barátok száma, erős és gyenge kötések) (a részletes eredményeket lásd a Mellékletben: M2).

A polgárosodás leginkább szociokulturális és szociodemográfiai tényezők függvénye, de más tényezők is hatnak rá. Legfontosabb magyarázó változó a saját iskolázottsági szint, amit a gazdasági aktivitás követ. Minél magasabb iskolázottságú a kérdezett (és ez igaz az apa iskolázottságára is), annál valószínűbb, hogy a polgár kategóriájába tartozik, de ahogy arra fentebb utaltunk nem minden diplomás automatikusan polgárosodott. A gazdasági aktivitás – nem meglepő módon, hiszen közvetetten a vállalkozói alindexben szerepel – pozitív előjelű, azaz a polgárosodás előfeltétele a gazdasági aktivitás. A barátok száma, a gyenge és erős kötések szintén befolyásolják a polgárosodás index alakulását: a széles kapcsolati háló, a különböző kötődések erősítik a polgárosodás valószínűségét. A modellekbe egyetlen magyarázó változó került be negatív előjellel: a valószínűsíthető roma/cigány származás, ami nem a polgárosodást, hanem a polgárosodás hiányát valószínűsíti.

Az elemzés következő lépésében a polgárosodás és a strukturális egyenlőtlenségek kapcsolatát mutatjuk be. Az integrációval foglalkozó kutatócsoport négy társadalmi rétegekategóriát hozott létre az integrációs modell csoportjainak (Győri 2024) az összevonásával: felső rétegek (16%), integrált felső középrétegek (15%), integrált alsó középrétegek (35%) és dezintegrált alsó rétegek (34%). Ebben a számításban a 2021-es eredmények alapján a magyar társadalom 69%-a alsó vagy dezintegrált kategóriába tartozik.¹⁰

Ehhez képest a különböző polgárosodott kategóriákon belül egészen más, a fenti számításainkat teljes egészében alátámasztó eloszlásokat találunk: a polgá-

9 Method stepwise. A vizsgált változók száma: 10, a modellbe bevont változók száma: 8. A modellbe nem kerül be a kor és a település részletes státusa.

10 Az integrációs réteg esetében külön-külön is megvizsgáltuk a polgárosodás főindex 4 alindexének megoszlását ANOVA-statisztikákkal. A 4 index szignifikáns eltéréseket mutat a négy rétegben.

A vállalkozói mentalitás a legmagasabb az integrált középrétegeknél, és legalacsonyabb a dezintegrált alsó rétegeknél.

A polgári életmód, az autonómia, de leginkább az individualizációs index szignifikáns módon a legmagasabb a felső rétegeknél (egész pontosan minden más rétegnél lényegesen magasabb), és legalacsonyabb a dezintegrált, alsó rétegeknél.

5. táblázat
A polgárosodottság és az integráció együttjárása (%)

	Felső réteg	Integrált középrétegek	Integrált alsó középrétegek	Dezintegrált alsó rétegek	Összesen (%)
Nem polgárosodott réteg	4	9	34	53	100
Gyengén polgárosodott réteg	14	16	40	30	100
Polgárosodó rétegek	29	21	31	19	100
Polgárosodott rétegek	54	21	21	4	100
Összesen (%)	16	15	35	34	
	Felső réteg	Integrált középrétegek	Integrált alsó középrétegek	Dezintegrált alsó rétegek	
Nem polgárosodott réteg	8	20	33	53	34
Gyengén polgárosodott réteg	32	38	43	33	37
Polgárosodó rétegek	44	35	21	13	24
Polgárosodott rétegek	16	7	3	1	5
Összesen (%)	100	100	100	100	

Pearson $\chi^2=957,306$; sig=0,000; Phi=,437.

Forrás: KEP3, saját számítás

rosodott és nem polgárosodott rétegek komplementerei egymásnak (5. táblázat). A polgárosodottak abszolút többsége (54%) a felső csoportok közé tartozik, amihez további 21%-nyi integrált középréteg járul. A polgárosodás a társadalmi hierarchiában magas pozícióval, kitüntetett helyzettel jár együtt. A nem polgárosodottak több mint fele az alsó egyharmadban található, amihez további 34%-nyi integrált alsó középrétegbe sorolt kérdezett tartozik. E két réteg együtt a nem polgárosodottak 87%-át teszik ki. A nem polgárosodott és a polgárosodott rétegeknél is találhatók – igaz kis arányban – a fő tendenciát árnyaló eredmények. Elég csak arra utalni, hogy a polgárosodottak 4%-a a dezintegrált alsó rétegek közé tartozik, vagy a nem polgárosodottak ugyancsak 4%-a a felső rétegek közé sorolandó. Ezeket a kis létszámú kategóriákat azonban nem statisztikai anomáliaként (hibaként) értelmezzük, hanem úgy véljük, ezekben az esetekben nagyon speciális élethelyzetű, azaz egy-egy szempontból különleges tulajdonságokat mutató réteget sikerült elérni.

Érdekes a két középső polgárosodási kategória megoszlása. Míg a polgárosodókon belül fele-fele arányt képviselnek a felső és a nem felső rétegek, addig a

gyengén polgárosodottak közel háromnegyede az alsó réteghez – feltehetően a középrétegek alsó felébe – tartozik. A polgárosodás alapján tehát a társadalmi törésvonal a polgárosodó és a gyengén polgárosodott kategória között húzódik meg leginkább. A polgárosodókból még lehetnek polgárosodottak, a gyengén polgárosodottak vonatkozásában ennek az esélye meglehetősen csekély.

Az adatok másik szemszögből is értelmezhetők, azaz hogyan oszlanak el a polgárosodás különböző szintjein lévők a strukturális rétegeken belül (felső csoportok, integrált középrétegek, integrált alsó középrétegek, valamint dezintegrált alsó rétegek). A strukturális egyenlőtlenség alapján létrehozott alsó egyharmadba soroltak között nem éri el az egyhatodos arányt a magasan vagy relatíve magasan polgárosultak aránya, ennek megfelelően 86%-uk gyengén vagy nem polgárosodott kategóriába tartozik. Az integráció szintjének emelkedésével azonban egyre növekszik a polgárosodók és a polgárosodottak aránya is. A polgárosodott rétegek aránya rétegről rétegre 2–2,5-szeresére emelkedik, de a polgárosodás aránya is érdemben, 13-ról 44%-ra nő. A gyengén polgárosodott rétegek arányában nem mutatkozik ilyen világos, lineáris változás: a felső rétegek, valamint a dezintegrált alsó rétegek mintegy harmada ebbe a kategóriába esik, szinte konstans arányt képez. Úgy véljük, hogy ez a jellegzetesség is megerősíti azt a fenti állításunkat, hogy *a társadalmi törésvonal, a strukturális olló a gyengén polgárosodott és a polgárosodó rétegek között húzódik meg.*

Végül ezen elemzés utolsó lépéseként létrehoztuk az egyes strukturális és polgárosodottsági index alapján képzett társadalmi rétegeket (lásd a Mellékletben: M3 tábla). Hangsúlyozzuk, hogy ezen csoportok egy része – az alacsony elemszám miatt – inkább csak tendenciák bemutatására alkalmas, elemzésük nem lehetséges. A Bourdieu-i tőkeelméletek alapján mindhárom (gazdasági, kulturális, társadalmi) tőkefajttával való ellátottságot egy-egy változóval reprezentáltuk, amihez szociodemográfiai alapváltozókat is bevontunk. Így az elvégzett osztályok száma, a szubjektív jövedelmi helyzet index (-3 és +3 közötti értéket felvehető mutató), valamint a gyenge kötések száma mellett elemeztük a rétegek elhelyezkedését a nem, a kor és egy a szokásosnál bonyolultabb, a lakóhely nagyságát és fejlettségét egyaránt figyelembe vevő állandó lakóhely típusa alapján. Az ún. hődiagram világosan mutatja a létrehozott rétegek hierarchizálódását (minél sötétebb zöld az adott cella, annál magasabb és minél pirosabb annál alacsonyabb az adott réteghez tartozó érték).

A felső, az integrált középső, a gyengén integrált alsó közép- és a dezintegrált rétegeken belül a polgárosodottság szintjei ugyanazt a mintázatot követik. Minél polgárosodottabb a kérdezett, annál magasabban van az egyes integrációs rétegen belül. Ez a megállapítás önmagában nem váratlan a fenti elemzéseink alap-

ján. Az azonban már nem evidens, hogy a polgárosodott és polgárosodó rétegek nem az intuitív, elvárt struktúrát követik, ezen rétegeken belül is differenciálódást tapasztalunk. Hangsúlyozzuk, hogy esetenként az elemszámok alacsonyak, ennek ellenére úgy tűnik, hogy akár a gazdasági, akár a kulturális tőkét vizsgáljuk, nem feltétlenül a felső, polgárosodott rétegek vannak a legjobb társadalmi helyzetben, hanem – ha csak kicsivel is – a szűk, speciális karakterű középrétegek. Ezen eredmények részletesebb magyarázatára itt nem vállalkozunk, inkább csak arra mutatunk rá, hogy a magyar társadalom szerkezete roppant heterogén, még a látszólag tisztának tűnő csoportokon belül is vannak különleges tulajdonságokkal rendelkező rétegek.

Munkások és polgárosodás

Az európai és amerikai fejlődésközpontok országaira vonatkozóan a *polgárosodás fogalmát elsősorban a munkásrétegek felsőbb középrétegekbe emelkedésének*, a munkások anyagi gyarapodásának, életmód- és mentalitásváltásának az értelmezésére alkalmazták. A magyar társadalom polgárosodási folyamatainak is az egyik lényeges jellegzetessége, milyen mértékben kapcsolódnak a foglalkozáskategóriák mintegy 60%-át kitevő munkások¹¹ a polgárosodási folyamatokhoz. A polgárosodottak között is van néhány munkás, de az alacsony elemszám miatt ez nehezen értelmezhető. A munkások közel 80%-ának *életviszonyai távol vannak a polgárosodástól*. 43% semmilyen értékkel sem rendelkezik a polgárosodás szempontjából, ami az integrációs csoportok legrosszabb helyzetű két alsó csoportjának együttes arányánál is magasabb néhány százalékkal. A *polgárosodóknak viszont 43%-a munkás foglalkozású, ami az összes munkás mintegy hatoda* (6. táblázat). A *munkások nem lebecsülhető nagyságú felső rétegeinek megkezdődött és tart az erőteljes polgárosodása és felzárkózása a felsőbb középrétegekhez*. Az is igaz ugyanakkor, *hogy a munkások jelentős többsége kívül rekedt a polgárosodáson, vélhetőleg jelentős tömegük aspirációinak ellenére, ami komoly társadalmi és politikai feszültségek forrása lehet*.

Az egyes munkásrétegek szakképzettségének és munkahelyi beosztásának a hierarchiája egyértelműen kijelöli polgárosodásuk állapotának a különbségeit (7. táblázat). A szakképzett irodai dolgozók, termelésirányítók és szakmunkások *háromszoros előnyben* vannak a szakképzetlenekkel szemben a polgárosodó kategóriába kerülés szempontjából, de a betanított munkások és a szakképzetlenek között is jelentős az esélyegyenlőtlenség. Még a gyengén polgárosodottak

¹¹ Munkások alatt a KEP3-mintába került szak-, betanított és segédmunkásokat, valamint mezőgazdasági munkásokat értjük, akik közül 1991 volt aktív, 981 inaktív és 68 munkanélküli. Az 588 polgárosodott és polgárosuló munkásból 491 fő volt aktív 2021-ben.

6. táblázat
A munkások polgárosodása (%)

	minden más foglalkozási csoport	munkás	együtt
nem polgárosodott	23	77	100
gyengén polgárosodott	37	63	100
polgárosodó	57	43	100
polgárosodott	83	17	100
együtt	39	61	100
nem polgárosodott	20	43	34
gyengén polgárosodott	35	38	37
polgárosodó	36	17	24
polgárosodott	10	1	5
együtt	100	100	100

Forrás: KEP3, saját számítás

között is jelentősen nagyobb a magasabb presztízsű, szakképzettséget igénylő munkát végzők aránya a betanított és különösen a segédmunkásokhoz hasonlítva. Az is igaz, hogy *erőteljes életkor- és munkaerőpiaci aktivitási* hatás is érvényesül, aminek következtében az alsó szintű vezetők és a szakképzettek 80, a betanított munkások 64, míg a szakképzetleneknek mindössze 47%-a volt *aktív a munkaerőpiacon* az adatfelvétel időpontjában. A polgárosodott munkások 95, a polgárosodók 87, a gyengén polgárosodottak 71, míg a nem polgárosodottak 51%-a volt aktív. A háztartások összes *jövedelme és a polgárosodás mértéke* között a teljes minta esetében közepesen erős, szignifikáns összefüggés van (0,438 Spearman korreláció), az összes munkásnál gyengébb, de még mindig létező a kapcsolat (0,365). Az egy főre jutó, havi nettó háztartási jövedelem és a polgárosodás között a teljes mintán és az összes munkásnál is gyenge, de szignifikáns a kapcsolat (0,288, illetve 0,208). A polgárosodás jól azonosítható jövedelmi hierarchiával jár együtt (8. táblázat), és a polgárosodó munkások minden foglalkozási rétege *jövedelmi előnyben van* a munkások átlagához, még inkább a gyengén vagy egyáltalán nem polgárosodott munkásokhoz hasonlítva (lásd a Mellékletben: M3).

Más társadalomszerkezeti mutatók szerint nincs igazán értelmezhető különbség a munkások polgárosodási rétegei között. A gyengén vagy egyáltalán nem polgárosodottak valamivel nagyobb arányban élnek kisebb településeken, de ez nem igazán karakteres különbség. *A munkások pártválasztása alig különbözik* a teljes népességétől. A polgárosult és polgárosodó munkások valamivel nagyobb arányban fogadták el az ellenzéki pártokat (2021. október, november), mint a tel-

7. táblázat
A munkásrétegek polgárosodása (%)

Polgárosodás kategóriák	Munkásrétegek				A munkások együtt (%)	A teljes minta (%)
	Egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	Betanított munkát végzők	Egyszerű, szakképzetlen munkát végzők		
nem polgárosodott	31	33	44	59	43	34
gyengén polgárosodott	43	41	40	33	38	37
polgárosodó	24	24	16	8	17	24
polgárosodott	3	2	1	0	1	5
együtt	100	100	100	100	100	100

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

8. táblázat
A munkások jövedelme és polgárosodása

A háztartás teljes havi nettó jövedelme (forint) – az összes munkás				Az egy főre jutó havi nettó háztartási jövedelem (forint) – az összes munkás		
Polgárosodás kategóriák	átlag	N	szórás	átlag	N	szórás
nem polgárosodott	259633	1313	210742	147214	1313	107796
gyengén polgárosodott	346707	1168	332371	171952	1168	130643
polgárosodó	412612	520	264816	184505	520	142228
polgárosodott	570572	38	233385	230599	38	121641
együtt	323159	3039	279913	164144	3039	124435

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

jes népesség. A kormánypártok támogatottsága hasonló volt a munkások mind a négy polgárosodási csoportjánál.

A foglalkozási mobilitás szerint (9. táblázat) a munkások 60%-a immobil vagy horizontálisan mobil, ami a két felső polgárosodási kategóriában a szakképzett irodai, technikus, ipari és közvetlen termelésirányítói foglalkozásokat, míg a gyen-

9. táblázat
Polgárosodás és a munkások foglalkozási mobilitása

foglalkozási mobilitás	polgárosodás kategóriák				együtt
	nem polgárosodott	gyengén polgárosodott	polgárosodó	polgárosodott	
lefele mobil	39	39	20	2	100
felfele mobil	38	42	19	1	100
immobil vagy horizontálisan mobil	46	38	16	1	100
együtt	43	39	17	1	100
mobilitási irányok	polgárosodás kategóriák				együtt
	nem polgárosodott	gyengén polgárosodott	polgárosodó	polgárosodott	
lefelé mobil	16	18	21	27	18
felfele mobil	20	24	24	24	22
immobil vagy horizontálisan mobil	64	58	55	49	60
együtt	100	100	100	100	100

Forrás: KEP3, saját számítás

gén vagy nem polgárosodottak közel kétharmadánál az idősebb, inaktív betanított és segédmunkásokat jelenti. A felfelé mobil, de nem vagy kevésbé polgárosodottak négyötöde betanított vagy segédmunkás, vélhetően erősebb paraszti gyökerekkel, míg a polgárosodók 80%-a betanított vagy annál magasabb presztízsű munkát végez. A polgárosult és polgárosodó, lefelé mobil munkások között csak irodai alkalmazottak, technikusok, közvetlen termelésirányítók és szakképzett munkások vannak, de ugyanezek a foglalkozások megjelentek a nem vagy gyengén polgárosodottak között is. *A mobilitási irányok szerint egyszerre vannak jelen a polgárosodott csoportokban a foglalkozásukat tekintve valójában a munkásságba lecsúszó, de magasabb hozott társadalmi tőkével rendelkezők; a klasszikusan, foglalkozásváltás nélkül gyarapodó munkások; és a munkásfoglalkozások felső csoportjait is elfoglaló szakképzett munkáselit.*

Polgárosodók, középrétegek, diplomások és munkások

Azt teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a polgárosodás elemzése szerint még csak *lazán körvonalazható középosztályt* sem feltételezhetünk a magyar társadalomban, mint ahogy a *munkásosztály* fogalom használatát sem véletlenül kerültük el ebben a tanulmányban. A foglalkozási vagy strukturális *osztályok jelentős fragmentáltsága* az integrációs rétegződés, a polgárosodási kategóriák, de a jövedelmi, az iskolázottsági vagy a szubjektív osztálybesorolás szerint is *nagyfokú és szerteágazó, ezért az alsó és felső társadalmi szegmensek közötti csoportokat nem középosztály(ok)nak, hanem középréteg(ek)nek tekintjük, amelyek tagjainak társadalmi helyzete hasonló, de csoportkohéziójuk, norma- és értékrendjük, életmódjuk és identitásuk meglehetősen diffúz a kutatás jelenlegi állapota szerint*. A munkások hatoda erőteljesebben polgárosodik, de 43%-uknak semmilyen felemelkedési esélye sincs. A beosztott szellemi foglalkozásúak, hivatalnokok, alsó szintű vezetők, képzett technikusok, ha nem is ugyanolyan arányban, de ott vannak az összes polgárosodási kategóriában, viszont jövedelmük, integráltságuk meglehetősen polarizált. A szubjektív társadalmi önbesorolása szerint (10. táblázat) a *munkások 41%-a rendelkezik tisztán munkásidentitással, 12% a legalsó osztályhoz tartozónak értékeli helyzetét, és 46%-uk a középrétegek és más felső csoportok tagjaként pozicionálja magát*. Az elszakadás a polgárosodottság arányában nő.

10. táblázat
A munkások osztályidentitása és polgárosodása (%)

polgárosodott kategóriák	Melyik társadalmi osztályba sorolná magát?						együtt
	alsó osztály	munkás-osztály	alsó közép-osztály	közép-osztály	felső középosztály, felső osztály	nem tudja, nem válaszol	
nem polgárosodott	17	48	20	13	0	2	100
gyengén polgárosodott	8	41	27	23	1	1	100
polgárosodó	5	30	30	32	3	1	100
polgárosodott	3	13	24	50	10	0	100
együtt	12	41	24	21	1	1	100

Forrás: KEP3, saját számítás

Az *inkonzisztens társadalmi helyzetek* talán még számosabbak és erőteljesebbek, mint a korábbi évtizedekben. A polgárosodó csoport körüli inkonzisztenciák különösen lényeges társadalm szerkezeti helyzeteket mutatnak meg. Az iskolai végzettség és a polgárosodás együttjárásai szerint (11. táblázat) a *diplomások 44%-a* nem vagy gyengén polgárosodott, a nyolc osztályt vagy kevesebbet végzettek 11, a szakmunkások 27%-a *polgárosuló vagy polgárosult*, viszont közel egyharmaduk *mindenfajta polgárosulásról lemaradt*. Az érettségizettek polgárosodása a szakmunkásokhoz hasonló. Két alapvető inkonzisztens helyzetet mutathatunk rá. A *diplomások* jelentős része tulajdonképpen *deklasszálódik* a polgárosodás szempontjából, míg mintegy a helyükre nagy számban lépnek előre alacsonyabb iskolai végzettségűek. Másrészt a középfokon végzettek 40%-a *nem tudott igazán csatlakozni* a polgárosodáshoz, illetve ijesztően nagy tömegüknek *erre semmilyen esélye sincs*.

A nagyobb foglalkozáscsoportok (12. táblázat) polgárosodásának is a legnagyobb ellentmondása, hogy a szakmunkások és más munkáscsoportok polgárosodása úgy történik, hogy az *értelmiségiek 45%-a, az egyéb szellemiek kétharmada és még a vezetők harmada is kiesik* a polgárosodók közül, vélhetően a nyugdíjba kerülés, valamint a diplomás és szellemi bérek szűkössége miatt. A munkások csoportjainak vagy a vállalkozóknak a polgárosodása a felsőbb és alsóbb középrétegek egy nagyobb részének egyaránt megtörténő lesüllyedését nem tudja ellensúlyozni, ezért a *polgárosodásuk a teljes társadalom szempont-*

11. táblázat
Inkonzisztens helyzetek – polgárosodás és iskolai végzettség (%)

legmagasabb iskolai végzettség	polgárosodás kategóriák				együtt
	nem polgárosodott	gyengén polgárosodott	polgárosuló	polgárosult	
legfeljebb 8 osztály	55	34	11	1	100
szakmunkásképző	32	40	25	3	100
érettségi	27	42	27	4	100
diploma	13	30	43	14	100
együtt	34	37	24	5	100
legfeljebb 8 osztály	47	26	13	4	29
szakmunkásképző	21	24	22	13	22
érettségi	25	35	34	29	31
diploma	7	14	31	54	18
együtt	100	100	100	100	100

Forrás: KEP3, saját számítás

jából egyfajta helycsere, amit súlyos veszteség kísér. Végso soron mindezt már nem is annyira társadalmi inkonzisztenciának, hanem inkább strukturális diszk-repenciának foghatjuk fel.

12. táblázat
Inkonzisztens helyzetek – polgárosodás és foglalkozási rétegek (%)

nagyobb foglal- kozási csoportok	polgárosodás kategóriák				együtt
	nem polgá- rosodott	gyengén pol- gárosodott	polgároso- dó	polgároso- dott	
Vezetők	16	27	39	18	100
Értelmiségiek	13	33	42	13	100
Egyéb szellemiek	25	41	28	6	100
Önálló iparosok, kereskedők	3	20	57	20	100
Szaktuniasok	33	42	23	2	100
Betanított tuniasok	46	38	15	0	100
Segédtuniasok	60	32	8	0	100
együtt	34	37	24	5	100
Vezetők	1	2	5	12	3
Értelmiségiek	4	10	20	31	11
Egyéb szellemiek	12	17	18	19	16
Önálló iparosok, kereskedők	0	2	10	19	4
Szaktuniasok	28	34	28	14	30
Betanított tun- iasok	18	14	8	1	13
Segédtuniasok	28	14	5	1	16
együtt	34	37	24	5	100

Forrás: KEP3, saját számítás

A polgárosodás és a politikai beállítódások kapcsolata

A polgárosult csoport szűk, vékony kisebbség, amely önmagában is heterogén. A fentiek alapján az várható, hogy a polgárosodottak vagy a polgárosodók politikailag is heterogén módon gondolkodnak. Túlzó és megalapozatlan általánosítás lehet, ha az egyes rétegeket egységes, homogén politikai tömbként látjuk vagy láttatjuk.

Az alábbiakban két dimenzió, az *ideológiai elköteleződés*, majd a *politikai preferencia* szerint elemezzük a polgárosodottság alapján létrehozott rétegek ideológiai és politikai karakterét. Ahogy arra utaltunk, a Fidesz–Magyar Polgári Szövetség 1995 óta következetesen, tudatosan és erős értéktartalommal használja a polgár kifejezést. Kérdés, hogy a polgárosodottabb rétegek körében a jobboldali orientáció és a Fideszre szavazás dominánsan nagyobb valószínűségű-e, mint az ellenzéki irányultság, vagy nincsenek igazán homogén jobboldali/fideszes vagy éppen ellenzéki rétegek és ugyanolyan inkonzisztencia érvényesül, mint a munkások esetében látható volt.

A polgárosodás alapján képzett rétegek ideológiai hovatartozása

A 2021. október–novemberben készült KEP3-adatfelvétel alapján a jobboldaliság és a polgárosodás között statisztikailag szignifikáns kapcsolat mutatható ki ($F=20,636$; $\text{sig}=0,000$). Az ANOVA eredményei alapján minél jobboldalibb beállítódású valaki, annál valószínűbb a polgárosultsága (13. táblázat).¹² Az önmagukat balra sorolók átlagértékei a társadalmi átlagnak felelnek meg, a hármas és négyes értéket választóknál azonban csökken a polgárosultság valószínűsége. Az ideológiájuk szerint középen levők polgárosodása tehát a legalacsonyabb (2,34 átlagpont). Az ötös értéktől kezdve azonban statisztikailag is szignifikáns elmozdulás következik, különösen a hatos és a hetes, azaz a jobboldal és a szélsőjobboldal esetében (az ideológiailag középen lévők és a szélsőjobboldalon állók közötti polgárosodási indexátlag különbsége egy egész átlagpont).

¹² A polgárosodás főindex 4 alindexének megoszlását elemeztük a baloldali–jobboldali beállítódás alapján. Az egyszerűség kedvéért 3 kategóriás bal–jobb változót használtunk (baloldali, centrum pozícióban van, jobboldali). Az ANOVA mind a 4 index esetében szignifikáns eltérést jelez a csoportok között. Ezek alapján mind a 4 alindexnél a jobboldaliak értéke a legmagasabb és a centrumban lévőkénél a legalacsonyabb. Egyébként a jobboldaliak körében az individualizáció index értéke a legmagasabb (0,99), amit a vállalkozó index (0,72), majd a polgári életmód index követ (0,71). A jobboldaliak körében az autonómia alindex értéke a legalacsonyabb (0,54). A baloldaliaknál is az individualizáció index értéke a legmagasabb (0,86), de ezt a polgári életmód (0,63), illetve az autonómia index követi (0,53). A baloldaliak körében a vállalkozó index értéke a legalacsonyabb (0,49).

13. táblázat

A baloldali és jobboldali beállítódásúak polgárosultsága (0–12 értékek átlagai), valamint a polgárosodottak ideológiai karaktere (1–7 értékek átlagai), ANOVA

Kérem, jellemezze Önmagát a tulajdonságpárok segítségével!	Polgárosodás átlaga	Polgárosodás kategóriák	Bal–jobb skála átlaga
1 baloldali	2,56	Nem polgárosodott	4,09
2	2,63		
3	2,34	Gyengén polgárosodott	4,30
centrum	2,34		
5	2,73	Polgárosodó	4,50
6	2,99		
7 jobboldali	3,31	Polgárosodott	4,62
együtt	2,63	együtt	4,30

ANOVA-statisztika: $F=20,636$; $\text{sig}=0,000$, $\text{eta}^2=0,027$. $F=18,515$; $\text{sig}=0,000$, $\text{eta}^2=0,012$.

Forrás: KEP3, saját számítás

Értelemszerűen a polgárosodás és a bal–jobb ideológiai tengelyen való elhelyezkedés fordított értelmezése is plauzibilis eredményekkel szolgálhat. Eszerint a *polgárosodottak* körében a legmagasabb az 1–7 fokú skála átlaga (4,62 átlagpont), azaz messze ők a *leginkább jobboldali beállítódásúak, a legkevésbé pedig a nem polgárosodottak* (4,09). A két szélső érték között helyezkedik el a gyengén polgárosodottak és a polgárosodók ideológiai beállítódása úgy, hogy kategóriáról kategóriára növekszik az önmagukat jobboldalra sorolók aránya és így a skála átlaga is.

A fenti eredmények azt jelentik, hogy a polgárosodottak több mint a fele (54%) jobboldalra sorolja magát az ideológiai skálán, ugyanakkor a baloldaliak aránya sem elhanyagolható ebben a rétegben (26%), míg a középen állók aránya 20%, ami a legkisebb az összes réteg közül. *A polgárosodott réteget ideológiailag polarizálnak találtuk, egyértelmű jobboldali többséggel.*

A polgárosodó rétegek esetében is a jobboldaliak vannak többségben (47%), ugyanakkor a centrumban elhelyezkedők 31%-ot tesznek ki. A gyengén polgárosodottak körében is többségben vannak még a jobboldaliak (39%), de ebben a rétegben a középen állók aránya jelentősen magasabb (36%). Az egyetlen olyan réteg, ahol a baloldaliak legalább megközelítik a jobboldaliakét, az a nem polgárosodottak (28% vs 33%). Itt a centrumban elhelyezkedők vannak relatív többségben (40%).

A polgárosodás tehát – bárhogyan is elemezzük – együtt jár a túlnyomóan jobboldali ideológiai karakterrel, azonban az inkonzisztencia érdemi mértékű.

A különböző polgárosult rétegek eltérően viszonyulnak a demokráciához. Különösen érdekes a *két szélső kategória gondolkodásmódja*. Míg a nem polgárosodottak egyharmada számára az egyik rendszer olyan, mint a másik, azaz egyik sem elégíti ki az igényeiket, további 12%-uk bizonyos körülmények között elfogadhatónak tart egy diktatórikus berendezkedést is, addig a polgárosult réteg merőben eltérően gondolkodik. Több mint háromnegyedük egyértelműen demokráciapárti, azonban – és ez megint az ideológiai polarizációt jelzi – 17 százalékuk a diktatúrát sem veti el. A diktatúrát elfogadhatónak vélők aránya minden réteg közül itt a legmagasabb. *A demokráciapártiság egyébként egyenesen arányos a polgárosodottsággal*, míg a rendszerközömbösség, a politikai rendszerek közötti választás alóli kibúvás ennek a komplementere. *Minél kevésbé polgárosodott kategóriába tartozik valaki, annál valószínűbb, hogy a politikai rendszerek között nem tud különbséget tenni*.

Az sem tekinthető véletlennek, hogy *a polgárosodott rétegek elégedettsége a demokrácia teljesítményével a legmagasabb, míg a nem polgárosodottaknál a legalacsonyabb (58 vs 48%)*. A polgárosodottak körében – azon túl, hogy többségében jobboldali beállítódásúak – relatíve magas a diktatúra eszményének elfogadása, a demokrácia magyarországi variánsával is a leginkább elégedettek. A polgárosodottak mintegy negyede azonban pontosan ezen ideológiai és érték-szempontokkal ellentétes véleményen van, tehát baloldali, demokráciapárti és elégedetlen a demokrácia működésével.

Szabó Andrea és Gerő Márton (2022) a pártpreferencia és a listák támogatottsága, valamint a választási részvételi szándék alapján új választásszociológiai kategóriákat fejlesztett ki a magyar társadalom politikai párhovatartozás jellemzésére. Ezen kategóriák alapján bemutatatható, hogy a Fidesz és az ellenzék támogatói milyen jellemzőkkel rendelkeznek polgárosodás alapján.¹³

13 A baloldali–jobboldali beállítódáshoz hasonlóan a párhovatartozás esetében is megvizsgáltuk a polgárosodás főindex alindexeinek megoszlását. Miután ez egy elég bonyolult mátrix, csak a Fideszre és az ellenzékre vonatkozó adatokat közöljük. Mind a 4 alindex vonatkozásában szignifikáns eltérést jelez az ANOVA-számítás. A vállalkozás index a Fidesz aktív pártválasztóinál a legmagasabb, az individualizáció és az autonómiai indexek pedig az átlagosnál erősebbek a kormánypárt szavazóinál. A polgári életmód index viszont átlag alatti, ennél alacsonyabb érték csak a passzívoknál regisztrálható (akik egyébként mindenben a legalacsonyabb indexértékkel rendelkeznek). Az ellenzék aktív pártválasztói érdemben nem térnek el az átlagtól, az individualizáció és az autonómia indexeknél az átlagtól kissé magasabb, a másik két indexnél az átlagnál kissé alacsonyabb indexértékek jellemzik.

A polgárosodás és a politikai preferenciák

A 14. táblázat arra utal, hogy a legpolgáriasodottabb választói réteget azok az aktív szavazók teszik ki, akik sem a kormánypártot, sem az ellenzéket nem kívánták választani a 2022-es országgyűlési választáson (2,87 átlagpont). Tipikusan ilyen az MKKP vagy más, kisebb, külön talán nem is mérhető pártok. Van egy réteg, akiket a szerzők aktív ingadozóknak neveztek el. Ők ugyan részt kívánnak venni a választáson, de pártpreferenciájuk ingadozik a bizonytalan és a pártválasztó között. Az ő polgárosodási indexük a második legmagasabb (2,85 átlagpont).

Azoknak az aktív pártválasztó Fidesz-szavazóknak a polgárosodása, tehát akik mindenképpen ott lesznek a választáson, és párt-, illetve listapreferenciájuk is a Fideszé, alacsonyabb az említett két, kis létszámú rétegnél. A legkevésbé polgáriasodott réteg a politikailag passzívoké (2,19 átlagpont), akik semmilyen körülmények között sem kívántak részt venni a választáson, nem volt a politikai alrendszerhez semmilyen érdemi kapcsolatuk. A polgárosodott rétegek tehát a választásokon is aktívak, hallatni kívánják a hangjukat politikai ügyekben.

14. táblázat

Az egyes választói rétegek polgárosodási index értékei (0–12 értékek átlagai), ANOVA

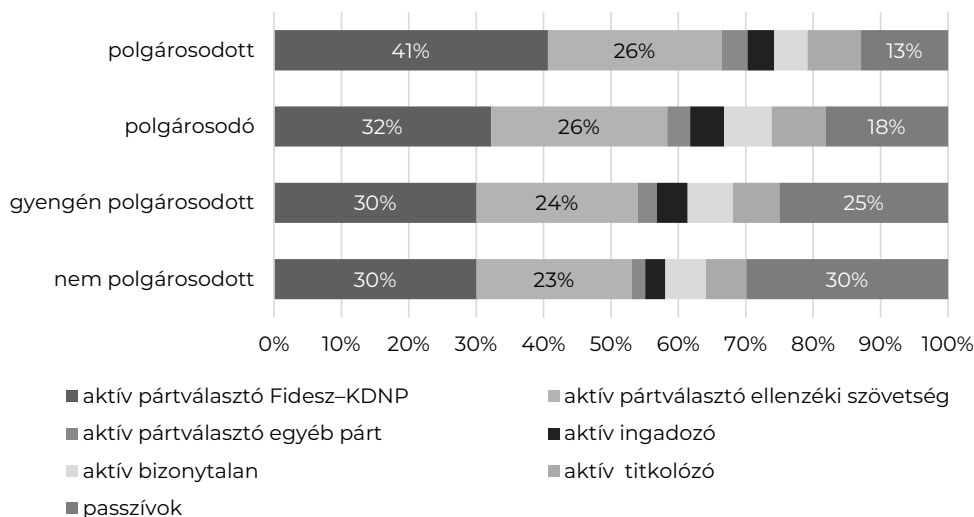
	Átlag	Esetszám	Szórás
aktív pártválasztó kis pártok	2,87	146	2,02
aktív ingadozók (váltakoztatják preferenciáikat a közös listák és a pártok között)	2,85	227	1,84
aktív pártválasztó Fidesz (minden szempontból fideszesek)	2,76	1532	2,10
aktív titkolózó (bár választási résztvevők, nem mondják meg sem listapreferenciájukat, sem pártpreferenciájukat)	2,74	340	1,97
aktív pártválasztó ellenzék (minden szempontból ellenzékiek)	2,69	1208	2,00
aktív bizonytalan (bár választási résztvevők, nem tudják sem a listapreferenciájukat, sem pártpreferenciájukat)	2,69	321	1,89
politikailag passzívok	2,19	1227	1,79
Total	2,61	5000	1,93

ANOVA-statisztika: $F=12,296$; $\text{sig}=0,000$, $\text{eta}^2=0,015$.

Az elnevezések forrása: Szabó–Gerő (2022). KEP3, saját számítás.

A különböző polgárosodott csoportok preferenciái világos elrendeződést mutatnak (2. ábra). Minél magasabb szintet ér el a kérdezett a polgárosodás indexen, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a kormánypártra szavaz. A kis létszámú polgárok 41%-a volt aktív pártválasztó Fidesz-szavazó, a nem polgár kategóriában vi-

2. ábra
A polgárosodott kategóriák politikai preferenciái (%)

A különböző pártpreferenciájú csoportok elnevezése: Szabó-Gerő (2022). KEP3, saját számítás.

szont 11%-kal kevesebben (30%). A Fidesz támogatottsága egyébként a polgárosodó, a gyengén polgárosodott és a nem polgárosodott kategóriákban lényegében (statisztikai értelemben) azonos, az érdemi különbség kifejezetten a polgárosodott rétegeknél látható. A polgárosodott rétegek – akik, mint fentebb láttuk jobboldalibb ideológiai karakterjegyekkel is rendelkeznek – a kormánypárt kis létszámú, de aktív, véleményvezér táborának számítanak. Az ellenzék támogatottsága a Fidesznél egyenletesebben alakult, egy szűk 23–26%-os sávban mozog.

Minden kategórián belül vannak passzív választópolgárok, de nem azonos arányban. Minél kevésbé *polgárosodott kategóriát* veszünk, annál magasabb azok aránya, akik *semmiképp sem akartak részt venni a választáson*, sőt, a *nem polgárosodott kategórián belül a Fidesz és a passzív választók aránya megegyezett*.

A nyers pártpreferenciák hasonló tendenciákat jeleznek. A *polgárosodottak 42*, a *polgárosodók 34*, míg a két alsó kategória 31–31%-a volt 2021 őszén Fidesz-KDNP-szavazó, azaz a kormánypárt erős, stabil támogatottsága jól látszódott. Az azonban alátámasztható, hogy az ellenzéki pártok külön-külön teljesen széttördezett támogatottsággal rendelkeztek bármely polgárosodott kategóriában. A Fidesz erős, stabil és magas támogatottságát az ellenzéki alternatíva hiánya is erősítette.

A Fidesz-KDNP tehát valóban erős beágyazottsággal rendelkezik a polgárosodott rétegekben, de arról messze nem beszélhetünk, hogy ezeket a kategóri-

ákat kisajátította volna. Kétségtelen, hogy a polgárosodottak inkább jobboldaliak, az átlagot jelentősen meghaladó közöttük a Fideszt támogatók aránya, de még ez az 5%-nyi réteg sem homogén. Sem szociológiai, sem politikatudományi értelemben. A polgárosodott rétegen belül azonban – amennyiben az integrációs logikát is figyelembe vesszük – egész pontosan körülírható az az alréteg, amelyen belül a Fidesz abszolút módon dominál. Ők az *integrált középrétegek*, ahol a Fidesz–KDNP 2021 őszén 55, sőt, a polgárosodott középrétegen belül 60%-ot meghaladó támogatottsággal rendelkezett. *A Fidesz–KDNP legerősebb támogatói tehát a polgárosodottság magasabb szintjén lévő középrétegek magcsoportjai, akik vélelmezhetően nyertesként éltek meg a 2010 és 2021 közötti kormányzást.*

Következtetések és összegzés

Ezzel a munkánkkal a polgárosodás fogalmának aktualizálására és operacionálizálására vállalkoztunk azzal a céllal, hogy jobban érthetővé tegyük a közép- és felsőbb rétegek összetételét, a 2015 utáni gazdasági erősödés növekvő fogyasztásban megnyilvánuló társadalmi következményeit; azok politikai okait és hatását; és a lehetőségek szerint egy új, *összetett szempontrendszert dolgozzunk ki a teljes magyar társadalom integrációs viszonyainak a megértéséhez.* Meggyőződésünk, hogy ez hozzásegíthet olyan jelenségek kutatásához, amelyek *jelentősége nyilvánvaló, de értelmezése hiányos maradt.*

Az általunk alkalmazott módszer megfelelően bizonyult olyan összetett jelenségcsoportok mérésére, amelyeket az irodalom alapján a polgárosodás legfontosabb dimenzióiként fogtunk fel, és amelyek révén pontosabbá vált a tudásunk *a magyar társadalom rétegződéséről, annak mozgásáról és a 2010 utáni politikai rendszer természetéről.* A polgárosodás kategóriák, rétegek jellegzetességeinek a kimutatása önmagában is jelentős eredmény, mert pontosabb láttelepet ad a társadalomszerkezet állapotáról. A társadalom egyharmada esélytelen a polgárosodás szempontjából. Egy másik harmadnak kicsit jobbak a kilátásai, és a középrétegekbe való emelkedési vágya elég egyértelműen kimutatható a strukturális gátak ellenére is, bár az aktuális lépcsőfok egyelőre inkább az életmód civilizációs, kulturális összetevőinek a minőségi javulása. A polgárosodás meglétét 25%-nál találtuk meg és egy szűk csoportot tarthatunk valószínűsítően polgárosodottnak.

Úgy gondoljuk, hogy a polgárosodási kategóriák bevezetésével egy olyan *harmadik rétegződési szempontrendszert* sikerült kidolgozni, amely komplexitása miatt hatékonyan egészíti ki a foglalkozási és integrációs rétegződés, valamint a politikai szociológia értelmezéseit. A *munkások polgárosodásának* az elemzése mutatta meg ennek az előnyeit, mert azonosíthatóvá vált a *dinamikusan polgárosodó munkások* társadalmi háttere, meghatározó részének az *identitásváltása,*

a gyengén polgárosodottak jelentős részének aspirációi a középrétegekbe való emelkedésre.

A foglalkozási és iskolai mobilitás, valamint a polgárosodás összehasonlítása azt is megmutatta, hogy a *polgárosodás adott állapota nem feltétlenül „emelkedés”* eredménye, és a munkások mellett a lefelé mobil csoportok nagy számban vannak jelen a polgárosodó, a gyengén polgárosodó kategóriákban, de a nem polgárosodott kategóriákban is. A polgárosodó munkások emelkedése még csak a magyar társadalom *intenzív középrétegesedéséhez sem* vezethetett a sokkal nagyobb *munkástömegek visszatörődása* és a diplomások, illetve a középiskolát végzettek lassú, de *egyenletes lecsúszása* miatt.

A polgárosodás elemzése jelentősen árnyalja a magyar társadalom *meritokratikus* jellegét. Az iskolai végzettség egyrészt a polgárosodás egyik legfontosabb strukturális komponense. A polgárosodó munkások között, mint ahogy az alsóbb kategóriákba tartozók jövedelmei között is, a *szakképzettségük szerint releváns jövedelmi* különbségek vannak, és a polgárosodó és polgárosodott kategóriákban felülreprezentáltak a diplomások. Az egyetemi, főiskolai és középiskolai végzettséggel viszont *korántsem jár együtt* feltétlenül és automatikusan előnyös polgárosodási pozíció, mint ahogy a *jövedelem önmagában* sem garantál előrejutást. A *vállalkozók* 20%-a gyengén polgárosodott, 53%-a polgárosodó annak ellenére, hogy jövedelmi átlaguk mind a két kategória átlagánál relevánsan magasabb. A munkaerőpiaci aktivitás és a polgárosodás között is erős összefüggés van. Az inaktívak, de még a korábban vezetők vagy a diplomások egy része is nagy eséllyel marad ki a polgárosodottabbak közül.

A polgárosodási esélyek különbsége a magyar társadalom jellegzetes *törésvonalait* is más megvilágításba helyezi. Ezek közül elsőként arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a *településkategóriák* és a polgárosodás kategóriák között statisztikailag releváns a kapcsolat, de a *falvakban és a kisvárosokban is jelentős csoportok polgárosodása azonosítható*. A polgárosuló, polgárosodott, valamint a gyengén polgárosodott és nem polgárosodott csoportok között látunk egy *potenciális törésvonalat*, míg egy másik a *lesüllyedő iskolázottak és a felemelkedő munkások, vállalkozók között* azonosítható. A *polgárosodás* egyértelmű erősséggel inkább a jobboldal értékrendjét követőkhöz kötődik. A *legmagasabb kormánytámogatottságot* és jobboldali értékkötődést a *politikailag integrált rétegnél* találtuk, amelynek az egy *főre jutó havi háztartási bruttó jövedelme* a legmagasabb az integrációs rétegek között.

Tanulmányunk további kutatásokat és vitát is ösztönözhet. A szerzők nem tekintik lezártnak munkájukat. A legfontosabb nyitott kérdéseknek azt tartjuk, hogy kimutatható(k)-e a polgárosodók között olyan társadalmi halmazok, ame-

lyek értékválasztásaikban, életmódjukban, politikai viselkedésükben és autonómiaigényükben az erősebb csoportkohézió magcsoportjaivá válhatnak; hogy milyen következményei lehetnek a tanulmányunkban bemutatott törésvonalaknak, és hogyan változnak azok a generációk szerint; milyen módokon viszi előre, vagy éppen gátolja a polgárosodást a társadalmi kapcsolatháló kiterjedtsége és jellege; milyen erőforrásokhoz tudnak hozzáférni a gyengén polgárosodók, és ezt miként lehet a társadalompolitika eszközeivel akcelerálni, és végül, hogy miként lehet az újraértelmezett polgárosodáselemzés eredményeit a foglalkozási osztályszerkezet és mobilitás, valamint az integrációs rétegződés kutatásával ötvözni.

Hivatkozások

- Angelusz R. – Tardos R. (1998) Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, 8(4), 113–117. Elérhető: <https://szociologia.hu/dynamic/9804angelusz.htm> [Letöltve: 2024-05-15].
- Balogh K. – Czibere I. – Kovách I. – Nemes-Zámbó G. (2020) Redisztribúció és társadalmi integráció. In Kovách I. (szerk.) *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó–Társadalomtudományi Kutatóközpont, 83–134.
- Benda Gy. (1991a) A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 2–3, 169–176.
- Benda Gy. (1991b) A polgár és a polgárosodás a történeti irodalomban. In Tóth A. (szerk.) *Rendiség és polgárosodás*. Budapest: MTA PTI, 5–11.
- Czibere I. – Gerő M. – Kovách I. (2017) Újraelosztás és integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale, 51–116.
- Csanádi, M. – Gerő, M. – Hajdu, M. – Kovách, I. – Laki, M. – Tóth, I. J. (2022) *Dynamics of an authoritarian system: Hungary, 2010–2021*. Budapest–Vienna–New York: CEU Press. <https://doi.org/10.7829/j.ctv2cw0s7k>.
- Csíte A. (1997) Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 7(3), 117–137.
- Dávid B. – Albert F. – Hajdu G. (2024) A kapcsolathálózati tipológia változása és jelentősége a társadalmi integráció szempontjából 2015–2021 között. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején. 1. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Éber M. Á. (2016) A homokóra közepe – a szűkülő középosztály nyomában: A nyugati mintától az északi modellig. *Új Egyenlítő*, 4(4), 9–14.
- Éber M. Á. (2022) *A csepp: A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Éber M. Á. (2022) Ígéretek, illúziók, ideológiák: A középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás eszményei Szalai Júlia számvetésében. *Replika*, 125, 83–99. <https://doi.org/10.32564/125.6>.
- Erdei F. (1987) *A magyar társadalom*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- FIDESZ (1996) *A polgári Magyarországgért – a Fidesz–Magyar Polgári Párt vitairata*. Budapest: Fidesz.
- G. Fodor Gábor (2015) „A rendszer igazságait védem”. Interjú G. Fodor Gáborral. *Magyar Narancs* 2015. február 18.
- G. Fodor G. (2021) *Az Orbán-szabály: tíz fejezet az Orbán-korszak első tíz évéről*. Budapest: KKETTK Alapítvány.
- Gagyí Á. (2018) *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest: Napvilág.
- Goldthorpe, J. H. – Lockwood, D. – Bechhofer, F. – Platt, J. (1967) The affluent worker and the thesis of embourgeoisement: some preliminary research findings. *Sociology*, 1(1), 11–31. <https://doi.org/10.1177/003803856700100102>.
- Goldthorpe, J. H. – Lockwood, D. (1963) Affluence and the British class structure. *The Sociological Review*, 11(2), 133–163. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1963.tb01230.x>.
- Győri Á. (2024) Integrációs csoportok 2021-ben. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején. 2. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 277–290.

- Hurst, C. E. (2007) *Social Inequality: Forms, Causes, and Consequences*. 6th edn. Abingdon: Routledge.
- Huszár Á. – Berger V. (2020) Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle*, 29(2), 71–99. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.71>.
- Juhász P. (1986–87) Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 4(1), 5–18.
- Juhász P. (1991) Polgárosodás. *Századvég*, 2–3, 181–183. <https://doi.org/10.1515/9783110869293-019>.
- Kerbo, H. R. (2012) *Social Stratification and Inequality: Class Conflict in Historical, Comparative, and Global Perspective*. 8th edn. New York: McGraw–Hill.
- Kovách I. (1988) Polgárosodás, középrétegesedés. *Szociológia*, 17(2), 153–183.
- Kovách I. (1991) A polgárosodás-fogalom értelmezéséhez. *Századvég*, 2–3, 217–229.
- Kovách I. (1997) Posztiszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 7(4), 19–45.
- Kovách, I. (2020) Embourgeoisement. In Ritzer, G. – Rojek, C. (szerk.) *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: John Wiley & Sons, Ltd. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeos1566>.
- Kovách I. – Megyesi B. (2024) Az agrárérintettek. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején. 2. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 141–178.
- Laki L. (1991) Polgárosodás Magyarországon az 1970-80-as években. *Századvég*, 2–3, 184–192.
- Laki M. – Szalai J. (2013) *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány. <https://doi.org/10.26447/LakiSzalai2013>.
- Lockwood, D. (1960) The 'new working class'. *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 1(2), 248–259. <https://doi.org/10.1017/S0003975600000163>.
- Megyesi B. (2020) Polgárosodásvita három évtized távlatából: áttekintés a mai mezőgazdasági üzemek tulajdonosának társadalmi háttéréről Magyarországon. *Korunk*, 31(4), 54–65.
- Mihályi, P. – Szelényi, I. (2017) The role of rents in the transition from socialist redistributive economies to market capitalism. *Comparative Sociology*, 16(1), 13–38. <https://doi.org/10.1163/15691330-12341419>.
- Századvég: Polgárosodás Magyarországon* (1991/2–3, különszám). Budapest: Századvég.
- Papp Z. A. – Zsigmond Cs. – Kovács E. (2024) Migráció. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején. 1. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Replika (1990) Vita [Szelényi Iván életművéről a tudományok doktora fokozat elnyeréséhez. Hozzászólások]: Lengyel György, Juhász Pál, Kovách, Imre, Hankiss Elemér és Bíró Dávid hozzászólása. *Replika*, 2, 54–72. Elérhető: <https://replika.hu/replika/02-05> [Letöltve: 2024-05-15].
- Scheiring G. (2019) *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Sik E. – Szeitl B. (2016) Polgárság a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: Tárki, 113–129. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2016.6>.
- Szabó A. – Gerő M. (2022) *A magyar társadalom törésvonalai és politikai integrációjának dimenziói a COVID-19 árnyékában: A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai preferenciája és részvétele 2021 őszén*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szalai J. (2020) Előszó. In Szalai J. *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Balassi Kiadó, 9–19.

- Szelényi I. (1992) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tóth I. Gy. (2016) Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport, 2016*. Budapest: TÁRKI, 75–97.
- Tőkéczi L. (1991) Vítairat a magyar polgárosodásról. Álom és valóság. *Századvég*, 2–3, 49–59.
- Varga I. – Banai M. (1991) Polgárosodás és tulajdonjogi rendezés. *Századvég*, 2–3, 5–28.

Mellékletek

M1 A polgárosodás index létrehozása

A főindex 4 alindexből épül fel. Minden alindex 0–3 értéket vesz fel úgy, hogy egyenként dummyk, amelyek összeadásra kerültek. Az eljárás legvégén a 4 alindexet szintén mechanikusan összeadtuk, így egy 0–12 értékű folytonos változó állt elő.

1. A vállalkozás és a gazdasági mentalitás átalakulása és az ezzel kapcsolatos társadalmi változások, 0–3 értékű index

A modern polgár vállalkozó, van vállalkozásból származó jövedelme, van valamilyen tulajdona, vagy legalább vállalkozószellemű. Ez tehát egyfajta burzsoá vállalkozó.

Felhasznált változók:

- Beosztás és foglalkozás
- Vállalkozásból vagy bérbeadásból van jövedelme.
- Értékesítésre termel zöldséget, gyümölcsöt vagy tenyészt állatot.
- Erős vállalkozószelleme van (1–7 skálán legalább 5).

1. vállalkozó $M2=1$ or $M6<5$

2 – vállalkozó, önálló, saját vállalkozásában alkalmazott

BEOSZTÁS KÓDJA

Vállalkozó

01 – közepes és nagyvállalkozó,

02 – diplomás szabadfoglalkozású (pl. ügyvéd, fogorvos)

03 – egyéni vállalkozó, bt.-jében, kkt.-jában dolgozott, kisiparos, kiskereskedő

04 – gazdálkodó, mezőgazdasági kisvállalkozó

Dummy: 0= nem vállalkozó; 1= vállalkozó.

2. A polgárnak van vállalkozásból, bérbeadásból vagy mezőgazdasági tevékenységből jövedelme. Ez tehát a burzsoát jelenti.

Van jövedelmi vállalkozásból $B1_2_1=1$ or $B1_2_2=1$ vagy

Van jövedelme bérbeadásból $B1_22_1=1$ or $B1_22_2=1$ vagy

Értékesítésre termelnek zöldséget, gyümölcsöt vagy tenyészt állatot $EF1_1=1$ or $EF1_3=1$.

Dummy: 0= nincs bevétele sem vállalkozásból, sem bérbeadásból, sem mezőgazdasági tevékenységből;

1= van jövedelme vállalkozásból vagy bérbeadásból vagy mezőgazdasági tevékenységből.

3. legalább vállalkozószellemű

kockázat >4 vállalkozószellem közepesnél nagyobb (1–7 skála)

Dummy: 0= kockázatkérülő; 1= van vállalkozószellem.

Létrehozás: 3 dummy változó mechanikus összeadása (0–3 érték jön ki belőle)

2. Individualizáció, 0–3 értékű index

A modern polgár támogatja a környezetét, közösségét, közössége megbecsült tagja. Ezért kötődik különböző szervezetekhez, önmagát a közössége hasznos tagjának tartja.

- Úgy érzi, hogy ő mint állampolgár a helyi ügyeket legalább 50% valószínűséggel tudja befolyásolni a helyi ügyeket – individualizáció 1: környezeti hatás (dummy)
- Állampolgárként kötődik szervezetekhez – individualizáció 2: szervezeti kötődés (dummy)
- Úgy érzi, hogy hasznos tagja a közösségének, legalább 0–10-es skálán közepesnél (5) nagyobb a hasznosságérzet – individualizáció 3: hasznosság (dummy)

0= teljesen elszigetelt, individualista

3= közösségben élő, hasznos és fontos állampolgár

Felhasznált változók

1. *Helyi ügyek feletti befolyás: Legalább 50% valószínűséggel van valamilyen befolyása a helyi ügyekre.*

L11_10>49. dummy

2. *Kulturális, hobbi, oktatással, ifjúsággal, egészségüggyel foglalkozó, környezetvédelem, karitatív, egyházi, vallási, politikai, szülői, lokális (8 féle, kivéve sport).*

P7_2=1 or P7_4=1 or P7_5=1 or P7_6, P7_7=1 or P7_8=1 o, P7_9=1 or P7_10=1. dummy

3. *Hasznos tagja a közösségnek.*

SZUB4_1>5 (0–10-es skálán közepesnél nagyobb a társadalmi hasznosság érzete) dummy

Létrehozás: 3 dummy változó mechanikus összeadása (0–3 érték jön ki belőle)

3. Állampolgárrá válás és autonómia, 0–3 értékű index

A polgár autonómon és felelősségteljesen gondolkodik, ellenáll a befolyásnak, a jövőt világosan látja, és nem fél a változástól. Autonóm gondolkodáshoz tartozik a politikai részvétel, a vélemények kifejtése.

- Nagymértékű munkaautonómia, és van lehetősége beleszólni a munkahelyi változásokról szóló döntések meghozatalába – autonómia 1: munkahelyi autonómia;

- Teljesen képes elérni a célját, meg tudja oldani az előtte tornyosuló nehézségeket – autonómia 2: célautonómia;
- Van bármilyen közéleti, politikai részvétele, mert felelős állampolgár – autonómia 3: állampolgári magatartás.

0= teljesen kiszolgáltatott, befolyásolt

3= autonóm állampolgár

Felhasznált változók:

Van munkaautonómiája, vagy van lehetősége beleszólni a változásokról szóló döntések meghozatalába.

AM1_1=1 or AM1_2=1 or AM1_3=1 AM1_4=1) or (MR2<3

Teljesen képes elérni a célját vagy legalább meg tudja oldani a nehézségeket.

LI3>4 or LI3>4

Részvétel bármilyen politikai rendezvényen és biztos választási részvétel, tehát mindkettő

P6=1 bármi and P11=1

Létrehozás: 3 dummy változó mechanikus összeadása (0–3 érték jön ki belőle)

4. Polgári életmód és mentalitás, 0–3 értékű index

Felső jövedelmi ötödben van, és megengedhet magának évente egyszer 1 heti üdülést; van valamilyen kulturális fogyasztása, nemcsak otthon, elszigetelten ül és tévézik. Fontos, hogy segíti az elesetteket.

- Megengedhet magának üdülést, és jövedelmi ötödök tetején van – életmód, mentalitás 1: polgári életkörülmények;
- Segíti az elesetteket, rászorulókat (gyakran bárkin) – életmód, mentalitás 2: segítő gondoskodás;
- Van kulturális fogyasztása – gyakran látogat bármely kulturális eseményt, de sem a számítógépezés, sem az otthoni olvasás nincs benne – életmód, mentalitás 3 kulturális fogyasztás;

Felhasznált változók:

HT12_1 (nyaralás) és imputált jövedelmekből felső ötöd

Segítségnyújtás – SZ1-ből minden itemre vonatkozóan bárkit gyakran segített (tehát or) sz1_1=1 or sz1_2=1 or sz1_3=1 ...sz1_8=1

Kultúrafogyasztás – bármit gyakran fogyasztott, kivéve (KF1_6; KF1_7; KF1_10) (tehát or)

Létrehozás: 3 dummy változó mechanikus összeadása (0–3 érték jön ki belőle)

M1 tábla
A polgárosodás index lineáris regressziós modellje

Model B		Unstandardized Coefficients	Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Beta		
1	(Constant)	1,273		23,569	,000
	Iskolai végzettség	,296	,405	29,503	,000
2	(Constant)	,749		12,538	,000
	Iskolai végzettség	,260	,356	26,310	,000
	Gazdaságilag aktív vagy sem	1,028	,243	17,983	,000
3	(Constant)	,579		9,601	,000
	Iskolai végzettség	,246	,337	25,158	,000
	Gazdaságilag aktív vagy sem	,979	,232	17,365	,000
	Barátok száma	,134	,163	12,367	,000
4	(Constant)	,257		3,810	,000
	Iskolai végzettség	,221	,303	22,173	,000
	Gazdaságilag aktív vagy sem	,905	,214	16,113	,000
	Barátok száma	,115	,139	10,539	,000
	Gyenge kötések	,053	,142	10,295	,000
5	(Constant)	,019		,261	,794
	Iskolai végzettség	,170	,232	14,206	,000
	Gazdaságilag aktív vagy sem	,869	,206	15,517	,000
	Barátok száma	,106	,129	9,798	,000
	(Constant)	,051	,137	9,958	,000
	A kérdezett édesapjának iskolai végzettsége	,254	,125	7,711	,000
6	(Constant)	-,056		-,733	,463
	Iskolai végzettség	,174	,237	14,510	,000
	Gazdaságilag aktív vagy sem	,842	,199	14,959	,000
	Barátok száma	,105	,128	9,673	,000
	(Constant)	,050	,134	9,758	,000
	A kérdezett édesapjának iskolai végzettsége	,249	,122	7,561	,000
	Neme	,214	,054	4,166	,000

Model B		Unstandardized Coefficients	Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Beta		
7	(Constant)	-,134		-1,713	,087
	Iskolai végzettség	,171	,235	14,337	,000
	Gazdaságilag aktív vagy sem	,843	,199	14,998	,000
	Barátok száma	,088	,107	7,575	,000
	(Constant)	,047	,125	9,011	,000
	A kérdezett édesapjának iskolai végzettsége	,248	,122	7,551	,000
	Neme (ffi=1)	,217	,055	4,226	,000
	Erős kötések	,071	,055	3,875	,000
8	(Constant)	-,080		-,995	,320
	Iskolai végzettség	,169	,231	14,114	,000
	Gazdaságilag aktív vagy sem	,846	,200	15,063	,000
	Barátok száma	,088	,108	7,595	,000
	(Constant)	,047	,124	8,946	,000
	A kérdezett édesapjának iskolai végzettsége	,237	,116	7,150	,000
	Neme (ffi=1)	,218	,055	4,249	,000
	Erős kötések	,071	,055	3,869	,000
	A kérdezett származása	-,266	-,034	-2,589	,010

a. Dependent Variable: POLGÁROSODÁS index

Model	R	R Square	Adjusted R Square
1	.405 ^a	0,164	0,164
2	.470 ^b	0,221	0,22
3	.497 ^c	0,247	0,246
4	.514 ^d	0,264	0,264
5	.523 ^e	0,274	0,273
6	.526 ^f	0,277	0,276
7	.528 ^g	0,279	0,278
8	.529 ^h	0,28	0,279

Forrás: KEP3, saját számítás

M2 tábla
Az integrációs csoportok polgárosodása (%)

	Kapcsolatgaz- dag, politikailag aktív	Lokálisan integrált	Politikailag integrált	Normakövető kapcsolat- gazdag	Normakövető, munkaerő- piacon integrált	Dezintegrációtól veszélyeztetett	Normakövető dezinintegrált
nem polgáro- sodott	7	3	18	24	33	37	45
gyengén pol- gárosodott	35	18	44	44	48	36	47
polgárosodó	48	50	33	30	17	24	8
polgárosodott	10	29	5	2	2	3	0
összesen	100	100	100	100	100	100	100

Pearson Chi²:1159.670; sig=0,000; Cramer's V, 278

Forrás: KEP3, saját számítás

M3 tábla
A magyar társadalom megoszlása a polgárosodás és a strukturális helyzet
együttjárása alapján, (ANOVA) hődiagram

	N	%	Elvégzett osztályok száma	szubjektív jövedelmi helyzet (-3 +3)	Gyenge kötések száma	Lakóhely településtípusa	Kor	Nem (ff=1)
Felső, polgároso- dott rétegek	124	2,5	13,90	1,20	14,75	6,50	44,73	,54
Felső, polgárosodó rétegek	350	7	12,54	,37	13,42	5,89	47,19	,49
Felső, gyengén pol- gárosodott rétegek	258	5,2	11,24	-,28	13,43	5,56	49,89	,48
Felső, nem polgá- rosodott rétegek	64	1,3	10,02	-,50	12,54	4,76	51,64	,42
	796	16						
Integrált, polgáro- sodott középréte- gek	48	1	14,02	1,52	14,58	5,84	44,37	,61
Integrált, polgáro- sodó középrétegek	264	5,3	13,14	,71	12,64	6,32	41,93	,50

	N	%	Elvégzett osztályok száma	szubjektív jövedelmi helyzet (-3 +3)	Gyenge kötések száma	Lakóhely településtípusa	Kor	Nem (ff=1)
Integrált, gyengén polgárosodott középrétegek	290	5,8	11,47	,19	13,02	5,94	43,64	,50
Integrált, nem polgárosodott középrétegek	153	3,1	11,21	-,42	12,96	5,68	46,57	,44
	755	15						
Integrált, polgárosodott alsó középrétegek	47	0,9	14,05	1,37	11,87	6,79	38,11	,47
Integrált, polgárosodó alsó középrétegek	375	7,5	12,72	,55	10,36	6,47	38,85	,56
Integrált, gyengén polgárosodott alsó középrétegek	753	15,1	11,32	,05	9,45	6,06	40,43	,53
Integrált, nem pol- gárosodott alsó középrétegek	580	11,6	10,27	-,54	8,30	5,94	45,58	,43
	1755	35						
Dezintegrált, polgárosodott alsó rétegek	9	0,2	11,70	1,26	6,37	4,99	39,24	,56
Dezintegrált, polgárosodó alsó rétegek	228	4,6	11,39	,12	6,96	6,87	47,67	,45
Dezintegrált, gyen- gén polgárosodott alsó rétegek	555	11,1	10,68	-,27	7,73	6,34	55,26	,41
Dezintegrált, nem polgárosodott alsó rétegek	904	18,1	9,63	-,84	6,44	5,66	60,38	,38
	1696	34,0						
Mindösszesen	5000	100,0	11,21	-,09	9,75	6,03	48,17	,47

Az ANOVA F statisztika szignifikáns minden oszlopra $N \leq 0,000$ szinten.

$\text{Eta}^2 = 0,168; 0,182; 0,250; 0,022; 0,179; 0,014$.

Forrás: KEP3, saját számítás

M2 Polgárosodás kategóriák

A polgárosodás indexek értékei

A polgárosodott csoport
(N=227)

életmód			
index érték		fő	
	,00	6	2,7
	1,00	38	16,7
	2,00	107	47,1
	3,00	76	33,4
autonómia			
	,00	19	8,4
	1,00	86	37,8
	2,00	95	41,8
	3,00	27	12,0
vállalkozás			
	,00	12	5,4
	1,00	54	23,6
	2,00	56	24,8
	3,00	105	46,3
individualizáció			
Valid	,00	1	,5
	1,00	59	26,1
	2,00	153	67,3
	3,00	14	6,1

Forrás: KEP3, saját számítás

Polgárosodó alminta
(N=1217)

életmód			
index érték		fő	%
	,00	170	14,0
	1,00	585	48,1
	2,00	410	33,7
	3,00	52	4,2
autonómia			
	,00	312	25,6
	1,00	639	52,5
	2,00	259	21,3
	3,00	7	0,6
vállalkozás			
	,00	293	24,1
	1,00	623	51,2
	2,00	207	17,0
	3,00	95	7,8
individualizáció			
	,00	67	5,5
	1,00	648	53,2
	2,00	481	39,5
	3,00	22	1,8

Forrás: KEP3, saját számítás

**A gyengén polgárosodott csoport
(N= 1855)**

életmód			
index érték		fő	%
	0	949	51,1
	1	813	43,8
	2	93	5
	3	0	0
autonómia			
	0	1078	58,1
	1	736	39,7
	2	42	2,2
	3	0	0
vállalkozás			
	0	1016	54,8
	1	761	41
	2	74	4
	3	4	0,2
individualizáció			
	0	326	17,6
	1	1256	67,7
	2	272	14,7
	3	0	0

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

**A nem polgárosodott al minta
(N= 1701)**

életmód			
index érték		fő	%
	0	1537	90,4
	1	164	9,6
	2	0	0
	3	0	0
autonómia			
	0	1553	91,3
	1	147	8,6
	2	0	0
	3	0	0
vállalkozás			
	0	1552	91,3
	1	149	8,7
	2	0	0
	3	0	0
individualizáció			
	0	1133	66,6
	1	568	33,4
	2	0	0
	3	0	0

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

M3 A munkásrétegek jövedelme

A munkásrétegek jövedelme (forint)

Az összes munkás		Egy főre jutó havi nettó háztartási jövedelem	A háztartás teljes havi nettó jövedelme
egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	átlag	178875	373496
	N	724	724
	szórás	130174	238541
közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	átlag	187515	371928
	N	588	588
	szórás	149636	290925
betanított munkások	átlag	165239	327320
	N	780	780
	szórás	127837	368869
segédmunkások	átlag	135067	245213
	N	787	787
	szórás	88945	189612
együtt	átlag	164144	323159
	N	3039	3039
	szórás	124435	279913
A polgárosodó munkások		Egy főre jutó havi nettó háztartási jövedelem	A háztartás teljes havi nettó jövedelme
Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, hivatalnokok, ma- gasan képzett technikus, irányító	átlag	168369	330873
	N	46	46
	szórás	76723	186611
egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	átlag	195375	443469
	N	174	174
	szórás	176783	265245
közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari munkások	átlag	196334	436976
	N	139	139
	szórás	99153	195576
betanított munkások	átlag	176017	406323
	N	123	123
	szórás	174639	355347
segédmunkások	átlag	149371	301862
	N	58	58
	szórás	65595	180682

együtt	átlag	184505	412612
	N	520	520
	szórás	142228	264816
A gyengén és egyáltalán nem polgárosodott munkások		Egy főre jutó havi nettó háztartási jövedelem	A háztartás teljes havi nettó jövedelme
Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, hivatalnokok, magasan képzett technikus, irányító	átlag	211275	365970
	N	34	34
	szórás	130369	179726
egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	átlag	171974	344557
	N	534	534
	szórás	115497	222110
közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari munkások	átlag	183219	345138
	N	438	438
	szórás	163385	312741
betanított munkások	átlag	163038	310648
	N	653	653
	szórás	117328	369281
segédmunkások	átlag	134000	240442
	N	726	726
	szórás	90597	189690
együtt	átlag	158861	300626
	N	2481	2481
	szórás	119714	278154

Forrás: KEP3, saját számítás

LOKALITÁS ÉS INTEGRÁCIÓ

A LOKÁLISAN INTEGRÁLTAK TÁRSADALMI SAJÁTOSSÁGAI ÉS INTEGRÁCIÓS SZEREPÜK

CSURGÓ BERNADETT

Bevezetés

A társadalmi integrációs kutatás egyik jelentős eredményeként sikerült azonosítani egy, az adatfelvételek minden hullámában (2015, 2018, 2021) stabilan kimutatott társadalmi csoportot, a *lokálisan integráltakat* (Kovách et al. 2017; Gerő et al. 2020; Huszár et al. 2020). Bár részarányukat tekintve a lokálisan integráltak a legkisebb integrációs csoport, 2015-ben 9,2%, 2018-ban 5,0 %, 2021-ben pedig 5,8% volt az arányuk, de a társadalmi integrációs pozíciójuk és a helyi integrációban játszott szerepük miatt elemzésük mégis külön figyelmet érdemel.

A lokálisan integráltak az integrációs mutatók alapján kedvezőbb társadalmi helyzetű csoportként azonosíthatók. Jelentős *civil* és *politikai aktivitás* jellemzi őket.¹ *Gazdag kapcsolathálóval* rendelkeznek (a gyenge kötések átlaga 12,1 vs 9,4). Jellemző sajátosságuk, hogy magas körökben a *vidéki településtípusokban* (kisebb városokban, községekben) élők aránya (71,9%), és ezzel együtt a budapestiek aránya (8,3%) ebben az integrációs csoportban a legalacsonyabb.

A lokálisan integráltak önálló társadalmi csoportként való azonosítása rámutat a lokalitás társadalmi integrációban játszott szerepére is. A *lokalitáshoz* köthető társadalmi integráció a lokalitáshoz tartozók közötti kapcsolatokon és szolidaritáson, valamint a lokalitáson belüli érdekek és erőforrások feletti rendelkezésen, azaz a *lokalitáson belüli hatalmi viszonyokon* alapszik (Korff 2003; Halfacree 2007, 2008)2008. Az integrációs kutatásban kidolgozott elméleti keretből (Dupsik-Szabari 2015) kiindulva a lokalitást egyrészt integrációs színtérként, másrészt integrációs eszközként értelmezzük, ahol az integrációs ágensek közötti együtt-

¹ A klaszterképző változók standardizált átlagai alapján a civil aktivitás a lokálisan integráltak esetében 4,71, míg a mintaátlag 0,64. A politikai részvétel mutatója esetében pedig a lokálisan integráltak 80,9%-a tartozik a politikailag aktívak csoportjába, míg ez az arány a teljes mintában mindössze 47,3%.

működés, kapcsolat, az összetartozás érzése egy adott helyhez, térséghez, településhez vagy településrészhez köthető, és a lokalitáson belül sajátos integrációs mechanizmusok határozzák meg az adott térben együtt élő egyének és csoportok, azaz a *lokális társadalom* tagjainak egymáshoz és a helyhez való viszonyát, a helyi társadalom kohézióját. A térbeliségen, lokalitáson alapuló integráció vizsgálatakor jelen tanulmányban döntően a falusi és kisvárosi közösségek integrációját meghatározó tényezőket, valamint a tér reprezentációjához is köthető helyi identitás és helyhez való kötődés integrációs szerepét vizsgáljuk (Kovách 2017; Kovách et al. 2017), de feltételezésünk szerint a lokalitáshoz köthető integrációs mechanizmusok a városi társadalmakban is jelen vannak.

A lokálisan integráltak jellemzően vidéki társadalmi csoportként azonosíthatók. Integrációjuk a helyi társadalmi kapcsolataikban, aktív részvételükben gyökereszik, ugyanakkor feltételezésünk szerint a helyi aktivitásukon keresztül jelentős szerepet töltenek be a helyi közösségek integrációjában is, másként fogalmazva a lokális integráció kulcsszereplői (Huszár et al. 2020). Ez a kettős szerep lehetőséget biztosít arra, hogy vizsgálatukkal nem csupán a lokális integráció kulcsszereplőinek fő jellemzőit, de a lokális integráció legfontosabb mechanizmusait is feltárjuk.

A tanulmány célja, hogy a korábbi, döntően a vidéki társadalmat és közösségeket elemző kvalitatív szociológiai vizsgálatok eredményeire támaszkodva a társadalmi integrációs kutatás adatainak elemzésével feltárja a lokálisan integráltak legfontosabb társadalmi jellemzőit, azaz hogy kik alkotják a lokálisan integráltak csoportját, mi a társadalmi integrációjuk kulcsa, hol helyezkednek el a lokális integrációs térben, és milyen mechanizmusokon keresztül integrálódnak és integrálják a helyi társadalmat.

Lokalitás és társadalmi integráció

A lokalitás kérdése szorosan kapcsolódik a *térbeliség társadalomtudományos megközelítéséhez*, ami a tér konstitutív szerepét hangsúlyozza a társadalmasodás folyamatában (Niedermüller 2006; Kovács 2007; Berger 2018). A térnek azonban nagyon sokféle társadalomtudományos, diszciplinárisan is sokrétű értelmezése van az *átmedializált*, konstruált terektől a materiális térig, a társadalom morfológiai értelmezéséig. A lokalitás megközelítései közül az integráció szempontjából most azt emeljük ki, hogy a lokalitás a benne lévők viszonyrendszereként definiálható. Ebben az értelemben a helyek a viszonyokról szólnak, *társadalmi térként* értelmezhetőek, amelyek kapcsolatokat, tevékenységeket, gazdasági, kulturális, politikai tranzakciókat, reprezentációkat, szimbolikus kötődéseket és identitásokat egyaránt magukba foglalnak.

Appadurai (2001) elméletéből kiindulva a lokalitást a társadalmi élet egyik aspektusaként értelmezzük, ahol *a lokalitás kapcsolatokat és kontextusokat jelent*. A lokalitás egy fenomenológiai minőség és nem pusztán térbeliség. A lokalitás cselekvésekben és *a közös társadalmi hovatartozás érzésében* manifesztálódik. A lokalitáson belül Appadurai (2001) szerint azonban tényleges közösségek is vannak, amelyeket a fizikai térhez kötve definiálhatunk. Ezeket nevezi „szomszédságoknak”, amelyek azon túl, hogy valós, reális társadalmi formációk, legfontosabb tulajdonságuk a társadalmi reprodukcióra való képességük. Ezeket tekintjük az elemzés során lokális közösségeknek.

Társadalomtudományos megközelítésben a lokalitás szorosan kapcsolódik a *közösség* fogalmához (Wirth 1973; Simmel 2001; Tönnies 2004). A közösség egyik fő jellemzőjeként írják le, hogy *lokális szinten szerveződik*. A lokalitás jelentősége a társadalmi kapcsolatokban, a közösségek szerveződésében annak ellenére kulcsfontosságú maradt, hogy az egyén mobilitása, térbeli mozgása nő, és a közösségek virtuálisan is megszerveződnek. Warren (1963) a közösségekről szóló klasszikus művében amellett érvel, hogy az emberek ott cselekszenek, ahol élnek, és társadalmi funkcióikat is – mint például szocializáció, társadalmi részvétel, társadalmi kontroll, szolidaritás stb. – döntően az adott lokalitásban gyakorolják, és még ha a cselekvéseik túl is nyúlnak a lokalitás határain, azok visszahatnak a lokális életre, a lokális társadalomra. A lokalitás tehát meghatározza a benne élők társadalmi cselekvését, kapcsolatait stb., miközben a lokális társadalom tagjainak cselekedetei, viselkedései, beállítódásai visszahatnak a lokalitásra. A modern társadalomban a közösségek döntően érdekek, értékek szerint szerveződnek, de *a lokalitás fontos érdek- és értékgeneráló tényező* maradt.

A lokális társadalom értelmezéséhez érdemes még egy másik, társadalmi térről szóló elméletet is bevonni, mégpedig *Bourdieu mezőelméletét* (1978), amely segít megérteni a lokalitáson belüli viszonyrendszereket. A lokalitást ugyanis nem egy egységes társadalmi térként kezeljük, hanem egy többdimenziós térként, ahol *a mezők közötti kapcsolatok és viszonyrendszerek sajátos, az adott lokalitásra jellemző struktúrát alkotnak*. Ilyen lokalitáson belüli mezőként értelmezhető a politikai, a gazdasági és a kulturális-közösségi mező (Csurgó 2020; Harlov-Csorján 2020). Ezekre a mezőkre is igaz a Bourdieu-i értelemben vett meződefiníció, mely szerint a meghatározott mező pozíciók és viszonyok összessége, amely egy sajátos logika szerint szerveződik (Bourdieu 1978, 1985).

A kutatás során kidolgozott integrációs mechanizmusok és ezek mérőszámai vonatkozásában a lokális integráció leginkább a társadalmi tőke, a bizalmi kapcsolatok networkmérete, illetve a civil és a politikai részvétel alapján ragadható meg. A lokálisan integráltak pedig éppen ezeken a területeken, mutatók szerint

vannak jelentősen jobb pozícióban, mint a társadalom átlaga (lásd fentebb).

A lokális társadalom legfontosabb sajátossága, hogy térben elkülönült, és van egy állandó populációja, emellett egyfajta sajátos érdek- és rétegtagoltság jellemzi. A helyben élők a lokalitáshoz köthető *identitástudattal* rendelkeznek, és közösen képesek az érdekeiket kifejezni, azaz lokálisan közösséget alkotnak (Vercseg 2020). Vercseg a helyi közösség integráltságát az életképes közösség fogalmával ragadja meg. Az életképes, azaz integrált helyi közösségben a lakosok együttműködnek egymással, megvan a szándékuk és képességük a helyi társadalom működtetésére, szabályaira hatni és *a közösség számára fontos célokat megfogalmazni és elérni*.

A tanulmány következő részeiben az adatfelvétel, valamint a korábbi kvalitatív vidékszociológiai kutatások eredményei segítségével először áttekintjük a lokális integráció legfontosabb színtereit, azokat a Bourdieu-i értelemben vett lokalitáson (Bourdieu 1978) belüli társadalmi mezőket, amelyben a helyi társadalom szerveződik, és amelyekben a különböző szereplők hatalomra, befolyásra tesznek szert, amely birtokában működtetik a helyi társadalmat. Ezek a lokális társadalomnak azok a dimenziói, ahol a mező befolyásos szereplői meghatározzák a helyi társadalom és a helyi közösségek számára fontos és elérendő célokat, és ahol meg is valósítják ezeket. Az adatok segítségével meghatározzuk a lokális társadalom legfontosabb társadalmi tereit, azaz a lokalitás erőtereiként is értelmezhető mezőit és ezek legnagyobb befolyással bíró szereplőit, valamint a különböző mezők vezető aktorai közötti kapcsolatokat, hatalmi viszonyokat is elemezzük.

A lokális társadalmi tér színtereinek és befolyásmezőinek feltárását követően részletesen foglalkozunk a lokálisan integráltak mint társadalmi csoport legfőbb jellegzetességeinek bemutatásával, főként a kapcsolatokra, tevékenységekre fókuszálva és külön figyelmet fordítva a lokális társadalmi mezőkben játszott szerepükre, helyükre is. Végezetül a lokalitást meghatározó *szimbolikus kötődések* és *identitások* oldaláról is értelmezzük a társadalmi integrációt és a lokálisan integráltak sajátosságait. Célunk tehát, hogy feltárjuk a lokalitáson belüli kontextusokat és kapcsolatokat, illetve az ezek alakításában fő szerepet játszó társadalmi aktorok, a lokálisan integráltak legfontosabb jellemzőit.

A helyi befolyás mezői

Az, hogy milyen területeken, mezőkben zajlik az integráció helyi szinten, a *helyi befolyás* vizsgálatán keresztül is értelmezhető. A lokálisan integráltak szerepe, helyi társadalmi pozíciója szempontjából pedig kulcsfontosságú annak megértése, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a különböző mezők, illetve mekkora hatalom és befolyás jellemző az egyes mezőkre, és ez milyen mintázatokat mutat a különböző lokális terekben.

A *helyi elit befolyásának* mérésére és ezen keresztül a helyi befolyásmezők meghatározására a kérdőív tartalmazott egy kérdéssort. Arra kértük a válaszadókat, hogy értékeljék egy 0 és 100 közötti skálán, hogy milyen befolyással bírnak a különböző, általunk előre meghatározott pozíciójú személyek a fontos helyi ügyekre. A kérdéssor kialakításához a korábbi kvalitatív, döntően vidékszociológiai kutatásaink eredményeire támaszkodtunk és ezek segítségével határoztuk meg a helyi elitpozíciókat, amiket aztán a válaszadóknak értékelni kellett, hogy mekkora befolyást tulajdonítanak nekik.

1. táblázat
Helyi elitek befolyása (teljes minta, N=5000)

	Átlag
a polgármesternek - 0–00	64,85
egy önkormányzati képviselőnek - 0–100	52,15
egy helyi nagyvállalkozónak - 0–100	40,68
egy helyi nagybirtokosnak - 0–100	37,89
egy helyi körzeti orvosnak - 0–100	35,87
egy helyi iskola igazgatójának - 0–100	34,95
egy helyi civil szervezet vezetőjének - 0–100	29,25
egy helyi sportegyesület vezetőjének - 0–100	26,81
egy olyan embernek, aki Önhöz hasonló pozícióban van - 0–100	16,29

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

A lakosság véleménye szerint a helyi ügyekre legnagyobb befolyással a *polgármester*, az *önkormányzati képviselő* van, de viszonylag magas befolyáspontszám-átlaggal rendelkezik a *nagyvállalkozó* is. A hagyományosan szintén helyi elitpozíciókat betöltő *orvos* és *iskolaigazgató* vagy a kulturális és közösségi élet szempontjából meghatározó helyi *civil szervezet és sportegyesület vezetőjének* befolyáspontszám-átlaga már alacsonyabb, de mindegyik magasabb, mint ahogy a kérdezettek a hozzájuk hasonló helyzetű egyének befolyását átlagosan értékelték.

A korábbi hazai kistéleplési esettanulmányok alapján is egyértelműen az látszik, hogy az integráció fő szereplőiként mindenhol a *helyi politikai vezetők* – akik sokszor egy személyben polgármesterek is – azonosíthatók. Kisebb településeken a polgármester irányítja a *helyi közügyek* mellett a *helyi kulturális életet*, komoly befolyása, vezető szerepe van a *helyi gazdaságban*, és jellemzően a polgármesteri hivatal az egyik fő helyi foglalkoztató is. A politikai vezetők tehát a *helyi ügyek irányításán keresztül a helyi integrációnak* is megkerülhetetlen szereplői (Várad 2008; Balázs 2020; Harlov-Csortán 2020; Kovai 2020; Kiss–Rác 2022). Településenként, mikrotérségenként nagyon eltérő, mely helyi szereplők és csoportok válnak az integráció legfontosabb szereplőivé, akiknek a szerepét, befolyását nagymértékben meghatározzák a települési szintű érdekek, érdekegyeztetések, kapcsolatok és a problémakezelés helyi sajátosságai is (Várad 2008; Csurgó 2020; Kovai 2020; Kovách–Loncsák 2020; Kiss–Rác 2022). Az adatokból kiolvasható, hogy a helyi befolyás pontszámainak átlagai alapján is a legnagyobb *helyi befolyással* rendelkező személy a *polgármester*, és őt követi az *önkormányzati képviselő*, ami egybecseng a korábbi kvalitatív kutatási eredményekkel is (1. táblázat).

A kvalitatív esettanulmányok azt mutatták, hogy a helyi integráció – annak sikere, ereje és jellegzetességei – nagymértékben múlik azon, hogy a helyi politikai elit kikkel, milyen szereplőcsoportokkal működik együtt a lokális integráció megteremtésében, illetve hogy a helyi befolyás különböző mezőinek, úgy mint a *politika*, a *gazdaság* és a *kultúra* mekkora hatalma van helyben. Az egyik lényeges kérdés ebben a tekintetben leginkább az, megjelenik-e a helyi politikai döntések mögött a másik két mező befolyása (Balázs 2020; Kerényi 2020; Kovách 2020).

A 2021-es adatfelvétel lehetőséget biztosított arra is, hogy megnézzük, hogy a helyi befolyásnak milyen látens struktúrai rajzolódnak ki a kérdezettek szerint. Itt a kérdésünk az volt, vajon megjelennek-e az esettanulmányok alapján kirajzolódó *lokális integrációs mezők*, azaz szétválík-e a politika, a gazdaság és a kultúra a kérdezettek befolyásérzékelése alapján önálló társadalmi térré, befolyásmezővé.

Hogy a helyi befolyás érzékelésének mögöttes struktúráit megértsük, faktoranalízist végeztünk. A 8 különböző helyi szereplő (polgármester, önkormányzati képviselő, helyi nagyvállalkozó, helyi nagybirtokos, helyi orvos, helyi iskola igazgatója, helyi civil szervezet vezetője, helyi sportegyesület vezetője) (lásd 1. táblázat) befolyását mérő kérdésekre adott válaszok alapján három faktor rajzolódott ki. Az első faktor a *helyi civil elit befolyásának érzékelését* mutatja, ide azok tartoznak, akik a helyi orvosnak, iskolaigazgatónak, a civil és sportélet vezetőjének tulajdonítanak jelentős helyi befolyást. A második a *helyi politikai elit befolyásának faktora*, itt a polgármester és az önkormányzati képviselő befolyása jelenik meg.

A harmadik pedig a *gazdasági elit befolyását mutató faktor*, ahol a nagyvállalkozó és a nagybirtokos jelentős befolyása jelenik meg.

2. táblázat
Helyi befolyásmezők látens struktúrai

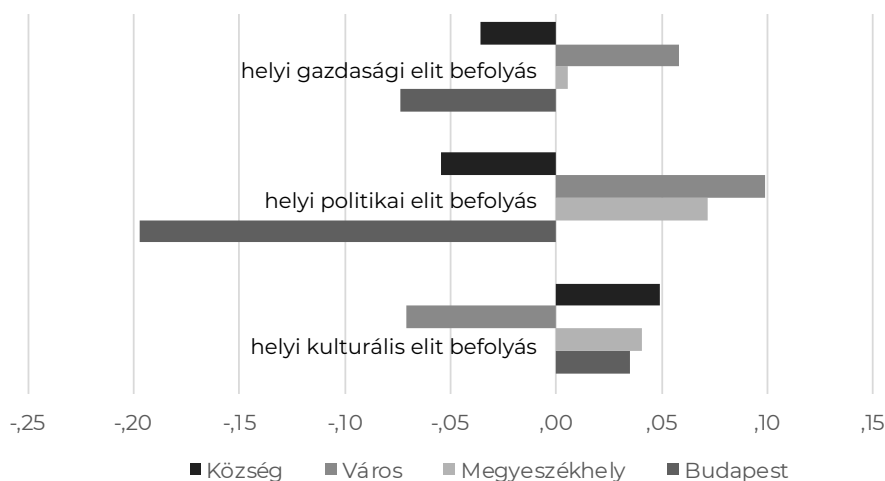
	Civil elit befolyása	Politikai elit befolyása	Gazdasági elit befolyása
egy helyi körzeti orvosnak - 0-100	,856		
egy helyi iskola igazgatójának - 0-100	,844		
egy helyi civil szervezet vezetőjének - 0-100	,810		
egy helyi sportegyesület vezetőjének - 0-100	,785		
a polgármesternek - 0-100		,953	
egy önkormányzati képviselőnek - 0-100		,721	
egy helyi nagyvállalkozónak - 0-100			,774
egy helyi nagybirtokosnak - 0-100			,618

Maximum Likelihood. Varimax, 6 iterations

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

A lakosság érzékeli a helyi befolyás színtereinek, mezőinek szétválását. Lényeges eredmény, hogy a helyi befolyás érzékelése esetében a társadalmi mutatók tekintetében nem találtunk markáns különbségeket a kérdezettek között. Nem, kor és iskolai végzettség alapján nem rajzolódik ki szignifikáns különbség a befolyás érzékelésében, de a lakóhely településtípusa szerint a különbség egyértelmű (1. ábra).

1. ábra
Befolyásmezők és településtípus

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

A gazdasági elit befolyásának érzékelése leginkább a kisebb városok lakóira jellemző. A politikai elit befolyását a kisebb és a nagyobb városok lakói egyaránt érzékelik, míg a civil elit befolyása minden településtípus esetében megjelenik, kivéve a kisebb városok lakóit (1. ábra). Ez összecseng a kvalitatív kutatások eredményeivel (Balázs 2020; Kerényi 2020; Kovách–Loncsák 2020; Megyesi 2020), mivel ezek azt mutatják, hogy *a térbeli-társadalmi viszonyok és a helyi sajátosságok együttesen befolyásolhatják, hogy milyen helyi szereplők tehetnek szert elitpozícióra, helyi befolyásra a lokális társadalmon belül*. A kistelepülések és a nagyobb települések között jelentős különbségek lehetnek, illetve térségenként vagy akár településenként is nagy eltéréseket mutathat a befolyás helyi struktúrája, de a kérdőíves adataink ezek részletes elemzésére nem adnak lehetőséget. Mindezekről a korábbi kvalitatív kutatások szolgálnak részletesebb információkkal.

A helyi közösség megszervezésében, az integráció megteremtésében tehát a *helyi politikai mező* egyértelműen azonosítható kulcsszereplő. Ugyanakkor az, hogy mennyire játszanak fontos szerepet a helyi politikusokon, jellemzően a polgármesteren kívül más szereplők, például a helyi gazdaság kulcsszereplői, a vállalkozók vagy a helyi nagybirtokosok, már nagyon eltérő képet mutatnak az esettanulmányok (pl. Harlov–Csortán 2020; Kerényi 2020; Kovách–Loncsák 2020). Vannak települések, ahol a helyi gazdaság szereplői alig vesznek részt a helyi közösség életében, integráló szerepük a munkahelyteremtésre korlátozódik, és még ha jelentős is a településen működő cégek és vállalkozások száma, ezeket a helyi vezetők, intézmények csak másodlagos szereplőnek tekintik. A különböző tervezési, egyeztetési fórumokra, megbeszélésekre nem kapnak meghívást, maximum tájékoztatják őket és ad hoc támogatóként számítanak rájuk (Harlov–Csortán 2020; Kerényi 2020). Máshol viszont a helyi gazdasági elit a helyi közösség aktív formálójaként, kezdeményezőként vagy a helyi ügyek fő irányítójaként is megjelenik, illetve az sem ritka, hogy a helyi politika vezetői is a helyi gazdasági elitből kerülnek ki. *A gazdasági elit megjelenése a helyi politikában* sokszor nem konfliktusmentes, főleg ha a gazdasági szereplők kívülről érkeznek, mint számos vidéki dzsentrifikálódó térben (Káli-medence, Őrség, borvidékek). De még akkor is, ha erős a helyi kötődés, *a gazdasági érdekek nem mindig esnek egybe a szélesebb közösségi érdekekkel*, ami nemritkán a politikai mezőben megjelenő konfliktusokhoz is vezet (Kovách–Loncsák 2020; Bagyura 2021; Tomay–Tuboly 2021). A helyi gazdasági elit számos esetben nem csupán a helyi politikában szerez befolyást, de aktív kezdeményezőjeként jelenik meg a *helyi identitást és közösséget erősítő kezdeményezésekben* is (Csurgó–Megyesi 2015, 2016; Nemes–Orbán–Tomay 2022; Tomay–Völgyi 2022).

Az elmúlt évtizedek hazai kvalitatív vidékszociológiai esettanulmányainak egyik legfőbb tanulsága, hogy a helyi társadalom integrációjában nagyon sok helyen kulcsszereplőként vesznek részt a *kulturális és közösségi élet, a helyi civil szervezetek vezetői, aktív tagjai*, akik a helyi identitás és kultúra szervezésén, terjesztésén, megerősítésén, valamint a helyi közösségek és – akár sérülékeny, hátrányos helyzetű – társadalmi csoportok érdekeinek, tapasztalatainak közvetítésén keresztül játszanak kiemelten fontos integráló szerepet – jellemzően a helyi politikai elit támogatása mellett, de olykor azon túlmenően is (Csurgó–Szatmári 2014; Csurgó 2020; Harlov–Csortán 2020; Kovai 2020; Kovai–Szőke 2021; Kiss–Rácz 2022).

A helyi politikai szereplők sikeréhez, helyi beágyazottságuk megteremtéséhez és megőrzéséhez elengedhetetlen a *helyi civil és gazdasági szereplőcsoportokkal való érdekegyeztetés és kooperáció*. A kérdőíves felmérés alapján a *lokálisan integráltaknak nevezett csoport tagjai között éppen ezeket a helyi aktív civil, gazdasági és részben politikai szereplőket találjuk*. A lokálisan integrált csoport egyik jellegzetessége a minta átlagát többszörösen meghaladó aktivitás a helyi események szervezésében (41% lokálisan integráltak vs. 9% teljes minta). A lokálisan integráltak – a vidéki társadalmat vizsgáló kvalitatív esettanulmányokban is megjelenő – helyi kulcsszereplők, akik jelentős helyi befolyással rendelkeznek, képesek *artikulálni, és alakítani a helyi fontos ügyeket, ezáltal képesek a helyi társadalom szélesebb rétegeire hatni*, valamint ezen keresztül a társadalmi kohéziót erősíteni.

A lokálisan integráltak kapcsolódnak a helyi elithez, szerepük, pozíciójuk összefügg a helyi elitel. A helyi elit (azaz a befolyásos helyi intézményi és gazdasági elitpozíciók birtokosai) is része a lokálisan integráltak csoportjának, ugyanakkor az adatok azt is jelzik, hogy *nem minden lokálisan integrált tagja a helyi elitnek*. Ez azt jelenti, hogy a helyi elitnél jóval heterogénebb és *tágabb*, a helyi társadalmat a kapcsolataik és a befolyásuk következtében átszövő társadalmi csoportról van szó.

Összességében elmondható, hogy az esettanulmányok (Harlov–Csortán 2020; Kerényi 2020; Kovács–Loncsák 2020; Megyesi 2020) szerint és a magyar lakosság látens véleménystruktúrája alapján is a helyi politika, gazdaság és kultúra elkülönült mezők a lokális társadalmi térben, és mindez a helyi integráció mechanizmusainak és a lokálisan integráltak szerepének megértésének az egyik alapvető kontextusát is jelenti.

Lokálisan integráltak: a helyi társadalmi integráció kulcsszereplői

A lokálisan integráltak jellemzően a társadalom felső-középső rétegébe tartoznak a társadalmi státuszmutatóik alapján. Iskolázottsági szintjüket tekintve a legnagyobb részük diplomás (36,1%). Jövedelmi helyzetük nem kiugróan jó, de az egy főre jutó háztartási jövedelem átlagát tekintve a társadalom felsőbb, középső rétegeiben foglalnak helyet, és jövedelmük meghaladja a városokban, községekben élők jövedelemátlagát. Lényeges vonásuk, hogy döntően vidéki városokban élnek (66,3%), ezen belül nagyvárosban 21,2%, kisvárosban 45,1% és viszonylag magas a községekben élők aránya is körükben (25,3%). A Budapesten élők aránya viszont nagyon alacsony (8,3%), tehát alapvetően egy vidéki társadalmi csoportról van szó, a falvakban és kisvárosokban élők aránya körükben 70,4%. Jellemzően fiatal középkorúak, a 30–49 évesek aránya közel 50% (45,7%) ebben a csoportban.

A társadalmi integrációs kutatás korábbi adatfelvételei esetében is egyértelműen kimutatható volt (Gerő-Szabó 2017; Szabó-Gerő 2020), és a 2021-es adatok esetében is az látszik, hogy a lokálisan integráltak jellemzően jobboldali érzelműnek tartják magukat (53,7%), pártpreferenciáik tekintetében jellemzően aktív pártválasztók, és jelentős hányadban a kormánypárttal szimpatizálnak (40,3%).

Pozíció és ismertség

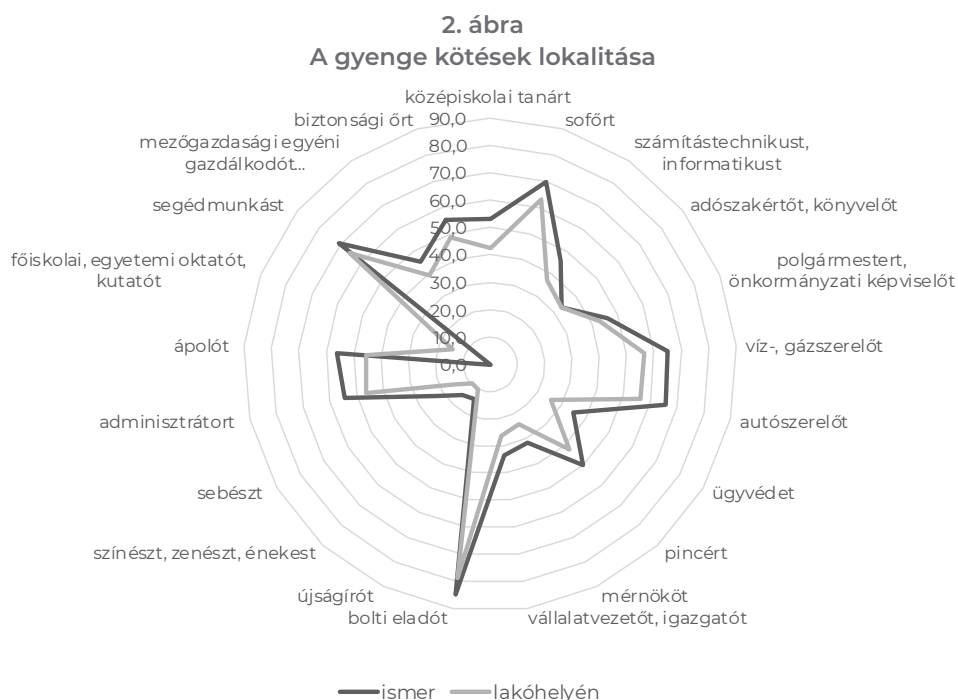
A lokálisan integráltak jelenlegi (vagy a legutolsó) foglalkozásának vizsgálata azt mutatja, hogy megtaláljuk körükben a *helyi pozicionálás elit* tagjait (pl. iskolaigazgató). Ugyanakkor az is jól látszik, hogy nem csupán iskolaigazgatók és polgármesterek vagy nagyvállalkozók alkotják a lokálisan integráltak csoportját: a vezető pozícióban lévők aránya 7,7%, a nagy- és középvállalkozók aránya pedig mindössze 4% a lokálisan integráltak között. A foglalkozás tekintetében egy alapvetően összetett csoportról van szó: vidéki (kisvárosi, falusi) *középrétegeket*, bolti eladókat, kozmetikusokat, fodrászokat, kisiparos szakmunkásokat (40,2%)² nagyarányban találunk közöttük. Nagy számban vannak *diplomás foglalkozásúak* is (36,1%), 10,7 % a pedagógusok és 2,1% az orvosok aránya. A lokálisan integráltak tehát a lokális társadalmak felső és közép rétegeiből kerülnek ki.

A lokálisan integráltak *foglalkozási heterogenitása* arra is felhívja a figyelmet, hogy a foglalkozási pozíción túl a *helyi kapcsolataik kiterjedtsége* lehet az integrációs szerepük egyik magyarázata. A gyenge kötések, azaz a lazább lakóhelyi, munkahelyi stb. ismeretségek mérésére használt pozíciógenerátor (Kmetty-Koltai 2015) kérdéssora tartalmazott egy kérdést, ami arra vonatkozott, hogy az adott

² Szakmunkás végzettséghez köthető foglalkozások összesen 40,2% a lokálisan integráltak között.

foglalkozásba tartozó személyt vagy személyeket a kérdezett honnan ismeri: a lakóhelyéről, illetve a lakóhelyéről is vagy csak a lakóhelyén kívülről.

Az adatok azt jelzik (2. ábra), hogy a gyenge kötések esetében a lokális döntő fontosságú. Szinte az összes foglalkozás esetében nagyobb arányban ismernek a válaszadók az adott foglalkozásba tartozót a saját lakóhelyükről, és sokkal kisebb arányban csak másik településről, ami önmagában talán még nem meglepő. Az azonban már figyelemre méltó, hogy azok a foglalkozások, amelyek a lokálisan integráltak esetében megjelentek az adatbázisban, és leginkább a lokálisan integráltak helyi középréteg pozíciójára utalnak, túlnyomórészt a lokálisán belül jelennek meg, úgymint a bolti eladó, a sofőr, a mezőgazdasági vállalkozó (2. ábra). Ezek tehát *a helyi társadalom sokak által ismert szereplőiként* azonosíthatók az ismertségük helye alapján (is).

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

A lokálisan integráltak *ismertsége* és ezen keresztül *helyi beágyazottsága* kiemelkedően erős. Az ismertségen túl fontos még, hogy *aktív szervezői és résztvevői* is a *helyi eseményeknek, közösségeknek*. Az adatok szerint a lokálisan integráltak 41%-a vett részt helyi esemény, közösségi megmozdulás (például falunap, búcsú, karnevál, felvonulás, helyi sportesemény) szervezésében, míg a minta átlaga mindössze 9%.

A helyi rendezvények integrációs szerepe

Az esettanulmányok alapján arra következtethetünk, hogy a *helyhez való kötődés* növelése, a *helyi kapcsolatok erősítése*, azaz a lokális integráció legfontosabb mutatói szempontjából a *helyi eseményeknek* kitüntetett szerepe van.

Az adatfelvétel során öt olyan eseményen való aktív részvételre kérdeztünk rá, amelyek megfigyelhetők azoknak a helyi eseményeknek, amelyek az esettanulmányok alapján fontos helyi integrációs eszközként azonosíthatók, mivel a helyi identitás megerősítésében és a helyi közösség fejlesztésében kiemelt szerepük van: (1) bor-, gasztronómiai, kézműves fesztivál, (2) helyi alapítványi, egyesületi bál, (3) városnap/falunap, (4) történelmi, hagyományőrző helyi fesztivál, (5) helyi sportesemény. A lokálisan integráltak minden helyi eseményen a minta átlagát meghaladó mértékben vettek részt (3. táblázat).

3. táblázat
Részt vett helyi eseményeken (%)

	Lokálisan integráltak	Teljes minta
bor-, gasztronómiai, kézműves fesztiválok	71,9	40,7
helyi alapítványi, egyesületi bál	72,5	27,9
városnap/falunap	86,7	55,8
történelmi, hagyományőrző helyi fesztivál	75,4	33,9
helyi sportesemény	77,1	39,0

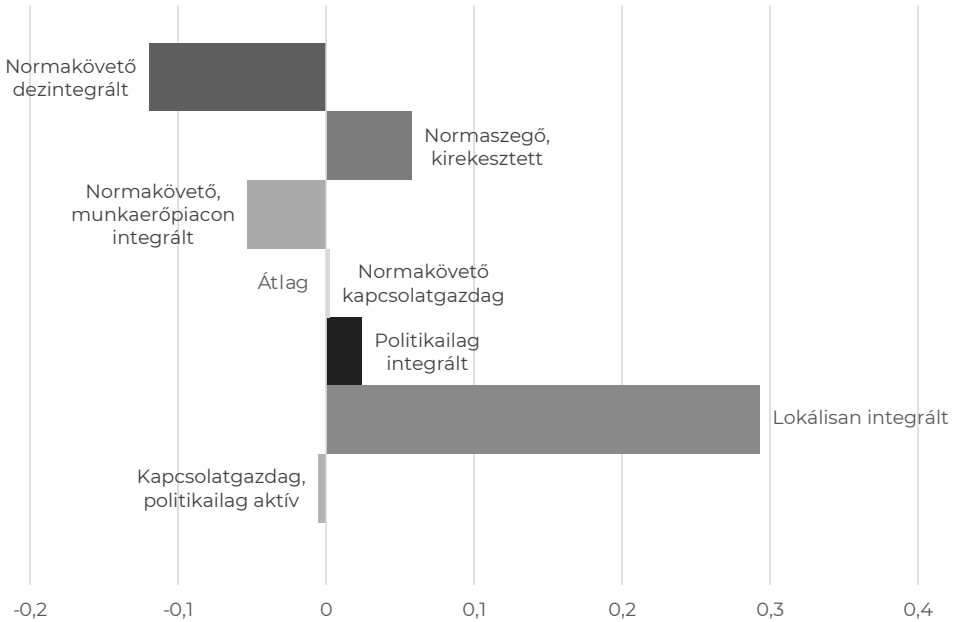
Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

A fenti öt eseményfogyasztást mérő változóból létrehoztuk a részvételi aktivitás helyi eseményeken elnevezésű főkomponenst. A lokálisan integráltak a korábban bemutatott sajátosságaiknak megfelelően egyértelműen nemcsak szervezői, de aktív résztvevői a helyi közösséget és identitást formáló eseményeknek (3. ábra).

A lokálisan integráltak tehát aktív résztvevői a *helyi identitásformáló eseményeknek*, ez a fajta helyi eseményen való részvételi aktivitás a többi integrációs csoportnál nem vagy kevésbé hangsúlyosan jelenik meg. Ez arra is enged következtetni, hogy a lokálisan integráltak esetében integrációjuk egyik kulcsát jelenti a helyi aktivitásuk és beágyazottságuk.

A helyi események szervezése a lokális közösségek kulcsszereplői esetében is meghatározó szerep és funkció az esettanulmányok tanulsága szerint is (Csurgó 2014, 2020; Balázs 2020; Harlov-Csörtán 2020). Ezek a helyi kulcsszereplők a *helyi intézményhálózatba ágyazottak*, jó kapcsolatokat ápolnak az önkormányzattal a szociális intézményekkel, valamint a civil szervezetekkel is (Albert et al. 2004; Csurgó–Szatmári 2014). A *helyi kapcsolathálójuk erős és összetett, heterogén, na-*

3. ábra
A részvételi aktivitás helyi eseményeken főkomponens átlagai
az integrációs csoportok szerint

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

gyon sokféle helyi szereplőt képesek elérni családi, szomszédsági vagy munkahe-lyi kapcsolataikon keresztül. Nemcsak aktívak, de aktivizálni is tudják a környe-zetüket. Az esettanulmányok számos példát hoznak ilyen helyi szereplőkre, ilyen például az egyik kisvárosi helyi termékboltot üzemeltető kisvállalkozó, aki a helyi termékek kapcsán a helyi kulturális örökség védelmére helyezte a hangsúlyt, és a boltot egyfajta közösségi térré formálta: programokat szervezett, ami mind térben, mind témájában túlmutatott a helyi termékeken. A tevékenységéhez a helyi önkormányzatot és a helyi vállalkozókat is megnyerte támogatónak, így a helyi közösség- és identitásformálás kulcsszereplőjévé vált, egyesületet alapított, közösséget és rendezvényeket szervezett, és ezeken a helyi társadalom széles rétegeit is képes volt mozgósítani (Csurgó 2020). A *lokálisan integráltak* azono-síthatók ezekkel a helyi kulcsszereplőkkel, akik a helyi közösségi életet szervezik, akik a közösség integrációjának a kulcsszereplői.

A lokálisan integráltak meghatározó sajátossága a közösségi aktivitásuk, a he-lyi beágyazottságuk és ezen keresztül vagy ezt erősítve a helyi befolyásuk, amely nem csupán integrációjuk alapja, de integráló szerepüket is érthetővé teszi. Mind-ehhez azonban az is kell, hogy befolyással legyenek a helyi ügyekre.

Átlagosnál nagyobb helyi befolyás

Az adatfelvételnél a fentebb már ismertetett helyi befolyás mérésénél szerepelt egy olyan kérdés is, amely a válaszadóhoz hasonló pozíciójú személy befolyásának nagyságára kérdezett rá, ezzel közvetve a kérdezett *saját befolyásának érzékelésére* is utal.

Az adatokból egyértelműen kirajzolódik, hogy a hozzájuk hasonló pozíciójú személyek befolyását a helyi ügyekre az integrációs csoportok közül a lokálisan integráltak értékelték a legnagyobbra (4. táblázat).

4. táblázat
A válaszadóhoz hasonló pozíciójú személy befolyásának átlaga az integrációs csoportok szerint

	N	Átlag
Kapcsolatgazdag, politikailag aktív	400	12,26
Lokálisan integrált	252	24,31
Politikailag integrált	505	17,28
Normakövető kapcsolatgazdag	531	18,43
Normakövető, munkaerőpiacon integrált	621	11,9
Normaszegő, kirekesztett	657	19,41
Normakövető dezintegrált	487	13,47
Összesen	3451	16,29

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

A lokálisan integráltak egyik fontos mutatója tehát, hogy a hozzájuk hasonló pozíciót betöltő személyek befolyását a helyi ügyekre az átlagnál magasabbra értékeli.

A saját befolyás érzékelésének mélyebb megértésére létrehoztunk a saját befolyás érzékelés változóból egy kétértékű változót, ami azt mutatja, hogy a kérdezett a mintaátlagnál nagyobbnak vagy kisebbnek érzi-e a hozzá hasonló helyzetű személyek (implicite a saját) befolyását a helyi ügyekre. Szignifikáns eltérés van az integrációs csoportok helyi befolyásának érzékelése között, és egyedül a lokálisan integráltak esetében figyelhető meg az, hogy a hozzájuk hasonló pozícióban lévőknek az átlagnál nagyobb befolyást tulajdonítók aránya nagyobb (59,1%), mint az átlagnál alacsonyabb befolyást tulajdonítóké. Azaz többen gondolják az átlagnál nagyobbnak a hozzájuk hasonló pozícióban lévő személyek befolyását a helyi ügyekre.

Az átlag alatti befolyást érzékelők saját befolyásátlaga rendkívül alacsony (4,22), míg az átlagnál nagyobb saját befolyást érzékelők esetében ez a pontszám 38,7 (5. táblázat). Van tehát a társadalomnak egy szűkebb rétege, akik úgy vélik,

hogy a hozzájuk hasonló pozíciójú embereknek befolyása van a helyi ügyekre. *A helyi társadalmat pedig azok az aktorok képesek integrálni, akik befolyásolni tudják a helyi ügyek alakulását*, a lokálisan integráltak pedig megfelelnek ennek a kritériumnak.

5. táblázat

Az átlaghoz viszonyított befolyásérzékelés (teljes minta, N=5000)

	N	Átlag	Szórás
az átlagnál kisebbnek érzi a befolyását	2244	4,22	4,711
az átlagnál nagyobbra érzi a befolyását	1208	38,70	21,373
Total	3451	16,29	21,089

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

Az adatok elemzésével arra kerestük a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják azt, hogy valaki az átlagnál nagyobbra értékeli a hozzá hasonló pozícióban lévő személyek befolyását a helyi fontos ügyekre.³

A Budapesten élőkhez képest a megyeszékhelyeken élők háromszor nagyobb, míg a kisvárosokban élők négyszer nagyobb eséllyel értékelik a sajátjukéhoz hasonló pozíciójú személyek befolyását az átlagnál nagyobbra. A nőkhez képest a férfiak valamivel kisebb eséllyel értékelik ezt a befolyást az átlagnál nagyobbra. A kor és az iskolai végzettség alapján nem jelezhető előre ez a befolyásérzékelés, a kor és az iskolai végzettség nem függ össze szignifikánsan a helyi befolyás érzékelésével. A baloldali nézeteket vallókhoz képest a jobboldaliak ötször nagyobb eséllyel fogják a saját pozíciójukhoz hasonló pozíciót betöltő személyek befolyását az átlagnál nagyobbra értékelni (6. táblázat).

A korábbi tapasztalatok alapján azt várnánk, hogy a gyenge kötések száma befolyásolja a saját pozíció befolyásának érzékelését, de az adatok ezt nem erősítették meg: a gyenge kötések száma nem jelenik meg szignifikánsan a modellben. Ezzel szemben a civil aktivitás nagysága – azaz, ha valaki aktívan vesz részt a helyi szervezetekben, rendezvényeken – egyértelműen növeli annak az esélyét, hogy az átlagnál nagyobbra értékelje a hozzá hasonló pozícióban lévők befolyását a helyi ügyekre. Meglepő módon jelentős a kulturális fogyasztás nagyságának hatása is, ami szintén egyfajta aktivitásmérő, de már sokkal inkább az egyéni szintű aktivitásé. Ez a magas kulturális fogyasztási aktivitás pedig egyértelmű karakterjegye

³ A kérdés megválaszolásához a bináris logisztikus regresszió módszerét használtuk. A modellbe magyarázó változóként bevontuk a településtípust, a gyenge kötések számát, a kort, az iskolai végzettséget, a politikai nézeteket (jobb-bal), a kultúrafogyasztás intenzitását mérő faktort és a civil aktivitást, azaz a lokális szervezetekben/rendezvényeken való részvétel mértékét mutató változót. A hagyományos társadalmi mutatókon túl tehát azokat a változókat néztük meg, amelyek a lokálisan integráltak esetében is jellegadó mutatóként jelennek meg (6. táblázat).

6. táblázat
Az átlagnál nagyobb saját pozíció befolyás érzékelésére ható tényezők

	B	Sig.	Exp(B)
településtípus (kontroll: Bp.)		,000	
megyejogú város (1)	,533	,000	1,704
város (2)	,382	,001	1,465
község (3)	,135	,270	1,144
nem	-,155	,047	,857
kor	,002	,334	1,002
iskolai végzettség (kontroll: diplomás)		,640	
8 általános vagy kevesebb	,013	,922	1,013
szakiskola	-,119	,343	,888
érettségi	-,002	,983	,998
gyenge kötések	-,006	,422	,994
civil aktivitás	,107	,000	1,112
bal-jobb politikai nézetek (kontroll: bal)		,000	
közép	-,144	,157	,866
jobboldali	,230	,015	1,258
kulturális fogyasztás	2,876	,000	17,748
Constant	-,810	,000	,445

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

a lokálisan integráltaknak is. A helyi fontos ügyekre a sajátjukhoz hasonló pozícióban lévőknek jellemzően nagyobb befolyást tulajdonítanak a kisvárosi, a vidéki városi lakosok, a jobboldali politikai nézeteket vallók és egyértelműen azok, akik a helyi civil életben és általában a kulturális fogyasztásban aktívak.

Közvetítő szerep és szolidaritás

A lokálisan integráltak a helyi társadalom középső-felső társadalmi csoportjához tartozó, aktív, sokak által ismert, beágyazott, és jelentős helyi befolyással rendelkező aktorai. Emellett a kistelepülési esettanulmányokból az is látszik, hogy a helyi közösség kulcsszereplői – akik megfeleltethetők a lokális integráltakkal – fontosnak tartják, *szerepfelfogásuknak része a segítő, támogató tevékenység* is, függetlenül attól, milyen pozíciót töltenek be helyben (Csurgó 2020, 2023; Kerényi 2020). Ez azt is jelenti, hogy a lokálisan integráltak mint a helyi közösség kulcsszereplői egyfajta *közvetítő szerepet* is betöltenek a helyi társadalom tagjai, az elitek és a sérülékeny társadalmi csoportok között.

A kvalitatív vidékszociológiai esettanulmányok rámutattak arra is, hogy a vidéki, jellemzően kisvárosi terekben a lokális integrációt nagymértékben erősíti a *társadalmi rétegeken átívelő informális kapcsolatháló* (Franklin–Kovács–Csurgó 2017; Csurgó 2023). A kisebb településméretből adódóan a helyi társadalom tagjai napi szinten találkoznak egymással, így a helyi társadalom különböző csoportjainak érdekei, problémái sokszor *személyes csatornákon keresztül jutnak el intézményi szintű, szélesebb társadalmi csoportokat érintő cselekvésekig*. A kistélepülési, főként kisvárosi tér funkciójából adódó intézményi ellátottság és szolgáltatási funkció megeremti a lokálisan integráltak *intézményi pozicionálás háttérét* is (Csurgó 2023). A lokálisan integráltak között megtaláljuk azokat, akik⁴ intézményi pozíciójuk (oktatás, kultúra, szociális) miatt közvetlen kapcsolatot tartanak fenn a helyi társadalmi csoportok tagjaival, és ezáltal közvetlenül is kapnak visszajelzést a döntéseik, tevékenységeik hatásáról az érintettektől. Emellett a szakértői pozíciójukból adódóan van egyfajta diszkrecionális jogkörük, illetve döntéseiket alapvetően *helyben hozzák meg*, de semmiképpen sem a helytől függetlenül. Az ilyen szereplőket nevezi a szakirodalom street-level bürokratáknak (Lipsky 1980). Szakértelmükből adódóan *van mozgásterük az ügyek mindennapi működtetésében*, ugyanakkor az intézményi pozíciójuk köti is őket, *függő helyzetben vannak a szervezeti pozíciójuk alapján*, jellemzően a helyi önkormányzattól. Ugyanakkor intézményi szerepük, funkcióik erőteljes épít a helyi beágyazottságukra, *informális kapcsolathálójukra és a mindennapi jelenlétükre* a helyi vezetők és a helyi társadalom szélesebb tagjai felé egyaránt. Erre a sokszor felülről vezérelt, de mégis kétirányú közvetítő szerepre kiváló példa az egyik kisvárosi szociális földprogram működtetése, ahol a helyi szociális központ vezetői a kedvezményezettekkel közösen, egy közös tanulási folyamaton keresztül működtették a helyi szociális földprogramot (Franklin–Kovács–Csurgó 2017). Bár a társadalmi innováció felülről történő kezdeményezésének vannak korlátai, a fentebb ismertetett kezdeményezésnek mégis jelentős hatása volt a helyi alacsonyabb társadalmi rétegek integrációjára, helyi identitásának megerősítésére. Hasonló mechanizmusok figyelhetők meg a kistélepülések helyi gazdaságfejlesztését célzó, sikeres vidéki szociális gazdaság működtetésében is (Kiss–Rácz 2022). Emellett a Covid-19-járvány kisvárosi hatásainak elemzéséből is az látszik, hogy az intézmények és a civilek gyors és hatékony összefogásának alapját egyértelműen a mindennapi jelenlét és az informális információáramlás jelentette (Csurgó 2023), amely a lokálisan integráltak társadalmi csoportok közötti közvetítő szerepére is rámutatott. A street-le-

4 Az eredeti fogalom Lipskytól származik, aki szerint a street level bürokraták olyan közszolgálati alkalmazottak, akik mindennapi munkájuk során közvetlen kapcsolatban állnak az ügyfelekkel, és jelentős diszkrecionális hatalmuk is van mindemellett (Lipsky 1980:3).

vel bürokraták mellett a lokálisan integráltak között megtalálhatjuk azokat a civil szereplőket is, akiket Kovai (2020) brókerként azonosított.⁵ Ezek a jellemzően a hátrányos helyzetű roma lakosság felzárkóztatását segítő civil szervezetek (pl. tanoda) szakemberei – főleg a vezetőik – a lokális térbeli-társadalmi viszonyok között közvetítenek a helyi elit és a támogatott csoportok között, ezáltal formálva a helyi viszonyokat, és elősegítve a célcsoport lokális integrációját. Ez a fajta *segítő-közvetítő* szerep fontos sajátossága a lokálisan integráltaknak, még akkor is, ha ez a fajta közvetítő funkció kevésbé szembetűnő például a helyi népdalkör vagy a fotóklub vezetője esetében, mint a leghátrányosabb helyzetű helyi társadalmi csoportokat támogató civil vezetők esetében (Csurgó-Szatmári 2014; Csurgó 2020; Kovai 2020; Kovai-Szőke 2021).

Ezt a fajta közvetítő szerepet tovább árnyalja, hogy a *lokálisan integráltak nagyon aktívak a politikusokkal és az önkormányzati képviselőkkel való kapcsolatfelvételen.* A kérdőívnek arra a kérdésére, hogy „Bármilyen módon kapcsolatba lépett helyi önkormányzati képviselőjével, polgármesterével (levélben, interneten, személyes úton)?” a lokálisan integráltak 33,7 %-a válaszolt igenel, míg ez a teljes minta esetében mindössze 11,2%. Továbbá a lokálisan integráltak az átlagnál nagyobb mértékben támogatják a civil szervezeteket (lokálisan integráltak 21,2% vs teljes minta 2,9%).

A lokálisan integráltak közvetlen segítő-közvetítő jelenlétére az adatbázisban a szolidaritás és még inkább a tényleges segítségnyújtásra vonatkozó kérdések alapján is következtethetünk.⁶

5 „A „bróker” az a szereplő, aki egyszerre működik az erőforrások kapuőreként és áramoltatójaként, ugyanakkor a „bróker” nem pusztán közvetítő, hanem ő az, aki a közvetítés folyamatában kitermeli a hatalom és a morál helyi dinamikáit és értelmezését.” (Kovai 2020:80)

6 Az adatfelvétel során a szolidaritást és a tényleges segítségnyújtást a következő kérdéssel mértük: Kérjük, mondja meg, hogy az elmúlt 2 évben segített-e a családtagjain, közeli barátain kívül más embereknek. Kérjük, gondoljon pénz- vagy természetbeni adományra (pl. élelmiszer, ruhanemű, használati cikkek), vagy arra, hogy elvégzett számukra valami tevékenységet, amelyért nem várt viszonzást. A kérdés a következő csoportokra vonatkozóan szerepelt a kérdőívben: (1) segítségre szoruló/hátrányos helyzetű gyerekek, (2) hajléktalanok, (3) munkanélküliek, (4) szenvedélybetegek, (5) szegénységben élő romák, (6) hozzátartozójukat ápoló, gondozó emberek (kisgyereket nevelők, beteg vagy idős rokonukat ápolók), (7) külföldön élő magyar nemzetiségűek (pl. erdélyiek, kárpátaljaiak, moldvai csángók), (8) Európán kívüli országokból Magyarországra érkező menekültek, menedékkérők. Minden csoport esetében három válaszlehetőség volt (1), segített, (2) nem segített, de fontosnak tartja a segítségüket, (3) nem segített, és nem is tartja fontosnak a segítségüket.

7. táblázat

Szolidaritás a különböző társadalmi csoportok felé (%) (Teljes minta, N=5000)

	Segített	Nem segített, de fontosnak tartja a segítésüket	Nem segített, és nem is tartja fontosnak a segítségüket
segítségre szoruló/hátrányos helyzetű gyerekeknek	18,2	66,3	14,3
hajléktalanoknak	8,7	59,5	30,1
munkanélkülieknek	4,1	58,8	35,2
szenvedélybetegeknek	2,2	49,7	45,2
szegénységben élő romáknak	3,4	48,8	44,6
hozzátartozójukat ápoló, gondozó embereknek (kisgyereket nevelők, beteg vagy idős rokonukat ápolók)	6,4	63,9	27,2
külföldön élő magyar nemzetiségűeknek (pl. erdélyiek, kárpátaljaiak, moldvai csángók)	1,3	45,5	49,0
Európán kívüli országokból Magyarországra érkező menekülteknek, menedékkérőknek	1,0	40,1	54,2

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

Ha a teljes társadalmat nézzük (7. táblázat), akkor az adatok azt mutatják, hogy tényleges segítségnyújtás csak a válaszadók nagyon kis százalékára jellemző minden felsorolt társadalmi csoport irányába. A legnagyobb arányú segítségnyújtást (18,2% segített) a segítségre szoruló gyerekek esetében találjuk. A szolidaritás, azaz hogy a kérdezett segített, vagy nem segített, de fontosnak tartja az adott csoport segítségét, a legtöbb felsorolt sérülékeny társadalmi csoport irányába nagyobb, azaz 50%-ot meghaladó arányban jellemző. Kivételt ez alól csak a külföldön élő magyarok (ténylegesen segített, vagy nem segített, de fontosnak tartja a segítségüket 46,8%) és az Európán kívülről érkező menekültek (szolidáris és segített: 41,1%) jelentenek.

A fentiek alapján összevont szolidaritásmutató⁷ átlagai azt mutatják (8. táblázat), hogy a lokálisan integráltak a minta átlagánál szolidárisabbak, ugyanakkor ez nem tér el lényegesen a társadalom egyéb felsőbb, integráltabb csoportjainak szolidaritásátlagaitól.

⁷ A „segített”, illetve „nem segített, de fontosnak tartja” válaszokból egy összevont szolidaritásváltozót hoztunk létre, amely azt jelzi, hogy a válaszadó mennyire segített, vagy legalább fontosnak tartja a segítségét a felsorolt csoportoknak, azaz szolidáris velük. A skála egyik végén 8 szolidaritásponttal azok foglalnak helyet, akik minden csoport esetében vagy a „segítség”, vagy a „nem segít, de fontosnak tartja a segítségüket” választ adták.

8. táblázat
Szolidaritásátlagok az integrációs csoportok szerint

	N	Átlag	Szórás
Kapcsolatgazdag, politikailag aktív	507	5,4028	2,56633
Lokálisan integrált	288	5,2606	2,61499
Politikailag integrált	755	5,4546	2,91461
Normakövető kapcsolatgazdag	726	4,6184	2,85322
Normakövető, munkaerőpiacon integrált	1030	3,9806	3,00026
Normaszegő kirekesztett	882	4,9839	3,15833
Normakövető dezintegrált	812	4,5270	3,05707
Total	5000	4,7796	2,98711

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

Ugyanakkor, ha a tényleges segítség összevont változót nézzük, tehát azokat, akik a felsorolt csoportoknak ténylegesen segítettek, akkor markánsabb különbségek rajzolódnak ki.⁸ Itt már az látszik, hogy a lokálisan integráltak a tényleges segítség tekintetében kiemelkednek a többi integrációs csoportból. A tényleges segítség szintje nagyon alacsony, a minta átlaga 0,45, ezzel szemben a lokálisan integráltak esetében ez a szám 1,36.

9. táblázat
Tényleges segítség átlagai integrációs csoportok szerint

	N	Átlag	Szórás
Kapcsolatgazdag, politikailag aktív	507	,8202	1,02069
Lokálisan integrált	288	1,3626	1,79447
Politikailag integrált	755	,5477	1,01534
Normakövető kapcsolatgazdag	726	,4720	,94947
Normakövető, munkaerőpiacon integrált	1030	,2733	,80531
Normaszegő kirekesztett	882	,3384	1,19377
Normakövető dezintegrált	812	,1464	,95674
Teljes minta	5000	,4526	,52478

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

Mindez pedig az adatok szintjén is igazolni látszik, hogy a lokálisan integráltak – a street level bürokratákhoz és brókerekhez hasonlóan – közvetlenül érintkeznek a helyi társadalmak különböző csoportjaival, ezáltal *közvetlenül reagálhatnak a felmerülő igényekre, érdekekre, és közvetíthetnek a helyi társadalmi*

⁸ A legmagasabb tényleges segítség pont itt is 8, tehát aki minden csoportnál azt választja, hogy ténylegesen segítette, annak a tényleges segítség mutatója 8, aki egyik csoport esetében sem mondta ezt, annak a segítség mutatója 0.

közegben. Ez a közvetlen kapcsolat növeli a szolidaritásukat és a tényleges segítségnyújtásukat is, valamint a helyi integráló szerepük egyik kulcsa is ez (Franklin–Kovách–Csurgó 2017; Kovai 2020; Csurgó 2023).

A lokálisan integráltak csoportja számos ponton azonosítható azokkal a helyi kulcsszereplőkkel, akik a helyi társadalom felső-középső rétegeiben helyezkednek el, intézményi pozíciójuk, civil aktivitásuk, lokális kapcsolathálójuk lévén erősen beágyazottak a helyi társadalomba, és emellett ők a helyi társadalmi integráció motorjai, a közösség kovászai is, az összekötők, közvetítők a helyi társadalom szélesebb rétegei között.

Helykötődés, helyi identitás – a lokális integráció kulcsa

A kvalitatív esettanulmányok azt mutatják, hogy a helyi kulcsszereplők, azaz a lokálisan integráltak erős *helykötődése* a helyi beágyazottságuk és a helyi aktivitásuk egyik fő forrásának is tekinthető. Ez megmutatkozik abban is, hogy azok az események, amit szerveznek, azok a helyi közösségek, amiket építenek, szorosan kapcsolódnak a helyi kulturális örökséghez, a hagyományok megőrzéséhez és hasznosításához, újrafelfedezéséhez – akár gazdasági céllal is (pl. turizmusvállalkozás) –, miközben ez sokuk számára a helyi pozíciójuk alapját is jelenti (Csurgó 2014, 2020; Harlov–Csörtán 2020; Tomay–Völgyi 2022).

A lokálisan integráltak a kezdeményezői a *helyi identitást megerősítő eseményeknek*, tevékenységeknek a helytörténeti klubtól a hagyományörző népdalkörön át a helyi kulturális fesztiválokig (Csurgó–Szatmári 2014; Franklin–Kovách–Csurgó 2017). A helyi társadalom integrációjának meghatározó eleme a *helyi identitás megerősítésén és a helykötődés támogatásán keresztüli integráció*, ami nagyobb társadalmi rétegeket képes elérni és bekapcsolni – ha csak szimbolikusan is – a helyi közösségbe (Csurgó–Megyesi 2015; Franklin–Kovách–Csurgó 2017).

A helyi integráció tehát szorosan kapcsolódik a helyi identitáshoz. Ugyanakkor a tálalapú identitásoknak nagyon sokféle formája létezik a tágabb európai vagy a nemzeti (magyar) identitástól kezdve a regionális vagy térségi identitáson át a lokális, települési identitásig.

A magyarság egyértelműen a legfontosabb térbeli-kulturális identitásképző a mai magyar társadalomban⁹ (10. táblázat). Második helyen viszont egyértelműen

⁹ A kérdőív része volt egy kérdés, amely a tálalapú identitásokra kérdezett rá. A kérdezettnek 6 válaszlehetőség közül kellett eldöntenie, hogy felsoroltak közül számára melyik besorolás a legfontosabb, a második legfontosabb, és a harmadik legfontosabb, ha önmagát akarja jellemezni. A válaszlehetőségek pedig a következők voltak: (1) Az a település, ahol él, (2) Az a térség, régió ahol él, (3) Az a település, ahonnan származik, (4) Az a térség, régió ahonnan származik, (5) Az, hogy magyar, (6) Az, hogy európai. A kérdés tehát egyfajta térbeli identitásra kérdezett rá.

10. táblázat
Térbeli identitások (%)

Ön számára melyik besorolás a legfontosabb, ha önmagát akarja jellemezni?	Első helyen jelölte meg	Jelölte valamelyik helyen
Az, hogy magyar	42,5	76,4
A település, ahol él	25,0	62,2
A térség, régió, ahol él	7,2	36,4
A település, ahonnan származik	9,5	34,3
Az, hogy európai	7,1	31,7
A térség, régió, ahonnan származik	4,8	22,8

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

a lakóhely jelenik meg, első helyen a kérdezettek 25% jelölte meg a lakóhelyet mint az identitásának legfontosabb alapját, míg összességében 62,2%-nál jelent meg a lakóhely identitásképző elemként.

A lakóhelyi identitás a lokális kötődés egyik lényegi mutatója

11. táblázat
A lakóhely identitásképző szerepe integrációs csoportonként (%) N:5000

	Első helyen jelölte	Jelölte valamelyik helyen
Kapcsolatgazdag, politikailag aktív	24,7	67,8
Lokálisan integrált	32,1	67,9
Politikailag integrált	26,1	61,3
Normakövető kapcsolatgazdag	24,7	70,3
Normakövető, munkaerőpiacon integrált	24,7	60,2
Normaszegő kirekesztett	18,5	46,8
Normakövető dezintegrált	29,2	69,6
Teljes minta	25,0	62,2

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

A lokálisan integráltak 32,1%-a elsődleges identitásképző tényezőként jelölte meg a lakóhelyet, ami jóval meghaladja a minta átlagát (11. táblázat). Ez megerősíti, hogy a lokálisan integráltak fontos jellemzője az erős helyi identitás. Ezzel együtt azt is feltételezzük, hogy a lokális identitás és helykötődés a lokális integráció fontos mutatója is lehet.

Helyi identitás mint integrációs mechanizmus

A lokálisan integráltaknak tehát fontos sajátossága az erős helyi identitás. Emellett az esettanulmányok azt is mutatják, hogy szinte mindenhol megfigyelhető a vidéki kistelepüléseken vagy a szűkebb mikrotérségekben, hogy a helyi politika és/vagy civil, kulturális mező kulcsszereplői, sőt, számos helyen a helyi gazdasági elit is jelentős figyelmet és erőforrást szentel a helyi identitás megerősítésére. Olyan helyi hagyományok, kulturális karakterjegyek, imázsok megerősítéséről vagy feltámasztásáról van szó, amellyel a helyi társadalom többsége képes azonosulni (mint pl. a sváb vagy a paraszti hagyományok, a helyi történelmi múlt) (Pusztai 2007; Csurgó 2014, 2020; Csurgó–Szatmári 2014; Csurgó–Légmán 2015; Balázs 2020; Harlov-Csortán 2020). Mindezek alapján arra következtetünk, hogy a helykötődés egy fontos integráló mechanizmus és eszköz.

A bináris logisztikus regresszió módszerét segítségül hívva megnéztük, mi befolyásolja azt, hogy valaki első helyen jelöli meg a lakóhelyét identitásképző tényezőként. Magyarázó változóként a nem, az életkor, az iskolai végzettség, a településtípus mellett bevontuk a modellbe a lokális integráció szempontjából lényegesnek tűnő civil aktivitást és a gyenge kötések, illetve a lokális gyenge kötések nagyságát.

12. táblázat
A települési identitást meghatározó tényezők (teljes minta, N=5000)

	B	Sig.	Exp(B)
lokális gyenge kötések	-,025	,102	,975
civil aktivitás	,089	,000	1,093
gyenge kötések	,031	,032	1,032
nem	,033	,620	1,034
iskolai végzettség (kontroll: diplomás)		,016	
max. 8 általános	,332	,004	1,394
szakmunkás	,320	,005	1,378
érettségi	,189	,071	1,208
kor	,003	,116	1,003
településtípus (kontroll: Budapest)		,047	
megyeszékhely	,234	,048	1,263
város	,255	,014	1,290
község	,289	,007	1,336
Constant	-1,868	,000	,154

Forrás: KEP3 adatfelvétel, 2021 alapján saját számítás

A civil aktivitás nagyságából és a gyenge kötések nagyobb számából is egyértelműen következtethetünk a lakóhelyi/lokális identitás elsődlegességére. Az iskolai végzettség tekintetében az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél nagyobb az elsődleges lokális identitás valószínűsége. Míg a településtípus vonatkozásában az látszik, hogy a Budapesten kívüli lakóhely egyértelműen meghatározza az elsődleges lakóhelyi identitás meglétét – ez minden nem budapesti településtípus esetében igaz. Mindezek alapján az látszik, hogy az elsődleges lakóhelyi identitás, avagy a lokális identitás nagyobb valószínűséggel előre jelezhető a vidéki (nem budapesti) lakóhelyből és az alacsonyabb iskolai végzettségből. Emellett lokális identitás nagyobb valószínűséggel jellemző a széles kapcsolathálóval (gyenge kötésekkel) és a jelentős civil aktivitással rendelkezőkre.

Mindez azt is megerősíti, hogy lokális integráció fontos mechanizmusa a helykötődés, illetve integrációt növelő eszköze a helykötődés erősítése, amely elemzésünk szerint leginkább a vidéki, alacsonyabb iskolázottságú csoportokat érheti el jellemzően a civil aktivitás és a lokális kapcsolatháló erősítésén keresztül, hisz az aktivitáson keresztül a kötődés is erősíthető. Ez megerősíti azokat az eredményeket is, amit a kistépülési esettanulmányok mutatnak a falusi fesztiválok helyi kötődést és társadalmi integrációt növelő szerepéről (Kiss 2015; Csurgó 2016).

A lokálisan integráltak erős helyi identitással rendelkező, befolyásos helyi szereplők, akik a lokális identitás erősítésén – közösségek, események szervezésén – keresztül integrálják a helyi társadalmakat, és ezért jelentős a befolyásuk a helyi társadalomban.

Összegzés

A tanulmányban a lokális integráció kérdéskörét a lokálisan integráltak fő jellegzetességeinek bemutatásán és a lokális integrációs mechanizmusok feltárásán keresztül vizsgáltuk.

A lokálisan integráltak csoportja a helyi társadalomnak – jellemzően vidéki (70%), de a városban is jelen lévő (30%) – a társadalmi integráció szempontjából kitüntetett pozícióban lévő tagjai. Egy olyan társadalmi csoport, amely magában foglalja a helyi elit (politika, gazdasági, kulturális) tagjait, és mindazokat a helyi szereplőket, akik aktivitásuk, helyi beágyazottságuk révén befolyást gyakorolnak a helyi társadalom ügyeire. Erős a lokális integráltságuk, ugyanakkor ők a helyi társadalom integrációjának a szervezői és fenntartói. Ők a helyi közösséget és identitást erősítő események, tevékenységek szervezői, kezdeményezői. A lokálisan integráltak csoportjának részét képezi a lokális elit, illetve a lokális társadalmak középrétegeinek (a fodrásztól a tanárig) azok az aktív tagjai, akik a tevékenységük (munkájuk, aktív szervezeti tagságuk, részvételük) révén a helyi társadalom széles

rétegeivel állnak kapcsolatban, a közvetítő szerepükből adódóan is a lokális integráció kulcsszereplői.

A lokálisan integráltak a lokális társadalmi tér minden mezőjének – a politikai, gazdasági és kulturális mező – jelentős, vezető vagy nagy befolyással rendelkező aktorai. A lokálisan integráltak szerepei és pozíciói sokszor keresztbe- és átszövik a lokalitáson belüli mezőket. A lokálisan integráltak tehát szerepük és funkcióik szerint mozognak, és közvetítenek a mezők között. A lokálisan integráltak közvetlenül vagy közvetve részt vesznek a helyi politikai hatalomgyakorlásban, a lokális közszféra irányításában és a helyi gazdaság működtetésében. Ugyanakkor az elemzés egyik eredménye, hogy a lokális társadalmi térben a lokálisan integráltak központi tereként a kulturális-közösségi mező azonosítható.¹⁰ Ez az a mező, amelynek logikája, a sajátos működési szabályai alapján leginkább értelmezhetővé, láthatóvá válnak a lokálisan integráltak jellemzői és a lokális integráció mechanizmusai. Ezek a mechanizmusok minden mezőben jelen vannak, de a legerősebben és leglátványosabban a kulturális-közösségi mezőt jellemzik.

A lokálisan integráltak egyik fő jellemzője a civil, azaz közösségi aktivitás, ezen belül a kiemelkedően magas részvétel szervezőként és résztvevőként a helyi eseményeken, illetve az erős helykötődés és jelentős helyi befolyás, illetve közvetítőszerep.¹¹ Ezek a jellegzetességek pedig elengedhetetlenek a helyi közösségek informális kapcsolati rendszerében, a helyi szolidaritás és segítségnyújtás kiépítésében. Ez az a mező, ahol a lokálisan integráltak szervezik a helyi társadalmat és közösségeket, valamint megszerzik a saját integrációjuk alapjait is. A kulturális-közösségi mező szereplői között ott vannak a lokalitáson belüli mezők – és nemcsak a kulturális-közösségi, hanem a politikai és gazdasági mező – befolyásos szereplői is. A kulturális-közösségi mezőben az események és a közösségek szervezése, fejlesztése, támogatása révén részt vesznek a helyi identitás és társadalmi integráció fejlesztésében, megerősítésében. A kulturális-közösségi mezőben a lokális társadalmi tér viszonyrendszerei, a kapcsolatok és tevékenységek, a szimbolikus kötődések és identitások, illetve az ezekhez köthető gazdasági, politikai és kulturális tranzakciók pedig megmutatják a lokális integráció mechanizmusait.

A lokális integráció legfontosabb mechanizmusai mindezek alapján az informális kapcsolatok és a szolidaritás erősítése, a helyi aktivitás növelése az események és a közösségek segítségével, valamint a helyi identitás és a helyhez való kötődés (4. ábra).

¹⁰ Ez annak ellenére igaz, hogy a társadalom a legkisebb befolyást a kulturális-közösségi mező szereplőinek tulajdonítja (lásd fentebb).

¹¹ A jellegzetes klaszterképző változók a lokálisan integráltak esetében a kapcsolatok ereje és száma, valamint a civil és politikai részvétel. Ebben a tekintetben különülnek el leginkább a többi csoporttól (Kovács et al. 2017).

4. ábra

Lokálisan integráltak jellemzői és a lokális integráció mechanizmusa

A lokálisan integráltak integráció szempontjából kedvezőbb helyzete, társadalmi pozíciója éppen abból a szerepükből származik, hogy az aktivitásuk és helyi beágyazottságuk révén ők a lokális integráció megteremtői, azok, akik a helyi társadalom széles rétegeire (az elittől a leghátrányosabb helyzetűekig) képesek befolyással lenni, és közöttük érdeket és értéket közvetíteni (4. ábra). Így jön létre, és működik az a lokális társadalmi tér, ahol az erős helykötődéssel rendelkező szereplők megszervezik a helyi közösséget, és események, kisközösségek segítségével megerősítik a helyi identitást és kötődést. Ez aztán megteremti a társadalmi integrációt helyben, ahol a társadalom tagjai számos ponton és jellemzően informálisan (is) kapcsolódnak egymáshoz, és szolidárisak a lokális társadalom tagjai és csoportjai irányába, azaz egy integrált és élhető (Vercseg 2020) lokális közösséget és társadalmat alkotnak.

Hivatkozások

- Albert F. – Dávid B. – Tóth O. – Varga T. (2004) Összetartóbb közösség – Egészségesebb egyén. „Ötlettől a fenntarthatóságig”: Módszertani kézikönyv közösségi részvételre épülő életminőség-javító programok tervezéséhez, megvalósításához (kézikönyv). Veresegyház: Váci Mihály Művelődési Ház, Misszió Egészségügyi Központ Kht.
- Appadurai, A. (2001) A lokális teremtése. *Régió*, 12(3), 3–31.
- Bagyura M. (2021) A fővárosból kiköltözők részvétele az agglomerációs övezet településeinek irányításában. *Kötő-jelek*, 1, 122–134.
- Balázs A. (2020) A lokális integráció eszközei és szereplői Mór. *Kultúra és közösség*, 11(2), 9–21. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.2>.
- Berger V. (2018) *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiai elméletekben*. Budapest: L'Harmattan-Könyvpont.
- Bourdieu P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1985) The social space and the genesis of groups. *Theory and Society*, 14, 723–744. <https://doi.org/10.1007/BF00174048>.
- Csurgó B. (2014) A vidék nosztalgiája: kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu*, 4(2), 1–20. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2014.2.1>.
- Csurgó B. (2016) Vásári forgatag, vidékimázs, turizmus és helyi közösség: a mezőtúri Turi Vásár és az Őrszentpéteri Őrségi Vásár esete. In Forray R. K. – Kozma T. – Molnár E. (szerk.) *Mezőváros új szerepben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó – HTSART Nyomda és Kiadó, 163–182.
- Csurgó B. (2020) „Mezőtúr értéke, közösségünk ereje”. *Kultúra és Közösség*, 11(2), 23–34. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.3>.
- Csurgó B. (2023) A kisvárosi társadalom sajátosságai a Covid-19-járvány tapasztalatai tükrében. In Csurgó B. – Kovách I. (szerk.) *A Covid-19-járvány a falvakban és a városokban*. Budapest: HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 34–45.
- Csurgó B. – Szatmári A. (2014) Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális identitás. A kulturális örökség szerepe a lokális identitásépítésben és a helyi közösségfejlesztésben Hajdúdorogon és Hajdúhadházon. *Metszetek*, 3, 33–51.
- Csurgó B. – Légmán A. (2015) Lokális közösség, megtartó közösség: Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *socio.hu*, 5(4), 50–66. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.50>.
- Csurgó, B. – Megyesi, B. (2015) Local food production and local identity: Interdependency of development tools and results. *socio.hu*, 5 (Spec), 167–182. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015en.167>.
- Csurgó, B. – Megyesi, B. (2016) The Role of Small Towns in Local Place Making. *European Countryside*, 8(4), 427–443. <https://doi.org/10.1515/euco-2016-0029>.
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *socio.hu*, 3, 44–63. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.44>.
- Franklin, A. – Kovách, I. – Csurgó, B. (2017) Governing Social Innovation: Exploring the Role of 'Discretionary Practice' in the Negotiation of Shared Spaces of Community Food Growing. *Sociologia Ruralis*, 57(4), 439–458. <https://doi.org/10.1111/soru.12126>.
- Gerő M. – Szabó A. (2017) A társadalom politikai integrációja: A politikai értékcsoportok. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA TK – Belvedere Meridionale, 117–153.

- Gerő M. – Hajdu G. – Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2020) A magyar társadalom integrációja 2015, 2018. In Kovách, I. (szerk.) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 59–88.
- Halfacree, K. H. (2007) Trial by space for a 'radical rural': Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies*, 23(2), 125–141. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2006.10.002>.
- Halfacree, K. H. (2008) Locality and Social Representation: Space, Discourse and Alternative Definitions of the Rural. In Halfacree, K. H. *The Rural*. New York–London: Routledge, 245–260.
- Harlov-Csörtán M. (2020) Kulturális közösségi identitásteremtés Zsámbékon. *Kultúra és Közösség*, 11(2), 35–55. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.4>.
- Huszár Á. – Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2020) Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In Kovách, I. (szerk.) *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 11–44.
- Kerényi Sz. (2020) Lokális integrációk és dezintegrációk nyomában Marcaliban. *Kultúra és Közösség*, 11, 55–72. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.5>.
- Kiss M. (2015) A „turisztikai táj” kollektív megteremtése és fönntartása. *socio.hu*, 4, 151–164.
- Kiss M. – Rácz K. (2022) Helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatok és önkormányzati szerepek a vidéki hátrányos helyzetű térségekben – Elemzési szempontok és esetek. *Szociológiai Szemle*, 32(2), 4–33. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.2.1>.
- Kmetty Z. – Koltai J. A. (2015) Kapcsolathálózatok mérése: Elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *socio.hu*, 5(4), 34–49. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.34>.
- Korff, R. (2003) Local Enclosures of Globalization. The Power of Locality. *Dialectical Anthropology*, 27(1), 1–18. <https://doi.org/10.1023/A:1025466127833>.
- Kovách I. (2017) Fogalmak és megközelítések. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale Kiadó, 7–21.
- Kovách I. (2020) Társadalmi integráció: a kisvárosi szintér. *Kultúra és Közösség*, 11(2), 5–7.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Az integrációs modell. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale Kiadó, 22–48.
- Kovách I. – Loncsák N. (2020) Kettős társadalmi integráció Gyöngyösön. *Kultúra és Közösség*, 11(2), 73–84. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.6>.
- Kovács É. (szerk.) (2007) *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE–BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Kovai C. (2020) Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”: Tanodaprogramok mozgásterai egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, 30(2), 72–95. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.4>.
- Kovai C. – Szőke A. (2021) A „siker kovácsai”: Biztos Kezdet Házak és Tanodák intézményesülésének dilemmái. *Tér és Társadalom*, 35(4), 166–189. <https://doi.org/10.17649/TET.35.4.3380>.
- Lipsky, M. (1980) *Street Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russell Sage Foundation. Elérhető: <https://www.jstor.org/stable/10.7758/9781610447713>.
- Megyesi B. (2020) Zalaszentgrót: a civil társadalom szerepe egy aprófalvas térség integrációjában. *Kultúra és Közösség*, 11(2), 99–116. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.2.8>.

- Nemes G. – Orbán É. – Tomay K. (2022) Meghasadt valóságok – dilemmák a turizmus és a dzsentrifikáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 32(1), 88–113. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.5>.
- Niedermüller P. (2006) A lokalitás metamorfózisai. *Replika*, (56–57), 33–44.
- Pusztai B. (2007) „Bajászlé”. Identitás, kanonizáció és márkázás a bajai népiünnepélyen. In Pusztai B. – Neill, M. (szerk.) *Turizmus, fesztiválok és helyi identitás. Halászléfőzés Baján – Tourism, Festivals and Local Identity. Fish Soup Cooking in Baja, Hungary*. Edinburgh–Szeged: University of Edinburgh – SZTE, 7–25.
- Simmel, G. (2001) A nagyváros és a szellemi élet. In Simmel, G. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 223–233.
- Szabó A. – Gerő M. (2020) A magyar társadalom politikai integrációja. In Kovács I. (szerk.) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, 89–126.
- Tomay K. – Tuboly E. (2021) Közösség és vállalkozók – a helyi vállalkozók értékrendjének és kapcsolatainak hatása egy faluközösség működésére: Egy alföldi község esete. *Civil Szemle*, 18(2), 35–45.
- Tomay K. – Völgyi B. (2022) Közösség és dzsentrifikáció egy vidéki településen. *Szociológiai Szemle*, 32(1), 65–87. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.4>.
- Tönnies, F. (2004) *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Váradai M. M. (szerk.) (2008) *Kistélepek lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Vercseg I. (2020) *Közösség és részvétel. A közösségfejlesztés és a közösségi munka gyakorlatának elmélete*. Budapest: ELTE TTK.
- Warren, R. L. (1963) *The Community in America*. Chicago: Rand McNally.
- Wirth, L. (1973) Az urbanizmus mint életmód. In Szelényi I. (szerk.) *Városszociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 41–64.

A VÁROSI ÉS A VIDÉKI TÁRSADALOM

HORZSA GERGELY
KOVÁCH IMRE
MEGYESI BOLDIZSÁR

Bevezetés

A város–vidék kontinuum

Beluszky Pál, a településföldrajz eminens képviselője Bajmócy Péter szerzőtársával 2022-ben jelentetett meg sajnálatosan poszthumusz tanulmányt *a falvak fogalmának a „Prokrusztész-ágyáról”* (Bajmócy–Beluszky 2022). A szerzők korszakos összegzése szerint a falvak társadalomgeográfiai jellemzői olyan mértékig megváltoztak, hogy a korábban használt falufogalom megújításra szorul, amihez azonban nagy nehézségekkel lehet új és – ahogy fogalmaznak – „egyértelmű” definíciós jegyeket találni. A kiemelkedően fontos tanulmány kérdésfelvetése erősen emlékeztet a nemzetközi irodalom város–falukontinuum vitájának alapdilemmájára, amely szerint a 20. században véget ért az urbánus és rurális települések társadalomszerveződésének az a kettőssége, amelyet a legismertebb módon Tönnies, Wirth, illetve Csajanov klasszikus, a faluról, a városról, a parasztgazdaságról szóló munkái írtak le (Chayanov 1966, Tönnies 2004, Wirth 1938). A kontinuum jelentése a településtudományokban annyit állít, hogy a településtípusok (város- és község-típusok) különbségei megragadhatóak folytonos dimenziók szerint, amelyek nem feltétlenül hierarchikusak abban az értelemben, hogy a városi eredendően „fejlettebb”, a vidéki pedig „lemaradt”. *A globalizáció, az urbanizáció és a ruralizáció kölcsönhatásainak a következtében az egyes települési szintek szembeállítható módon elkülönülő szerveződési formái elhalványodtak.* A város és a falu társadal-

¹ A ruralizáció fogalma a nemzetközi irodalomban hármas értelemben használatos. Egyrészt a városok és a vidéki települések közötti tömeges vándorlásra vonatkozik, melynek során a városokban jelentősen megnő a vidéki bevándorlók aránya, de alkalmazzák a városiak tömeges vidéki letelepedésére is (Cloeke 2006, Gillen–Bunnell–Rigg 2022). Másrészt a vidékinek tartott magatartásformák, értékek, normák, szemlélet- és érdekérvényesítési módok, kapcsolatrendszerek átvételére és elterjedésére utal (Starosta 1994, Krause 2013). Harmadrészt arra a fejlesztési folyamatra értik, amelyben a vidékiek elsősorban vagy érzékelhetően növekvő mértékben saját anyagi, szellemi és tudáserőforrásait használják a helyi társadalmak fejlesztése során (Murtagh et al. 2021).

mának strukturális elemei olyan mértékben összeecsúsztak, hogy jogosabb az urbanus–rurális megosztottság helyett a kontinuum használata.

A 20. század közepén a vezető nemzetközi folyóiratokban már élénk vita folyt azokról a folyamatokról, amelyek összegzése a folytonosság, a megszakíthatatlanság felismeréséhez vezetett (Dewey 1960, Hauser 1965, Lewis 1952, Pahl 1966, Williams 1964). A szerteágazó tudományos diskurzusban a brit „új politikai gazdaságtan” nemzedék fellépése hozott új korszakot. Először a domináns „vidéki idill” imázsról jelentettek meg kritikai kötetet (Mingay 1989), amely mintegy a nyitánya volt a vidékfelfogás megváltoztatásának. A vidéki struktúraváltás felismerésével a fogyasztás politikai gazdaságtanát, a forrásokért versengő területek és a vidék diszkurzív konstrukcióját is kutatásaik közé emelték (Marsden et al. 1993), amelyben a vidék értelemszerűen nem önelvűen szerveződő entitásként jelenik meg, még ha lényeges sajátosságokkal rendelkezik is. A vidékszociológia más irányzatai pedig éppen azt mutatják be, ahogy a nem vidéki rendszerek imázsalkotása, diskurzusa, vidékkonstrukciói, a kultúragazdaság, a forrásfelosztás egyre inkább a kontinuum részévé teszik a vidéket (Frouws 1998, Halfacree 2004, 2006, Mormont 1987, 1990, Ray 2001).

A magyar társadalom egyenlőtlenségi viszonyainak egyik lényeges strukturális dimenziója a város–vidék megosztottság, ami *az ezredfordulót követően is meg-
lehető állandóságot mutat*. A községek népességének aránya és összlétszáma minden belső szerkezetmódosulás – például az aprófalvak népességvesztése – ellenére sem változik lényegesen (Balogh–Kovách 2021). A nagy- és középvárosok lakosságszáma hullámszerűen változik, de az el- és bevándorlások, valamint a természetes szaporodás egyenlege összességében inkább csökkenést mutat (Bálint–Gödri 2015, Bálint–Obádovics 2018, Gödri–Spéder 2009, Horzsa 2021, KSH 2012). A klasszikus, jelentősebb népességet vonzó urbanizációnak nincs jele (Rechnitzer–Toth 2014, Szirmai 2021).

A községek és a kisvárosok népességének aránya sokkal magasabb a mi régióinkban más európai térségekhez hasonlítva. A fővárosok agglomerációjában élők száma trendszerűen növekszik a „visegrádi” országokban, de ugyanott a városi lakosság aránya inkább csökkenőben van, amit erőteljes belső társadalmi átrétegződés is kísért (Koós 2020, Szirmai 2022, Szirmai–Schuchmann 2021). A kisvárosokban közel egymillióval többen élnek, mint 35 évvel ezelőtt, de ez elsősorban a közigazgatási besorolás módosításának, 153 nagyobb község adminisztratív döntéssel történő várossá nyilvánításának, mint valóságos szerkezeti változásoknak a következménye (Pirisi–Trócsányi 2009, Pirisi 2009, Trócsányi–Karsai–Pirisi 2024). A települések közötti migrációnak a városi agglomerációk a kitüntetett területei, de ez sem igazán írja át a magyar társadalom urbanus és rurális megosztottságát

(Bihari–Kovács 2006, Németh–Dövényi 2016, Enyedi 2011, Fertő–Varga 2015, Gyáni 2007, Németh 2011, Timár–Váradi 2000). A nagyvárosok fejlettségi mutatói rendre markánsan felülmúlják a falusi és a kisvárosi adatokat, de a városi társadalmak restratifikációja és polarizációja is folyamatos (Németh 2011, Szirmai 2019, 2021). A mezőgazdasági főfoglalkozásúak és a részidős, élelmiszertermelésben résztvevőknek a száma is évről évre zsugorodik, valamint a falusi társadalomban is erős kisebbséget képez (Kovách–Megyesi 2023). A „mezőgazdaságtalanítás” és a hagyományos értelemben felfogott parasztság végleges eltűnése a közép-európai trendekhez hasonlóan gyors átrendeződésekhez vezetett (Granberg–Kovách–Tovey 2001).

Az utóbbi évtizedek kormányzati *fejlesztéspolitikája sem tudta a város és a vidék különbségeit ellensúlyozni*, valóságos szerkezeti átrendeződés ebből a szempontból nem történt. Minden kormányzati retorika ellenére a fejlesztési források sokkal nagyobb hányada jut a városokra (lásd pl. az utóbbi évek nagyobb infrastruktúráis és iparfejlesztéseit) (Bakucs–Fertő–Benedek 2019; Medve–Bálint 2017), pedig a városi és a vidéki (kisvárosi, falusi) *népesség száma közel hasonló nagyságú*. A „város” és a „vidék” (kisváros és község) társadalmának a politikai integráltsága és választói magatartása jellegzetesen különbözik, amely egyre nagyobb figyelmet vált ki a közvéleményben, ugyanakkor a kérdéskör média- és politikai reprezentációjában *meglehetősen sok a nyilvánvalóan avított, túlhaladott vagy sohasem volt elem*.

Az urbánus és rurális világ magyarországi konfrontatív, fejlődési hierarchizált-ságot feltevő felfogásának a meghaladását a tudomány sem segíti elő. A 20. és 21. századi városi és vidéki társadalmak lényegi elemeinek összehasonlítására nem történt kísérlet sem. A városokról és a falvakról alapos munkák sorát publikálták (például Szelényi 1990, Enyedi 1980, 1998, Kovács 2005, Csanádi et al. 2010, Szirmai 2022, Csatári–Farkas–Lennert 2019, Juhász 2006, Hegedüs 2013, Andorka 1979, Beluszky–Sikos 1981, 2007, Kovács 2012), de *azok rendre elkerülték a teljes magyar társadalom települési szintjeinek az egységes elemzését. A magyar városi és vidéki társadalom szisztematikus összehasonlítására nincs példa a szakirodalomban*. A társadalmi integráció komplex szemlélete utat nyithat ennek a hiánynak az elkerülhetetlen áthidalásához. Az elemzés, amelyre ebben a tanulmányban vállalkoztunk, úttörő munka: kísérlet a város–vidék reprezentációkban minden kétséget kizáróan látható kettősség szembesítésére az adatokkal. Arra keresi a választ a KEP3 adatainak (Győri 2024) az elemzésével, hogy vannak-e minőségi és mennyiségi ismérvei az urbánus–rurális kettősségnek, vagy az valóban inkább kulturális, diszkurzív eredetű.

A vidéki és a városi társadalmak reprezentációja – város- és vidékimázsok

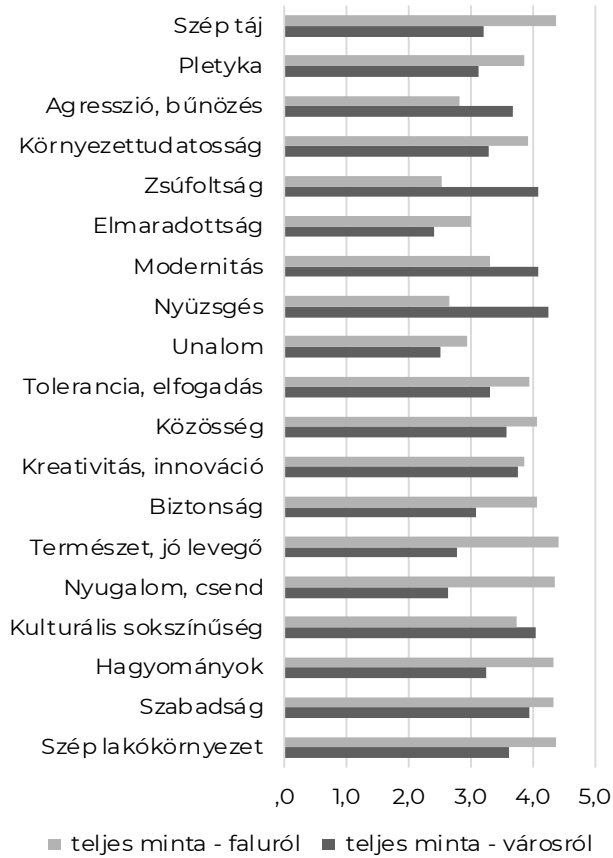
A város és a vidék a magyar közgondolkodásban hangsúlyosan szétváló társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai képződmények. Pontos definíció nehéz a jelentés-tartalmak egymásra vetülő sokasága miatt. A magyar közbeszédben, a 20. és 21. századot domináló tudományos diskurzusban mind a város, mind a vidék kettős értelemmel jelent meg. A *vidék kettős imázsa* – egy korábbi antológiánkban összegyűjtött képek, szövegek, beszédek, diskurzusok szerint (Kovách 2007) évszázadok óta egyrészt az idill, a nemzet demográfiai és részben kulturális/közösségi forrásaként szerepel, másrészt a hátramaradottság, a kulturális alacsonyrendűség, az iskolázatlanság, valamint a szociális hátrányok és függőség területe. A *város reprezentációja* – a nemzetközi trendekhez hasonlóan – a fejlődés/modernizáció, a kultúraközpont, a kötöttségektől mentesebb életmód versus a korszakonként változó tartalmú nemzetköziség, az idegen befolyás, az aránytalan forráskoncentráció, az individualizáció következményeként a veszélyes társadalmi konfliktusok, eszmék és deprivációk helye.

Egy 2022-es felvétel (1. és 2. ábra) arra figyelmeztet, hogy minőségi változás történt a város és a vidék lakossági megítélésében az utóbbi években, amit a Covid-korszak tapasztalatai is felerősíthettek. A pandémia hatásáról a városokban és a falvakban készített elemzések (Csurgó–Kovách 2023) szerint a „vidék” felértékelődött a járványidőszakban, ami megegyezik a nemzetközi tapasztalatokkal is.

A magyar társadalomban valóban különböző imázsok léteznek a nagyvárosról és a vidékről (1. ábra). Nem várt eredmény viszont, hogy a nagyvárosi jellemzőket a vidékkel szemben a negatív képzetekkel (agresszió, bűnözés, zsúfoltság) és a kevésbé konkrét tartalommal rendelkező „nyüzsgéssel, modernitással” azonosítják erősebben. A kulturális sokszínűség, a kreativitás, az innováció imázslemek jellegzetessége közel megegyező a nagyváros és a vidék esetében. A környezetre és a közösségre, toleranciára, hagyományokra vonatkozó pozitív állítások minden elemét a rurális településekre tartják megalapozottabb állításnak. A vidéket elmaradottabbnak ítélik, de sokkal biztonságosabbnak és szabadabbnak, mint a várost.

Ami szembetűnő, hogy a városiak és a falusiak nagyon hasonlóan azonosítják a nagyváros és a vidék jellemzőit (2. ábra). Külön érdekesség, hogy a budapestiek a legkritikusabbak a városi lakókönyezettel, míg a községekre vonatkozó pozitív állítások egy nagyobb részét tekintve – kreativitás, innovativitás, biztonság, kulturális sokszínűség és természeti környezet – sokkal elfogadóbbak. Kérdés, hogy a város és a falu imázsának a változása inkább annak a jele lehet-e, hogy az idézett vidékimázs kötetben bemutatott *idilli és kritikai kettősséget, egyben a karakteres urbánus–rurális törésvonalat a kontinuum váltotta fel a magyar társadalomban is.*

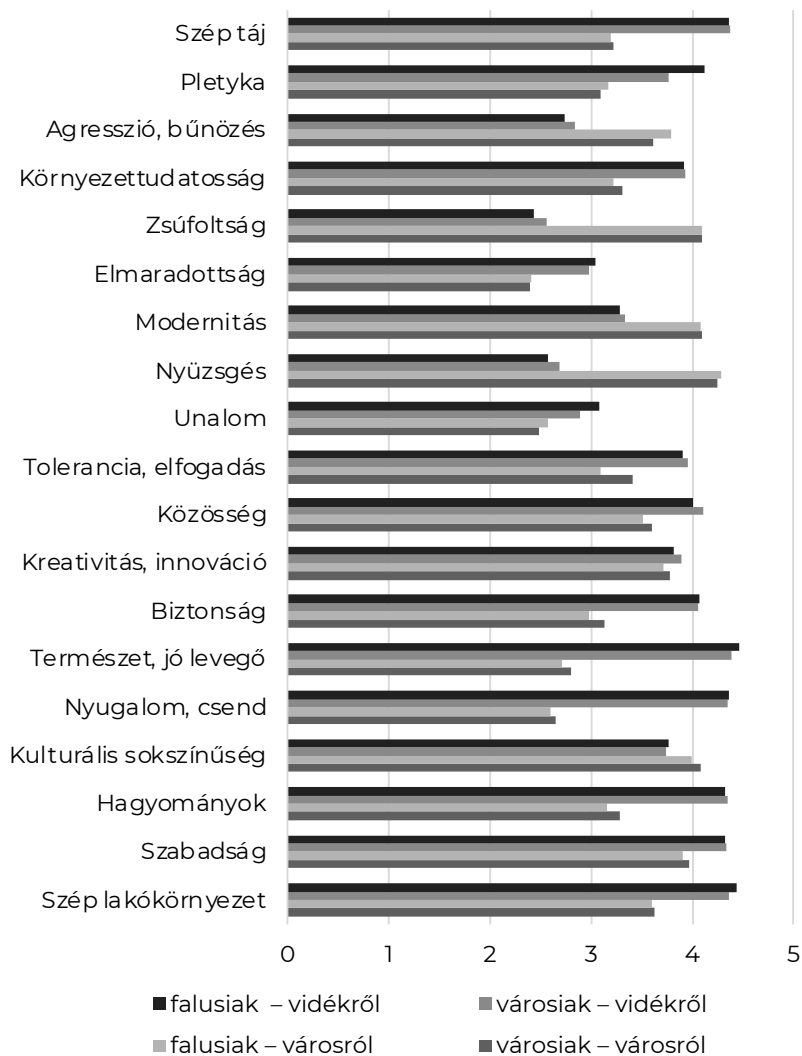
1. ábra
Nagyváros- és vidékimázs 2022² (1 = nem jellemző, 5 = nagyon jellemző, átlag)

Forrás: Ruralization2022, saját szerkesztés

² 2000 fő, a magyar felnőtt lakosságra reprezentatív minta

2. ábra
Nagyváros- és vidékimázs a városiak és a falusiak szerint³ 2022
(1 = nem jellemző, 5 = nagyon jellemző, átlag)

Forrás: Ruralization2022, saját szerkesztés

³ 2000 fő, a magyar felnőtt lakosságra reprezentatív minta

Város és vidék – fogalmak, adatok, kutatási módszerek

A statisztika többnyire a közigazgatási besorolást tekinti a települések társadalmi különbségeinek a mérésére használható osztályozásnak (főváros, megyei jogú város, város, község, esetleg nagyközség). Nyilvánvaló, hogy „város” esetében a lakosság száma, a városfunkciók jellegzetességei, a városok története szerint is ugyanilyen jogosultságú kategorizálásokat lehetne használni. A falvak besorolási nehézségeinek az áttekintéséhez elég itt ismét utalni Beluszky és Bajmócy tanulmányára. A „vidék” még inkább összetett fogalom, aminek a kötöttségét a „községhez” vagy a „faluhoz” nehezen lehetne tagadni. A „vidék” nemzetközi tudományos definíciói viszont nem foglalkoznak települési kategóriákkal (erről részletesebben lásd Kovách (2012)). A magyar értelmezési gyakorlat részben azért más, mert a vidék meghatározásokat elsősorban az EU-s támogatások lehívhatóságának a gyakorlati célja hívta életre.

Az urbánus és a rurális társadalmak összehasonlítására vállalkozó bármely tanulmánynak szükséges figyelembe vennie, hogy olyan település alapú kategorizálást használjon, amelyhez megfelelő mennyiségű és minőségű adatot tud gyűjteni, és ami lehetővé teszi a különböző közigazgatási státuszú települések társadalmának egyedi és analóg jellemzői vizsgálatát is. A „város” és a „vidék” végső soron a nemzetközi és a magyar tudományos gyakorlatban sem rendelkezik olyan meghatározással, ami elkerülhetővé tenné a kompromisszumokat a közigazgatási településstátuszok, valamint a minőségi, mennyiségi ismérvek szempontjait vegyítő településkategorizálás során.

Mindezt belátva mi az ötezer fős KEP3 felvétel településeit három csoportra bontottuk: 1. a vidéki, azaz a 25 ezer fő alatti települések, ahová a különböző lakosságszámú községek és a kisvárosok kerültek; 2. a 25 ezer fő feletti települések, ahová a közepes és nagyvárosokat soroltuk; 3. Budapest. Az elemzéseket elvégeztük úgy is, hogy a kistelepülések felső lakosságszámát 10 ezer, illetve 15 ezer főben határoztuk meg, de a tanulmányban a 25 ezer fő alatti, illetve feletti településbontást használjuk, mert ennél a legmagasabb a modellek magyarázó ereje, azaz az így kialakított csoportok homogenitása magasabb, mint az alacsonyabb mérethatároknál. A 25 000 fő alatti népességszámú kisvárosok „vidékhez” sorolását az is indokolja, hogy azok több társadalmi mutató szempontjából a községekhez vannak közelebb, nem pedig a közép- és nagyvárosokhoz (1. tábla).

2022. május 1.: 348 városi rangú település volt Magyarországon, de ezek között hétnek a lakosságszáma a 2000 főt sem éri el, és csupán 47 város lakosságnagysága haladja meg a 25 000 főt. A kisváros, község („vidék”) kategóriába a legkisebb falvaktól a maximum 25 000 fős kisvárosokig kerültek be települések. A mintánkba került legnagyobb 25 000 fő alatti település Kazincbarcika (24 186 fő), Dunaha-

1. táblázat

A 25 000 fő alatti városok néhány társadalmi mutatója a községekkel, valamint a közép- és nagyvárosokkal összehasonlítva, százalék

	Község	25 000 fő alatti város	25 000 fő feletti közép- és nagyváros Budapest nélkül
Aktív résztvevők a mezőgazdaságban (%)	16.4	12,0	6.5
Anyagilag depriváltak aránya (%)	23.3	20.8	15.3
Anyagilag súlyosan depriváltak aránya (%)	13.4	12.9	7.8
Relatív jövedelmi szegények aránya (%)	19.8	18.0	12.0

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

2. táblázat

A lakóhely kategóriája szerinti megoszlás

	Minta elemszám	%
Vidék (község vagy kisváros 25 000 fő alatt)	2781	55,6
Középváros és megyei jogú város	1315	26,3
Budapest	904	18,1
Együtt	5000	100,0

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

raszti (23 688 fő), Tata (23 491 fő), illetve Nagykőrös (23 327 fő). A KEP3 mintájában nem szereplő 25 000 fő alatti kisváros például Gyál, illetve Hajdúszoboszló, Cegléd, Makó, Dunakeszi, Komárom, Keszthely vagy Karcag. A 25 000 fő feletti városok csoportjába tartozik számos agglomerációs település és az összes megyei jogú város. A mintánkban Jászberény, Orosháza, Siófok a legkisebb városok ebben a kategóriában. A harmadik települési szint Budapest.

A város és a vidék közti különbségeket a továbbiakban több lineáris regresszió segítségével mutatjuk be. Ilyen például a helyi, a populáris és a magaskultúra fogyasztása, a háztartás egy főre eső jövedelmének és a munkaintenzitásnak a kapcsolata a térséghez kötődéssel és a lakóhellyel, illetve milyen összefüggésben van a lakóhely településtípusa és regionális elhelyezkedése a vizsgált változókkal.⁴

⁴ A következő független változókat használtuk minden modell esetében.

- Egy főre jutó háztartási jövedelem, imputált jövedelem változóból
- A bal, illetve a jobboldali ideológiákhoz való viszonyt kifejező változó: Kérem, jellemezze Önmagát a tulajdonságpárok segítségével! bal – 1, jobb – 7
- A normaszegés elfogadását mérő változó
- A kirekesztettség érzését mérő változó

A magyarázó modellek három részmodellből állnak össze: az első részmodellben a vizsgált változó, illetve a kor, az iskolai végzettség, az egy főre eső háztartási jövedelem és a politikai értékorientációk, valamint a független változó közötti kapcsolatot elemezzük. A második modellben az integrációs változókkal egészítjük ki az első modellt, a harmadik modellben pedig a térséghez kötődés, a lakóhely jellege, regionális helyzete és a települések közötti mozgás közötti összefüggéseket vizsgáljuk. Az egymásra épülő modellekkel az a célunk, hogy bemutassuk ezen magyarázó változók közül a lakóhely településtípusának a hatását.⁵

- A háztartásban élők számát mutató változó
- A kérdezett egészségi állapotát mutató változó: Milyen az Ön egészsége általában?
A harmadik részmodellben az alábbi változókat bevonva ragadtuk meg a válaszadók helyhez való kötődését:
- a lakóhely az első identitásképző tényező
- lakóhely megjelölése bármelyik helyen az identitásban
Az egyes településtípusokon a helyhez való kötődés különbségeit két egyszerű változó segítségével elemezzük. Az első azt méri, köthető-e a válaszoló identitása az adott településhez („a lakóhely elsődleges identitás”, „a lakóhely része az identitásnak”). A kisvárosok, községek, a közepes és nagyvárosok és Budapest lakói között szignifikáns különbség van. Azt is láthatjuk, hogy a kisvárosok és a községek értéke az országos átlag körüli, míg a budapestiek esetében a leggyengébb, valamint a közepes, illetve a nagyvárosokban élők között a legerősebb.
- A lakóhely regionális és városstruktúrában betöltött szerepét két változóval vizsgáltuk:
- A KSH funkcionális város térségeibe sorolt településeket tekintettük agglomerációs településeknek.
- Szintén a KSH regionális beosztását alapul véve négy régiót különböztettünk meg: Dunántúlt, Közép-Magyarországot (Pest megye és Budapest), valamint az Alföldet és Észak-Magyarországot.

5 Korlátok

Eredményeink értelmezésének egyik korlátját jelenti, hogy a városi és a vidéki terek megkülönböztetése nem komplex modell szerint, hanem lakosságszámuk, valamint centralitásuk szerint, települési szinten történt. Erre azért volt szükség, mert szerettük volna a lehetőségeink szerint viszonylag egyszerűen megragadható, kvázidichotóm módon megkülönböztetni a rurális és a városi tereket.

Egyfajta korlát, hogy a városi és rurális tereket ugyanazon változók és változócsoporthoz bevonásával mértük, mert célunk volt az is, hogy demonstráljuk: létezik vagy nem olyan meghatározó ismérvcsoport, amely szerint ezek a terek összevethetők egymással. Ehhez azonos mérőeszközre volt szükségünk.

Az elemzés nem foglalkozott közvetlenül a településtípusokon belüli társadalmi egyenlőtlenségek hatásával. Például nem mutattuk ki, melyik és milyen nagyságú társadalmi csoport számít vidéken és a városokban a magaskultúra fogyasztójának vagy a helyi rendezvények látogatójának. Ennek az elemzése a következő munkák feladata.

Különbségek a városi és a vidéki társadalom között

A társadalmi tőke

A vidéki és a városi népesség társadalmi státusát az egyes tőketípusokat mérő egy-egy változóval, illetve komplex számított mutatók, indexek segítségével ragadhatjuk meg. A társadalmi tőke tekintetében jelentős eltérés lehet a városban és a vidéki terekben élők között, ám ennek *nem feltétlenül a város–falu közti hierarchia az elrendeződése*, mint ahogyan az a közbeszédben gyakorta megjelenik. Az erős kötések, bizalmi kapcsolatok száma például az életkor előrehaladtával fokozatosan csökken valamennyi csoportban, mégis a nagyvárosi népesség körében jellemzően magasabb számú (átlagosan 2,3-2,4 fő), mint a vidékieknél (átlagosan csupán 1,8 fő). Mindeközben a gyenge kötéseket mérő mutató, azaz annak a komplex indexe, hogy a magyar népesség hány nagyobb társadalmi távolságokat átívelni képes, de nem feltétlenül mindennapos érintkezéssel járó kapcsolattal rendelkezik (így például milyen szakmákból ismer szakembereket), a vidéki terekben magasabb és a városokban alacsonyabb. E két mutató épp *ellentétesen viselkedik* azzal, amit a közvélekedés tart a városi és a vidéki népességről, miszerint a falu a biztonságot nyújtó, erős bizalmi kapcsolatokkal átszőtt társadalmi szövet, míg a városokat a felszínesebb, de a társadalmi erőforrásokhoz és az információhoz jutást inkább segítő és akár nagyobb társadalmi távolságokat átívelő kapcsolatok jellemeznék. A budapestiek átlagosan 8,8, míg a közép- és nagyvárosokban, illetve vidéken élők egyaránt 9,9 gyenge kapcsolattal rendelkeznek.

A társadalmi tőkét mérheti számos más változó is, így a civil aktivitás vagy épp a politikai részvételt mérő index, amelyek mértéke szintén a budapestiek körében a legalacsonyabb, a többi településtípusban pedig egyaránt magasabb. A társadalmi kapcsolatok tőkéjét tekintve a vidéki és részben a középvárosi népesség előnyösebb helyzetben van, és társadalmi kapcsolataikat tekintve integráltabb az atomizálódottabb budapesti népességhez képest.

Az egyén társadalmi tőkéje és lakóhelyének településtípusa közötti összefüggésekről írt tanulmányok (Csurgó–Megyesi 2016, Hajdu–Megyesi 2017, Megyesi 2014, 2015) és kapcsolati elemzés (erről ebben a kötetben lásd Albert et al. 2024) alapján a társadalmi tőkét mérő változókat a gyenge és erős kötések száma, az intézményi és személyközi bizalom, az élnélvéltség, valamint a civil és politikai részvétel alapján képeztük főkomponens-elemzés segítségével. Ezek közül talán az élnélvéltség szorulhat magyarázatra: ez a pszichológiából kölcsönzött fogalom arra utal, képesnek érzi-e magát a válaszadó arra, hogy elérje a céljait⁶ (Lillbacka 2006).

6 A változót az alábbi két skálából alkottuk: „Képes vagyok elérni céljaim nagy részét.”, „Hátrányokkal találom szembe magam, biztosan meg tudom oldani azokat.”

3. táblázat
A társadalmi tőke dimenziói

Társadalmi tőke dimenzió	Komponens
Énhatékonyosság	,541
Kapcsolatok főkomponens (gyenge és erős kötések)	,766
Intézményi bizalom és általános bizalom főkomponens	,439
Civil és politikai részvételt mérő főkomponens	,508

Megmagyarázott variancia: 42%

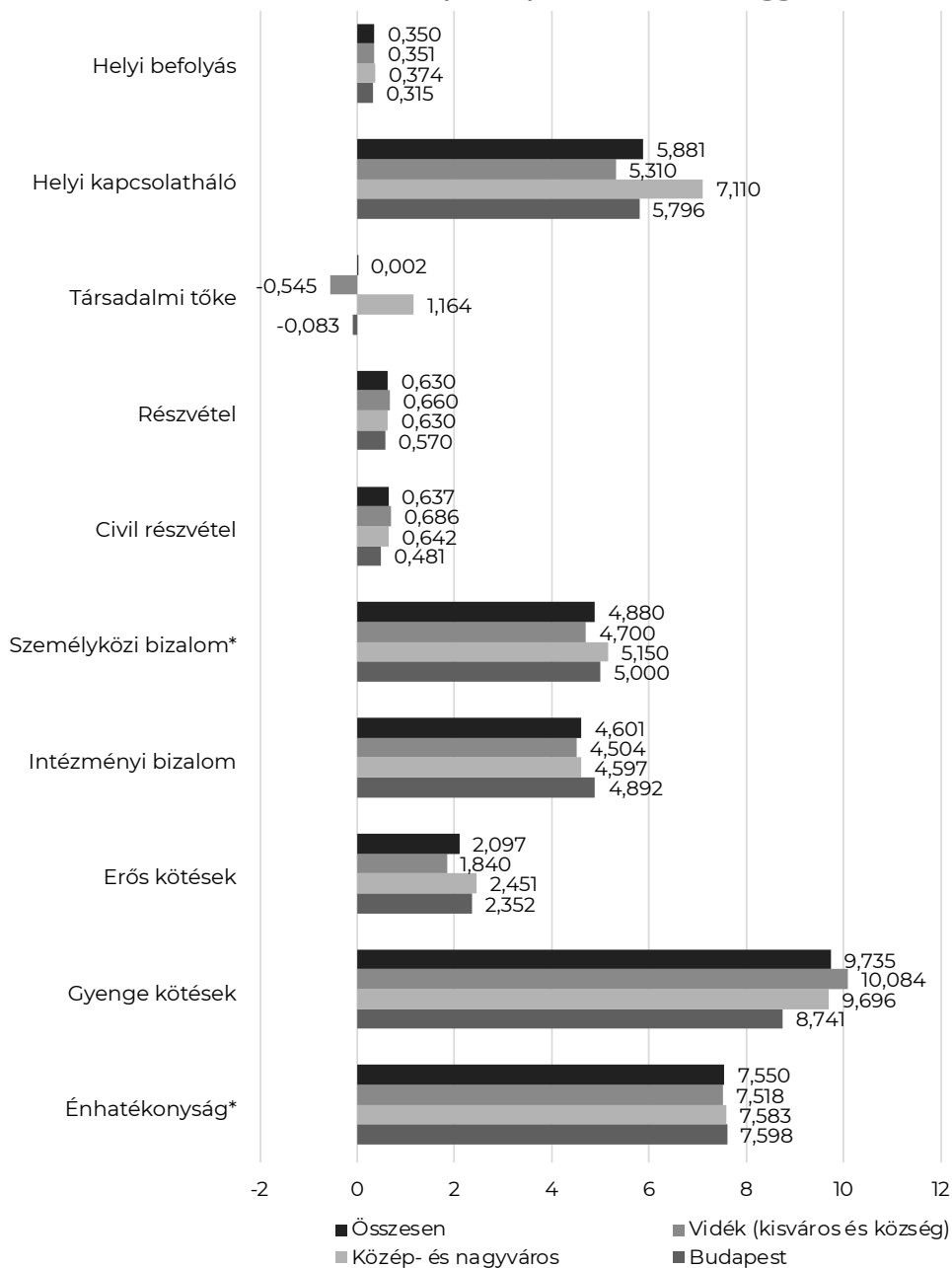
Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A társadalmi tőke főkomponens egyes dimenzióit a 3. táblázat, míg az egyes dimenziók települési átlagait a 3. ábra mutatja. A főkomponenst a korábban idézett művekben (Csurgó–Megyesi 2016, Hajdu–Megyesi 2017, Megyesi 2014, 2015) foglaltak szerint alakítottuk ki, így itt annak módszertanát nem mutatjuk be részletesen.

Az elemzés során a társadalmi tőkén kívül a helyi befolyást és a helyi kapcsolathálót mérő változót is használjuk. Ez utóbbi azokat a kapcsolatokat (gyenge kötéseket) veszi számba, amelyek helyben, az adott lokalitásban elérhetők a válaszadó számára. Ezeket a változókat kötötünknek a lokálisan integráltak helyzetét elemző tanulmánya tartalmazza (Csurgó 2024), és a társadalmi tőkét alkotó főkomponensbe nem építettük be.

A személyek közötti bizalom és az énhatékonyosság a lakóhely szerint nem különbözik számottevően lineáris regressziós analízis szerint (1. melléklet). A helyi kapcsolatháló mérete a vidéki településeken a legnagyobb, amit könnyen lehetne a településméret sajátosságaival magyarázni: olyan személyekkel való személyes ismeretségre kérdeztünk rá, akik jelen vannak a helyi társadalmakban: víz- és gázszerező, sebész és így tovább, viszont nem olyan magas a társadalmi státuszuk, ami a kapcsolatokat akadályozná. A közepes városokban élők érzik legerősebbnek a befolyásukat a helyi ügyekre, őket a vidéki településeken élők követik, míg a budapestiek érzik a legcsekélyebbnek a befolyásukat. A társadalmi tőke főkomponens szignifikánsan eltér a három településcsoport lakói között. A legmagasabb értéket a közepes és a nagyvárosok lakói érik el. Ennek hátterében az lehet, hogy közöttük magas fokú a személyközi bizalom értéke, és legmagasabb az erős kötések száma, a civil szervezetekben való tagság valamivel az országos átlag feletti, és átlag körüli az intézményi bizalom. A politikai aktivitásuk és a gyenge kötéseik száma is alacsonyabb az országos átlagnál. A fővárosiak társadalmi tőke értéke az átlag körüli, az előző csoporténak a töredéke. Ennek hátterében az áll, hogy a civil szervezeti tagságuk, politikai részvételük alacsony, helyi kapcsolathálójuk szűk, gyenge kötéseik száma csekély. Ez utóbbi az a pont, amelyben a vidékiek erősek,

3. ábra
A társadalmi tőke és a településtípus közötti összefüggések

(*) nem szignifikáns különbségek

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

emellett a civil szervezeti tagságuk és a politikai részvétel indexük haladja meg az átlagot. Minden egyéb társadalmi tőkeképző mutatóban alacsony értéket érnek el, ennek megfelelően a vidékiek társadalmi tőkéje kifejezetten alacsony.

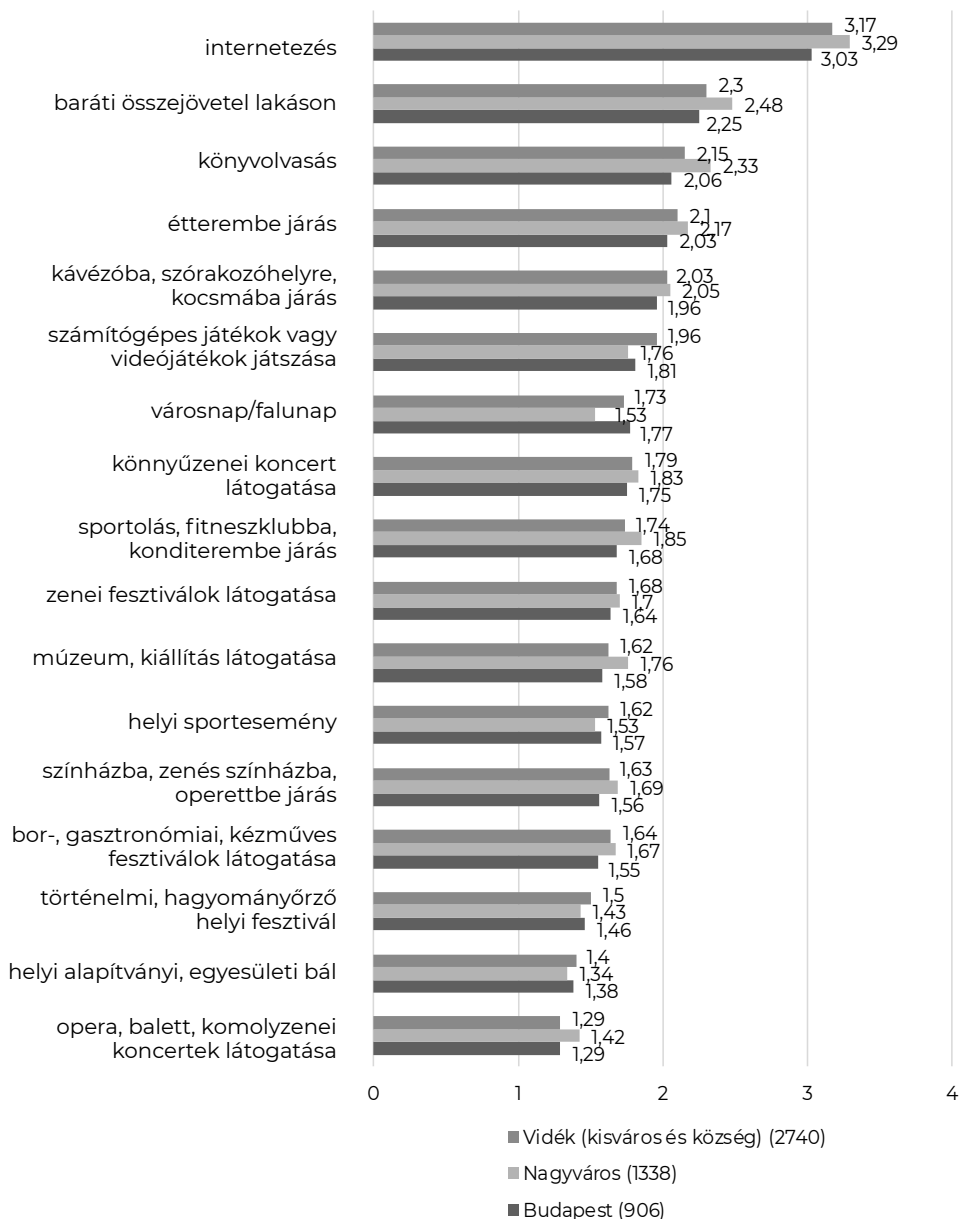
Ezt a képet a többváltozós elemzés kicsit átalakítja, pontosítja: a társadalmi tőkét számos más tényező is befolyásolja, nem csak a lakóhely településtípusa. A szociodemográfiai változók közül a kor hatása szembetűnő. A társadalmi tőke mértéke a korral csökken, de amennyiben az integrációs modellt alkotó változókat és a településtípust, valamint a regionális különbségeket mutató változókat is bevonjuk az elemzésbe, már pozitív az összefüggés a két változó között, azaz az idősebbek társadalmi tőkéje magasabb.

A háztartás egy főre eső jövedelme és az egyén társadalmi tőkéje között – a területi hatásoktól (településtípus, -méret, régió) és egyéb változók hatásaitól megtisztítva – nem mutatkozik összefüggés. A lakóhely típusának és helyének, valamint a helyhez kötődésnek a társadalmi tőkével való kapcsolatát elemezve azt találjuk, hogy a lakóhely földrajzi elhelyezkedése és a helyhez való valamilyen jellegű kötődés összefüggésben van a társadalmi tőke mértékével. *Budapesthez képest a másik két településtípusban magasabb a társadalmi tőke, és ugyanígy, ha a válaszadó kötődik a településhez (identitásának része), akkor valószínű, hogy nagyobb a társadalmi tőkéje is.*

A kultúrafogyasztás és a településtípus közötti összefüggések

Meglehetősen komplex feladat annak kimutatása, hogy az inkorporált kulturális tőke – vagyis azon ismeretek és tudattartalmak összessége, amely segíti a tájékozódást, eligazodást, túlélést – milyen mértékben van jelen a vidéki és városi társadalomban. Ennek egyik ilyen indikátora lehet az intézményesített kulturális tőke: a különböző oklevelek, diplomák, az iskolai végzettség. A másik mutató, hogy a válaszadó milyen gyakran végez különböző kulturális tevékenységeket, milyen a kulturális fogyasztása. Az elemi információk a vidéki és a városi társadalmak kultúrafogyasztásának az egyenlőtlenségeit mutatják: például míg a budapestieknek csak a 8,5%-a nem internetezik soha, addig a középvárosiaknak 16,1%-a, a vidékieknek pedig több mint a negyede (27,8%). Miközben a budapestiek 81,6%-a, a középvárosiak 79,7%-a szokott vendégséget szervezni vagy abban részt venni, addig a vidékieknek csak kétharmada (68,2%). Míg a budapestieknek a háromnegyede, a középvárosiaknak kétharmada szokott könyvet olvasni, addig a vidékiek fele soha nem olvas könyvet. A 4. ábra a kultúrafogyasztás különbségeit mutatja településtípusok szerint. A válaszok arra vonatkoznak, milyen rendszerességgel vesznek részt az egyes tevékenységekben: az 1-es érték azt jelenti, hogy soha, a 4-es érték azt, hogy gyakran.

4. ábra
A kultúrafogyasztás településtípus szerinti különbségei
(1 – soha – 4 – gyakran; átlagértékek)⁷

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

⁷ Kérem, mondja el, hogy az elmúlt egy év során milyen gyakran vett részt a következő tevékenységekben, végezte a következő tevékenységeket!

Jól látható, hogy a lakóhely szerint a különböző kulturális, közösségi tevékenységek eltérő gyakoriságúak, viszont sajátos, vidékhez vagy városhoz kötődő kultúrafogyasztási mintázat a fenti ábrából nem olvasható ki. Annak érdekében, hogy áttekinthetőbb legyen, vajon eltérőek-e a különböző települések lakóinak kultúrafogyasztási szokásai, megkülönböztettük a magas-, a populáris és a helyi kultúra fogyasztását (Kristóf–Megyesi 2022). A három fogyasztási dimenziót alkotó egyes változókat egy-egy főkomponensben egyesítettük. A főkomponenseket a következőképpen alakítottuk ki:

4. táblázat
A kulturális fogyasztást mérő három főkomponens

Magaskultúra-fogyasztás dimenziói		Populáris kultúra dimenziói		Helyikultúra-fogyasztás dimenziói	
opera, balett, komolyzenei koncertek látogatása	,709	étterembe járás	,727	zenei fesztiválok látogatása	,720
étterembe járás	,626	zenei fesztiválok látogatása	,755	helyi alapítványi, egyesületi bál	,781
múzeum, kiállítás látogatása	,779	könnyűzenei koncert látogatása	,741	történelmi, hagyományőrző helyi fesztivál	,818
zenei fesztiválok látogatása	,713	számítógépes játékok vagy videójátékok játszása	,590	könnyűzenei koncert látogatása	,665
színházba, zenés színházba, operettbe járás	,809	internetezés	,563	színházba, zenés színházba, operettbe járás	,738
bor-, gasztronómiai, kézműves fesztiválok látogatása	,797	sportolás, fitneszklubba, konditerembe járás	,727	bor-, gasztronómiai, kézműves fesztiválok látogatása	,790
helyi alapítványi, egyesületi bál	,755	baráti összejövétel lakáson	,692	városnap/falunap	,698
történelmi, hagyományőrző helyi fesztivál	,763	kávézóba, szórakozóhelyre, kocsmába járás	,705	helyi sportesemény	,699

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

Az így nyert főkomponenseket egy-egy regressziós modellben elemeztük (2–4. melléklet).

A modellek szerint *a kor előrehaladtával csökken a helyi kultúra fogyasztása* (2. melléklet), *az iskolai végzettség és az egy főre eső jövedelem növekedésével pedig a kultúrafogyasztás is nő. A helyi kultúra* *iránt a jobboldali értékeket követők fogékonyabbak, mint a baloldaliak.* A vizsgált változók közül az érnhatékony-sággal nem mutat összefüggést a helyi kultúra fogyasztása, de az látható, hogy a

társadalmi tőke különböző dimenzióival pozitívan korrelál, a lakóhely típusával és regionális elhelyezkedésével is összekapcsolódik a helyi kultúra fogyasztása.

A magaskultúra fogyasztásának (3. melléklet) a korral, a háztartásmérettel és az élnhatékonysággal nincs statisztikailag kimutatható összefüggése a vizsgálatba vont változók közül. Az iskolai végzettség, a jövedelmi helyzet, illetve a társadalmi tőke növekedésével a magaskultúra-fogyasztás is növekedik, de ez nem okoz meglepetést.

A településtípust, illetve a lakóhely elhelyezkedését vizsgálva azonban már meglepő eredményeket is láthatunk: a településtípustól, azaz *hogyan valaki városban vagy vidéken lakik, nem függ a magaskultúra fogyasztása*. Az is kiolvasható az adatainkból, hogy az *agglomerációs településeken alacsonyabb* a magaskultúra fogyasztása, mint az agglomeráción kívüli településeken, és az is látható, hogy a Dunántúli régióban a fővárosi átlagot is meghaladja ez az érték.

A populáris kultúra fogyasztása (4. melléklet) és a szociodemográfiai változók közötti kapcsolat a kor előrehaladtával csökken, a jövedelem és az iskolázottság emelkedésével pedig növekedik. Az integrációs változók némileg növelik a modell magyarázó erejét, ezek közül az erős és a gyenge kapcsolatok, a munkaintenzitásnak és a civil részvételnek pozitív a kapcsolódása a populáris kultúra fogyasztásával, a háztartás méretével és az egészségi állapottal viszont negatív az összefüggés.

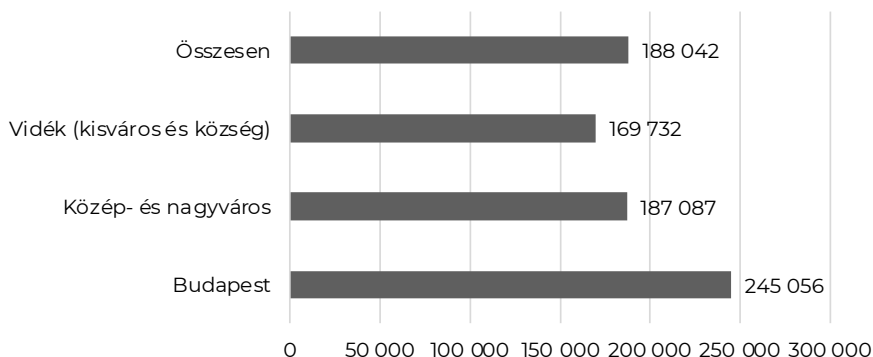
A lakóhely jellegét és elhelyezkedését, valamint az ahhoz való kötődést vizsgálva hasonló mintázatot látunk, mint a korábbiakban: a helyhez kötődés növekedése együtt jár a populáris kultúra fogyasztásának növekedésével, illetve a Dunántúlon élők valamivel aktívabb fogyasztók, mint a fővárosiak.

A kulturális fogyasztás jelentős különbségei nem a lakóhely jellegéből, hanem más egyenlőtlenségekből fakadnak. A többváltozós elemzés tehát *cáfolja, hogy a vidékiek kultúrafogyasztása pusztán amiatt lenne alacsonyabb, mert kisebb településen laknak*. Másként fogalmazva: egy hasonló korú, jövedelmű és végzettségű fővárosi, középvárosi, vidéki kulturális fogyasztása hasonló valószínűségű. Jelen tanulmányban azonban nem tudjuk vizsgálni, hogy mivel magyarázható a különböző társadalmi csoportok kultúrafogyasztási mintázatainak eltérése.

A gazdasági adottságok és a településtípus közötti összefüggések

A legnagyobb szakadék a városi és a vidéki társadalmak között a gazdasági adottságok vonatkozásában mutatkozik meg. Ezt az egy főre eső jövedelem és a munkaintenzitás különbségeit meghatározó tényezőket elemezve mutatjuk be. Az úgynevezett random forest módszerrel számolt (Győri 2024), egy főre eső havi nettó jövedelmek mediánja Budapesten élők esetén (200 ezer Ft) majdnem felével haladja meg a vidékiekét (136 ezer Ft) és ötödével a középvárosban élőkét (167 ezer Ft).

5. ábra
Az egy főre eső háztartási nettó jövedelem
különbségei a településtípusok szerint

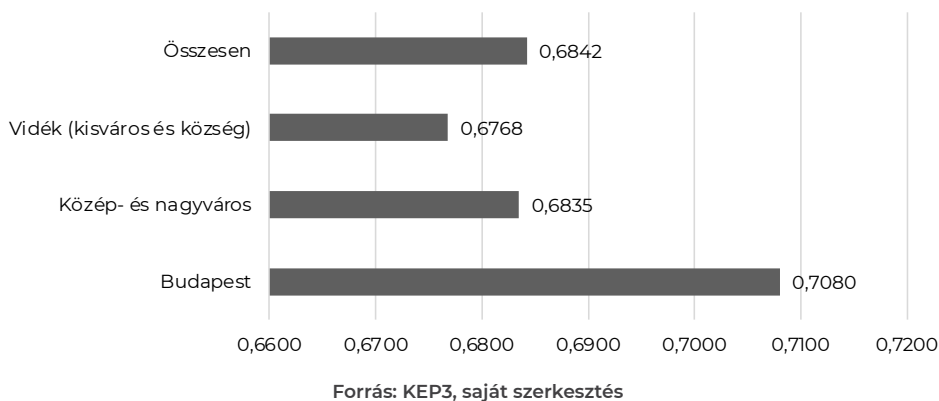
Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A háztartás egy főre eső jövedelmére vonatkozó regressziós modell (5. melléklet) arra mutat rá, hogy *a jövedelmet a kor és az iskolai végzettség határozza meg*. A másodikként vizsgált változó csoportból az olyan tényezők, mint a gyenge kötések nagyobb száma, a magasabb énhatékonyság vagy a jobb egészségügyi helyzet jobb jövedelmi helyzettel jár együtt; de akármelyik esetében óvakodnánk attól, hogy ezt az együttjárást ok-okozati összefüggésnek láttassuk. A modellből az is egyértelműen látszik, hogy *nem a válaszadó lakóhelye, lakóhelyhez való kötődése határozza meg a jövedelmet: nem valószínűsít magasabb vagy alacsonyabb jövedelmet, hogy egy háztartás lakóhelye a vidék vagy a város; a regionális különbségek sem szignifikánsak, bár ahol megjelenik különbség, ott egyértelmű, hogy Budapesten magasabbak a jövedelmek*. És jóllehet az, hogy valaki kis- vagy nagytelepülésen lakik, nincs szignifikáns hatással a háztartási jövedelemre, az, hogy valaki gazdasági centrum közelében él, önmagában magasabb jövedelmet eredményez, függetlenül az iskolai végzettség és más demográfiai változók hatásától. Ezek az eredmények alátámasztják korábbi kutatások eredményeit, amelyek szerint a magyar gazdasági fejlődés regionális központokat érint.

A munkaintenzitás szintén látványos térbeli egyenlőtlenséget mutat, amint ezt a 6. ábra is szemlélteti. A különbség különösen Budapest és a többi településtípus között szembeszökő.

A többváltozós elemzések azonban teljesen más képet mutatnak. A magyar népesség *munkaintenzitásának a különbségeit nem magyarázza* (6. melléklet) sem a lakóhely településtípusa, sem a lakóhelyhez való kötődés, sem a lakóhely regionális helyzete. A munkaintenzitást két tényező határozza meg: a kor (ebben

6. ábra
A munkaintenzitás különbségei a településtípusok szerint

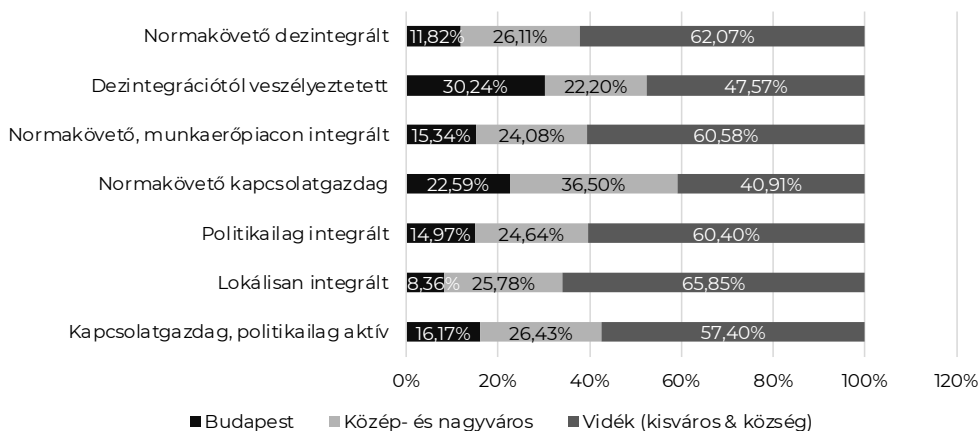

semmi meglepő nincsen) és az iskolai végzettség. Emellett a normaszegés elfogadása, a gyenge és erős kötések száma, valamint az egészségi állapot mutatnak összefüggést a változó alakulásával. Az iskolázottsággal nő a munkaintenzitás, ahogy az várható. A normaszegés elfogadása és a munkaintenzitás között pozitív összefüggés van, akárcsak a gyenge kötések és a munkaintenzitás között is. Az erős kötések magasabb száma alacsonyabb munkaintenzitással jár együtt; ez megfelel a klasszikus szakirodalomban olvasottaknak (Burt 1992). A fenti tényezők olyan mértékben függenek össze a munkaintenzitással, hogy a többi változó hatása elhanyagolható.

Az integrációs csoportok és a településtípus közötti összefüggések

Az integrációs társadalmi rétegtipológia (Gerő et al. 2020, Győri 2024) a magyar társadalmat abból a szempontból kategorizálja, hogy milyen integrációs mechanizmusok következtében történik (vagy nem történik) az egyes csoportok kapcsolódása a társadalom egészéhez. Az integrációs csoportok lakóhelyi településtipológia szerint történő vizsgálata mutatja be legnyilvánvalóbban a vidéki és a városi társadalom különbségét: például az alsóbb, dezintegrált társadalmi osztályok középvárosban és főleg Budapesten a „normaszegést elfogadók”, míg vidéken a „normakövetők” csoportjához tartoznak, rámutatva a városi és a vidéki szegény népesség normaszegéssel kapcsolatos toleranciaszintjének a különbségére. *Vidéken jóval magasabb a politika, a helyi közélet iránt érdeklődő és a civil tevékenységekben részt vállaló társadalmi csoportok aránya. A 7. ábra szerint a budapesti társadalom dezintegráltabb szinte valamennyi aspektusból: noha vidéken a dezintegráltak összesített aránya szintén magas, 33%-os, Budapesten arányuk még ennél is magasabb (40%).*

7. ábra
Az integrációs csoportok és a településtípus összefüggései

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A kapcsolatgazdag, politikailag aktív, a lokálisan integráltak és a politikailag integráltak, de még a munkaerőpiacon integráltak aránya is Budapesten a legalacsonyabb, és a dezintegráltaktól eltekintve csak a normakövető kapcsolatgazdagok aránya közelíti meg a középvárosok lakói körében tapasztalt maximumértéket.

Az egyes integrációs csoportok és a településtípusok közötti összefüggéseket (7. ábra) vizsgálva azt látjuk, hogy a fővárosban a normaszegő dezintegráltak és a normakövető kapcsolatgazdagok csoportjának jelenléte jellemzőbb, mint azt függetlenség esetén várhatnánk, míg a normakövető dezintegráltak és a lokálisan integráltak aránya alacsonyabb. A közepes és nagyvárosokban kifejezetten magas a normakövető kapcsolatgazdag csoport aránya; ez az integrációs csoport a kisvárosokban, községekben kevésbé van jelen. A kisvárosokban a normakövetők két másik csoportja található meg: a normakövető, munkaerőpiacon integráltak és a normakövető dezintegráltak csoportja.

Tanulmányunk célja annak a nézetnek a cáfolata volt, miszerint a rurális és a városi terek esszenciálisan, lényegileg különböznek egymástól, különböző módokon szerveződnek, bár egy politikai, nemzeti társadalom és gazdaság részei. A modelleket elemezve megállapíthattuk, hogy a lakóhely településtípusának hatása eltűnik, ha közbeeső, a kulturális, a gazdasági-munkaerőpiaci vagy társadalmi tőketípusokat mérő változókat építünk a modellekbe. Ebből arra következtethetünk, hogy a „város” és a „vidék” közötti különbségeket leírhatjuk ezekkel a tőketípusokkal, azok graduálisak, és csak abban mérhető hangsúlyeltolódások léteznek, hogy az ott élő személyek milyen demográfiai helyzetűek, milyen mennyiségű mozgástérrel rendelkeznek a három tőketípus kapcsán.

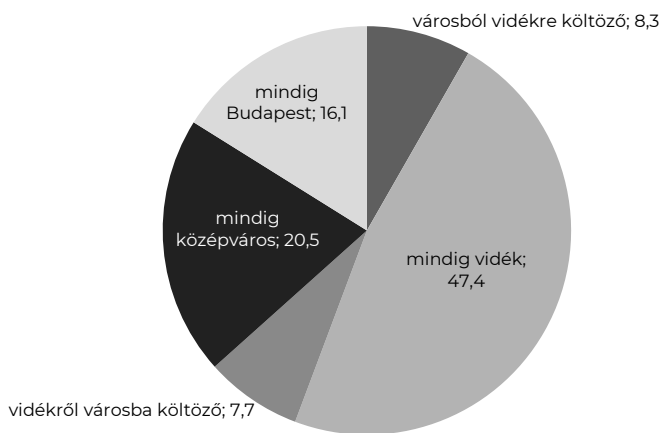
A város–vidék közötti vándorlás jellegzetességei

A város–vidék között állandó a népesség vándorlása, ami kiterjedtségétől és a költözők demográfiai/társadalmi jellemzőitől függően jelentősen hozzájárulhat a két településtípus társadalmi szerveződésének a közeledéséhez. A KEP2 és a KEP3 adatai szerint a népesség 15-20 százaléka biztosan más településről költözött jelenlegi lakóhelyére, de ez az adat valószínűleg sokkal alacsonyabb a valóságos belső vándorlásnál. A KSH-adatok szerint (Bálint és Obádovics 2018) évente 200 000 fő körüli a lakóhelyet váltók száma, de például a 2013-tól felívelő és a csúcsára érkező vándorlásban 2021-ben már 307 000-en vettek részt. A településtípusok közötti állandó vándorlásban irányváltás történt: 2015-öt követően a kisebb városokba és községekbe többen költöznek, mint a nagyobb településekre, beleértve Budapestet is. Az ehhez hasonló fordulat a kilencvenes években is olyan arányú volt, hogy azt Ladányi és Szelényi (1997) egyenesen poszt szocialista demográfiai fordulatnak tartotta. *A magyar népességet a nemzetközi adatokhoz hasonlítva kevésbé mobilnak tartják, de a fenti adatokat mégis úgy értelmezzük, mint a város–vidék kontinuum egyik lényeges forrását, amely nem egyirányú, hiszen az értékek, normák, életmódminták, kapcsolati és munkaerőpiaci stratégiák megismerése, átadása-átvétele az urbanizáció, a ruralizáció kettősségében történik.* Az egymillió körüli, városokba és egyre inkább a vidéki településekre is „bejáró” munkavállaló ugyan csak a települések közötti kölcsönhatást és ezzel a kontinuum-koncepciót erősíti.

A települések közötti vándorlástípusok kialakítása során megkülönböztettük azokat, akik vidéken (község és 25 000 fő alatti kisváros: 47,0%), középvárosban (20,3%), illetve Budapesten (16,0%) éltek 14 éves korukban és az adatgyűjtés idején. Ha valakinek a kérdezéskori és a 14 éves kora szerinti lakóhelye között különbség volt, az a személy a vidékről bármilyen 25 000 főnél nagyobb városba költöző (7,6%), illetve a bármilyen 25 000 főnél népesebb városból vidékre költöző (8,2%) kategóriába került. Alacsony számban olyanok is vannak, akik Budapest és középváros között voltak mobilak, ezeket a desztináció szerinti immobilak körébe soroltuk a kapott eredmények átláthatósága érdekében. Az esetek 0,9%-ában valamelyik információ hiánya miatt a besorolás elmaradt (8. ábra).

A magyar népesség vándorlástörténet szerinti besorolásával egyrészt lehetőséget kaptunk arra, hogy feltárjuk a vándorlók sajátos demográfiai és státushelyzetét, a tartósan nagyvárosi és tartósan vidéki népesség közötti különbségeket. Nem állítjuk, hogy a gyermekkori és a jelenlegi lakóhelytípus eltéréseinek vizsgálatával megragadhattuk a magyar népesség teljes települések közötti mobilitását (hiszen többszöri lakóhelytípus-változtatás is előfordulhat az élettörténetben), de a maga teljességében erre az országos statisztikák sem képesek. A vándorlók egy részének

8. ábra
A minta megoszlása a vándorlás típusa szerint (a kérdezett 14 éves kori és a kérdésés időpontja szerinti lakóhelye alapján, (%))

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

kiszűrésével homogénebb csoportokhoz jutottunk a települések között immobil és a települések között mobil kategóriákban is, ami újabb ismereteket ad a vándorlók, illetve a vidéki és a nagyvárosi törzslakosság összetételének megismeréséhez.

A városból vidékre, illetve a vidékről városba költözők között közel hasonló arányban szerepelnek felsőfokú végzettséggel rendelkezők (rendre 20,0%, illetve 18,6%). A vidékről városba költözők körében a második legmagasabb a csak alacsony fokú végzettséggel rendelkezők aránya (32,9%), a mindig vidékiek után (38,2%), miközben ezek aránya a közsépvárosokban 21,0%, Budapesten pedig csupán 14,8%. A városokból vidékre költözők között kimagaslóan magas (61,4%) a szakmával vagy érettségivel rendelkezők aránya. A vidékről városokba költözők két csoportja a fiatalabb diplomások, és az ennél több mint kétszer nagyobb arányú, alacsony iskolázottságú, vélhetőleg egyedül maradó és a gyermekeihez húzódnak idősek.

Ami a társadalmi tőkét illeti: a városból vidékre költözők gyenge kötéseinek száma magasabb a vidéken élők átlagánál, ezért azzal, hogy őket külön csoportként kezeljük, csökken a különbség a város és a vidék között (hiszen összességében a vidéken élőkre a gyenge kötések magas, a városban élőkre a gyenge kötések alacsonyabb száma volt jellemző). A kulturális tőke tekintetében az eredmények a vidéki és a városi társadalmak megosztottságát mutatják. A vándorlók megkülönböztetése ebben az esetben is tisztábbá teszi a képet: azok, akik városból költöztek vidékre, a városiakhoz, akik pedig vidékről költöztek városba, a vidékiekhez hasonlóak – ami a kulturális fogyasztási szokásaikat illeti. A jövedelmek

5. táblázat
A vándorlás típusa az életkor és a végzettség szerint

	Vidékre városokból költözők	Mindig vidék	Vidékről városokba költözők	Mindig középváros	Mindig Budapest	Együtt
Életkor szerint (%)						
18–25	5,5	10,7	4,8	13,8	8,9	10,3
26–39	29,1	25,1	19,2	30,6	33,8	27,4
40–59	39,5	34,6	32,4	32,5	30,3	33,7
60+	25,9	29,6	43,5	23,1	26,9	28,6
együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Iskolai végzettség szerint (%)						
	Vidékre városokból költözők	Mindig vidék	Vidékről városokba költözők	Mindig középváros	Mindig Budapest	Együtt
Alapfokú	18,6	38,1	32,9	21,0	14,8	29,1
Középfokú (szakmunka, OKJ, szakközép, érettségi)	61,4	51,2	48,5	57,2	51,9	53,6
Felsőfokú (BSc, MSc, PhD)	20,0	10,7	18,6	21,8	33,3	17,3
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

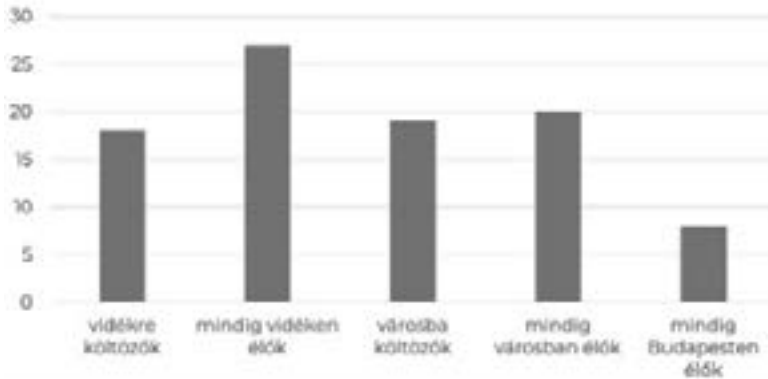
Forrás: KEP3, saját szerkesztés

vonatkozásában azt tapasztalhatjuk, hogy – ellentétben a fentebb elemzett töke-
típusokkal – azok vannak *jobb helyzetben a küldő térségtípus átlagához képest,*
akik vidékről városba költöztek, míg a városból vidékre költözők egy főre jutó havi
nettó jövedelme alacsonyabb a budapestinél, és a középvárosok társadalmának
mediánértékéhez hasonló.

A létminimum alatt élők arányában *alig van különbség* a vándorlók két cso-
portja között, ami mindig a közép- és nagyvárosiak átlagához közelít, így azok
társadalmának egyenlőtlenségét nem növeli. A mindig vidéken élők között a leg-
magasabb, a mindig budapestiek között a legalacsonyabb a szegények aránya,
amit a vidékről városokba költözők mutatója kicsit több mint kétszeresen halad
meg. A Budapestre vidékről történő beköltözés növeli a főváros társadalmának az
egyenlőtlenségét.

A polgárosodottság szintjét mutató, jelen kötetben részletesen vizsgált (Kovách-
Szabó 2024) változó követi a lakóhelytípus-kategóriákat úgy, hogy a nagyobb tele-

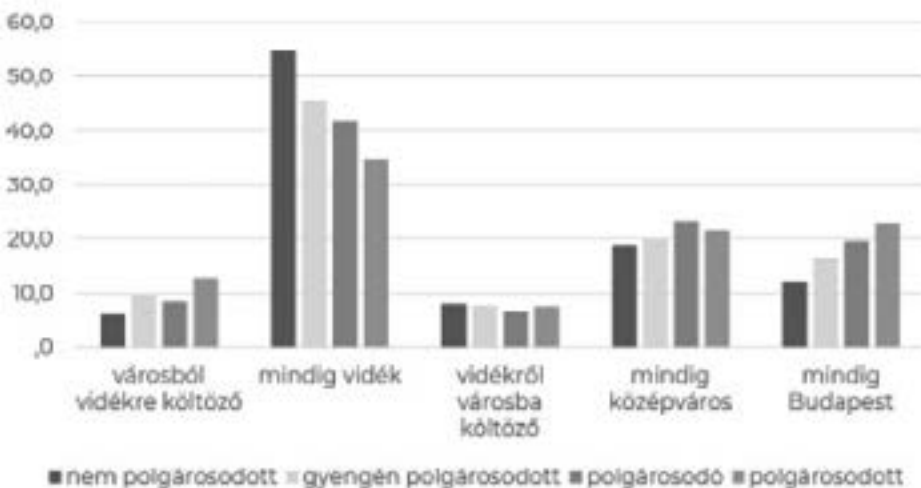
9. ábra
A létminimum alatt élők arányának
és a vándorlás típusának kapcsolata, N= 4842 (%)

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

pülések (vagyis vidékről középvárosba, középvárosból Budapestre) felé elmozdulva graduálisan csökken a nem polgárosodottak aránya (a népesség 40%-áról 25%-ára), míg növekszik a polgárosodók és a polgárosodottak összesített aránya. A vidékről városba költözők polgárosodottsági indexe a vidékiek és a középvárosiak között képez átmenetet, míg a városból vidékre költözők körében a legalacsonyabb a polgárosodottak aránya.

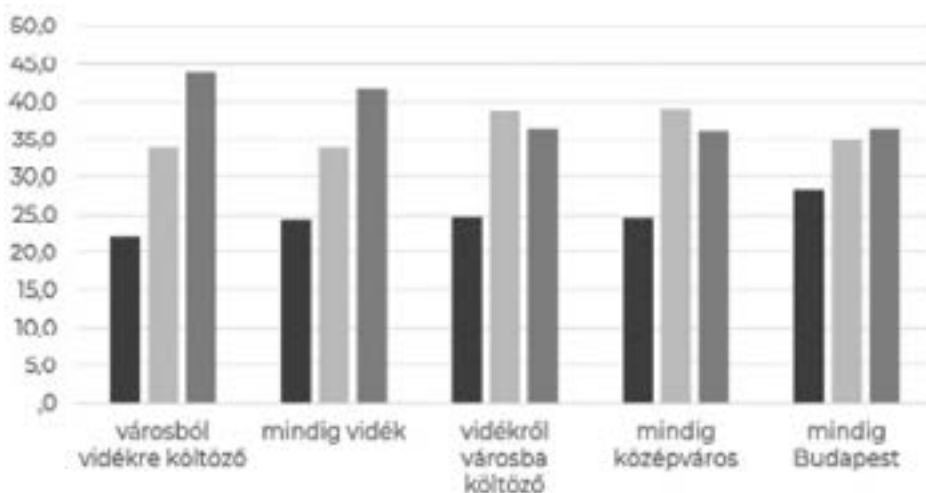
10. ábra
A vándorlás típusa és a polgárosodás (%)

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A politikai preferenciákat illetően elmondható, hogy a vidékről városba költözők politikai érték kötődése a városok társadalmáéhoz (a jobboldaliak kisebb előnye), míg a vidékre költözők attitűdjei a mindig vidéken élőkéhez hasonló (a jobboldaliak magasabb aránya).

11. ábra
A vándorlás típusa és a politikai preferencia

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

Következtetések

A tanulmányt azért készítettük, mert a szakirodalom és a kutatásaink alapján arra jutottunk, hogy *a városi és vidéki társadalmak más princípiumok szerinti szerveződése megszűnt* a magyar társadalomban. A közbeszédben és a tudományos megközelítésekben a vidék, de még a város reprezentációjában és imázsaiban is a priori módon a fejlődésközpont „város” és a lemaradó „vidék” kettős szerveződésének és minőségének a nyomait őrzik anélkül, hogy az urbánus központok és a rurális terek társadalmainak sajátosságait egyetlen, szisztematikusan felépített elemzés is összehasonlította volna.

A társadalmi tőkéről, a kulturális fogyasztásról, a gazdasági adottságokról, az integrációról és a települések közötti vándorlásról való elemzéseink szerint *nincs olyan lényeges dimenzió*, amelyben a város és a vidék közötti különbségek *olyan diszkontinuitásba szerveződnenek*, amelynek minőségi különbség a következménye. Ez hangsúlyozottan nem azt jelenti, hogy tagadható a települési lejtő megléte, amelyben a vidék többnyire nem lebecsülhető és az életminőségre is rendre kiható

hátrányokkal írható le, vagy hogy a regionális különbségek karaktere csökkenőben lenne, hanem éppen annak ellenkezőjét: van egy települési lejtő, de nincs eltérő társadalomszerveződési modell. Amit állítunk éppen az, hogy *nincsenek olyan lényeges társadalomszerveződési elemek és struktúrameghatározók*, amelyek ne lennének jelen kisebb vagy nagyobb arányban a városi és a vidéki terek társadalmi szövetének meghatározói között. A kvantitatív különbségek mutathatnak az előnyök vagy a *hátrányok kvalitatív másságának* az irányába is, de ez nemcsak a város és a vidék, hanem *a városok között és a rurális régiók viszonylatában is igaz*.

A vidéki és a városi társadalom közötti különbségek skálaszerűen rendeződnek: sarkosan fogalmazva a vidékiek nem bizalmatlanabbak, nem kevésbé nyitottak a különböző kulturális és más fogyasztási termékekre, nem keresnek rosszabbul, és nem dolgoznak kevesebbet, mint a városiak, de a különböző hátrányok halmozódnak a vidéki területeken valóságosan és az imázsteremtés szintjén is. Ezek a felhalmozódó és egymással is összefüggő gazdasági, képzettségi és egyéb hátrányok – bár a regionális és helyi különbségek meglehetősen állandóak, de nem eleve elrendeltek – nem feltétlenül és csak tér- és településszerkezetből fakadnak sorsszerűen. A vidéki és a városi társadalom nem esszenciálisan más, hanem a lehetőségstruktúráik eltérőek, amit megfelelő közpolitikával kezelni is lehetne

A város–vidék *kontinuum* hosszabb időtartamú folyamatok következménye, mert például az *agglomerációk intenzív* kiterjedése és egyfajta felemás *urbanizáció* a 20. század közepén indul. Igaz, az többnyire kimaradt a leírásaiból, hogy mintegy kölcsönhatásként a városokba és környékükre költöző vidéki tömegek *ruralizálták* a városi környezetüket. 2015 után pedig többen költöztek kisvárosokba, falvakba és tanyákra, mint nagyobb városközpontokba. A *mezőgazdasági termelésben* résztvevők számának a negyedére zsugorodása és a véglegessé vált *paraszttalanítás* felszámolta a vidék egyik legfontosabb társadalom- és gazdaság szerkezeti elemét. A *globalizáció* és az *információs forradalom* minden települési különbség ellenére generálisan írta át az *értékek és normák terjedésének* az ütemét és hatókörét, valamint az *információhoz* jutás esélyeit. A *fogyasztói társadalom* és az *életmódformák terjedése univerzális*. A *kulturális csere* sokkal intenzívebb a város és a vidék között, mint korábban bármikor. A vidék felértékelődött a járványidőszakban, a falvak és különösen a kisvárosok társadalmát integráló társadalmi csoportok *kulturális (és egyéb) fogyasztása és érték közvetítése egyenértékűvé* vált a városi felső középrétegekével. A társadalom *politikai integrációja*, a *külső fejlesztési forrásokra utaltság*, a *projektalapú forrásfelosztás egységes hatalmi hálóba* fonja a várost és a vidéket.

Hivatkozások

- Andorka R. (1979) *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest: Magvető.
- Bajmócy P. – Beluszky P. (2022) A létező falusi világ a fogalmak és folyamatok Prokusz-tész-ágyában. *Földrajzi Közlemények*, 146(3), 202–224.
<https://doi.org/10.32643/fk.146.3.3>.
- Bakucs, Z. – Fertő, I. – Benedek, Zs. (2019) Success or Waste of Taxpayer Money? Impact Assessment of Rural Development Programs in Hungary. *Sustainability*, 11(7), 2158.
<https://doi.org/10.3390/su11072158>.
- Bálint L. – Gödri I. (2015) Belföldi vándorlás. In Monostori J. – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2015: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 171–186.
- Bálint L. – Obádovics Cs. (2018) Belföldi vándorlás. In Monostori J. – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2018: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 217–236.
- Balogh K. – Kovács I. (2021) Az örök falu – hanyatlás és fentmaradás. A községi népesség számának a változása. *Tér és Társadalom*, 35(1), 29–53.
<https://doi.org/10.17649/TET.35.1.3300>.
- Beluszky, P. – Sikos, T. T. (1981) Process of Settlement Transformation in the Rural Settlements of Bács-Kiskun County: with the Help of Village Typological Factor and Cluster Analysis. *Acta Geographica*, (21), 185–214.
- Beluszky P. – Sikos T. T. (2007) Változó falvaink. A magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén. *Tér és Társadalom*, 21(3), 1–29. <https://doi.org/10.17649/TET.21.3.1121>.
- Bihari Zs. – Kovács K. (2006) Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 20(4), 49–66.
<https://doi.org/10.17649/TET.20.4.1077>.
- Burt, R. S. (1992) *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge–London: Harvard University Press.
Elérhető: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv1kz4h78> [Letöltve: 2024-08-24].
- Chayanov, A. V. (1966, 1925) *The Theory of Peasant Economy. The American Economic Association*. Homewood IL: Richard D. Irwin, Inc.
- Cloke, P. (2006) Conceptualizing rurality. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. H (szerk.) *Handbook of rural studies*, 18, London: SAGE, 18–28.
<https://doi.org/10.4135/9781848608016.n2>.
- Csanádi G. – Csizmadya A. – Kocsis J. B. – Kőszeghy L. – Tomay K. (2010) *Város, tervező, társadalom*. Budapest: Sík Kiadó.
- Csatári, B. – Farkas, J. Zs. – Lennert, J. (2019) Agrarian and Rural Development in Hungary After 1989. In Bański, J. (szerk.) *Three Decades of Transformation in the East-Central European Countryside*. Cham: Springer International Publishing, 21–54.
https://doi.org/10.1007/978-3-030-21237-7_2.
- Csurgó B. (2024) Lokális és integráció. A lokálisan integráltak társadalmi sajátosságai és integrációs szerepük. In Kovács I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején. 1. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 75–104.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2016) Képzelt különbségek: a városi és vidéki közösségek, társas kapcsolatok kvantitatív vizsgálata. *socio.hu*, 6(3), 48–65.
<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.3.48>.
- Dávid Beáta – Albert Fruzsina – Hajdu Gábor (2024) A kapcsolathálózati tipológia változása és jelentősége a társadalmi integráció szempontjából 2015–2021 között. In Kovács I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején. 1. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont.

- Dewey, R. (1960) The Rural-Urban Continuum: Real but Relatively Unimportant. *American Journal of Sociology*, 66(1), 60–66. <https://doi.org/10.1086/222824>.
- Enyedi Gy. (1980) *Falvaink sorsa*. Budapest: Magvető.
- Enyedi, Gy. (1998) *Transformation in Central European Postsocialist Cities*. Discussion papers. Pécs: Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences.
- Enyedi Gy. (2011) A városnövekedés szakaszai – újragondolva. *Tér és Társadalom*, 25(1), 5–19. <https://doi.org/10.17649/TET.25.1.1770>.
- Fertő I. – Varga Á. (2015) Az európai uniós támogatások hatása a kistérségek helyzetére. *Tér és Társadalom*, 29(1), 116–131. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2667>.
- Frouws, J. (1998) The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis*, 38(1), 54–68. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00063>.
- Gerő M. – Hajdu G. – Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2020) A magyar társadalom integrációja 2015, 2018. In Kovách I. (szerk.) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 59–88.
- Gillen, J. – Bunnell, T. – Rigg, J. (2022) Geographies of ruralization. *Dialogues in Human Geography*, 12(2), 186–203. <https://doi.org/10.1177/20438206221075818>.
- Gödri I. – Spéder Zs. (2009) Belföldi vándorlás. In Monostori J. – Öri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2009: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 109–117.
- Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (szerk.) (2001) *Europe's green ring*. Taylor & Francis. Singapore–Aldershot–Burlington–Sydney : Ashgate Publishing.
- Gyáni G. (2007) „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk*, 3/18 (7), 4–14.
- Győri Á. (2024) Integrációs csoportok 2021-ben. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején*. 2. kötet. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 277–290.
- Hajdu G. – Megyesi B. (2017) A társadalmi tőke, társadalmi struktúra és társadalmi integráció. In Kovách, I. (szerk.) *Társadalmi integráció*. Szeged–Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet; Belvedere Meridionale, 155–182.
- Halfacree, K. (2004) A utopian imagination in migration's terra incognita? Acknowledging the non-economic worlds of migration decision-making. *Population Space and Place*, 10(3), 239–253. <https://doi.org/10.1002/psp.326>.
- Halfacree, K. (2006) Rural space: constructing a three-fold architecture. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. London: SAGE, 44–62. <https://doi.org/10.4135/9781848608016.n4>.
- Hauser, P. M. (1965) Observations on the urban-folk and urban-rural dichotomies as forms of Western ethnocentrism. In Hauser, P. M. – Schnore, L. F. (szerk.) *The study of urbanisation*. London: John Wiley and Sons, 503–517.
- Hegedüs, J. (2013) Housing privatization and restitution in post-socialist countries. In Hegedüs, J. – Lux, M. – Teller, N. (szerk.) *Social Housing in Transition Countries*. New York–London: Routledge, 33–49. <https://doi.org/10.4324/9780203095904>.
- Horzsa, G. (2021) *Rural Development and Migration: Effects of Rural Development Projects on Internal Migration and Migration Aspirations of Rural Dwellers in Hungary*. Doktori disszertáció. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Juhász P. (2006) Rurális problémák: A falusi terek gazdasági, társadalmi és politikai gondjairól. In Juhász P. (szerk.) *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest: Új Mandátum, 573–594.
- Koós B. (2020) Városi zsugorodás és lakóhelyi szegregáció az ezredforduló után. *Tér és Társadalom*, 34(1), 48–68. <https://doi.org/10.17649/TET.34.1.3182>.

- Kovách I. (2012) *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum Kiadó, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- Kovách, I. – Megyesi, B. (2023) Motivations of Subsistence Farming in Hungary: Analysis of a Multi-Factored Phenomenon. *Rural Sociology*, 88(2), 283–311. <https://doi.org/10.1111/ruso.12476>.
- Kovách I. – Szabó A. (2024) Polgárosodás Magyarországon a 2020-as években. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején*. 2. kötet. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 29–74.
- Kovách I. (szerk.) (2007) *Vidék- és faluképek a változó időben*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kovách I. – Csurgó B. (szerk.) (2023) *A Covid-19-járvány a falvakban és a városokban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Kovács K. (2005) Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In Bognár L. – Csizmady A. – Tamás P. – Tibori T. (szerk.) *Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 141–152.
- Krause, M. (2013) The ruralization of the world. *Public Culture*, 25(2 70), 233–248.
- KSH (2012) A belföldi vándorlás főbb folyamatai, 1990–2011. *Statisztikai Tükör*, 6(85). Elérhető: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/belfvand11.pdf> [Letöltve: 2024-08-20].
- Ladányi J. – Szelényi I. (1997) Szuburbanizáció és gettósodás. Szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországon és Budapestjén. *Kritika*, 27(7), 4–11.
- Lewis, O. (1952) Urbanization without breakdown: a case study. *The Scientific Monthly*, 75(1), 31–41.
- Lillbacka, R. (2006) Measuring Social Capital: Assessing Construct Stability of Various Operationalizations of Social Capital in a Finnish Sample. *Acta Sociologica*, 49(2), 201–220. <https://doi.org/10.1177/0001699306064774>.
- Marsden, T. – Murdoch, J. – Lowe, P. – Munton, R. C. – Flynn, A. (1993) *Constructing The Countryside: An Approach To Rural Development*. London: Routledge.
- Medve-Bálint, G. (2017) Funds for the wealthy and the politically loyal? How EU funds may contribute to increasing regional disparities in East Central Europe. In Bachtler, J. – Berkowitz, P. – Hardy, S. – Muravska, T. (szerk.) *EU Cohesion Policy. Reassessing performance and direction*. London–New York: Routledge, 220–240.
- Megyesi B. (2014) Fejlesztéspolitika helyben: a társadalmi tőke és a fejlesztéspolitika összefüggései a Vasvári és a Lengyeltóti kistérségben készült esettanulmányok alapján. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(3), 100–109.
- Megyesi, B. (2015) A társadalmi tőke negatív hatásai. *Századvég*, 20(78), 107–128.
- Mingay, G. E. (szerk.) (1989) *The Rural Idyll*. London: Routledge.
- Mormont, M. (1987) Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis*, 27(1), 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1987.tb00314.x>.
- Mormont, M. (1990) Who is rural? or How to be Rural: Towards a Sociology of the Rural. In Marsden, T. – Lowe, P. – Whatmore, S. (szerk.) *Rural Restructuring*. London: David Fulton, 21–44. <https://doi.org/10.4324/9781003394617-2>.
- Murtagh, A. – Farrell, M. – Mahon, M. – McDonagh, J. – Conway, T. – Conway, S. – Altes, W. K. (2021) *Ruralization: The opening of rural areas to renew rural generations, jobs and farms*. D3.1 Assessment Framework.
- Németh Zs. (2011) Az urbanizáció és a térbeli társadalomszerkezet változása Magyarországon 1990 és 2001 között: KSH NKI Kutatási jelentések 93. (2011)

- Németh Á. – Dövényi Z. (2016) Magyarország településeinek népesedési típusai (1970–2011). In Pajtókné Tari I. – Tóth A. (szerk.) *Magyar Földrajzi Napok 2016*. Absztraktkötet: VIII. Magyar Földrajzi Konferencia: XVI. Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciája: Oktatás-módszertani és Földrajztanári Konferencia, 60. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság.
- Pahl, R. E. (1966) The Rural-Urban Continuum. *Sociologia Ruralis*, 6(3), 299–329. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1966.tb00537.x>.
- Pirisi G. (2009) Város vagy nem város? Dilemmák a formális és a funkcionális városfogalom kettőssége kapcsán. *Területi Statisztika*, 12(2), 129–136.
- Pirisi G. – Trócsányi A. (2009) Így készül a magyar város. *Területi Statisztika*, 12(2), 137–147.
- Ray, C. (2001) Transnational Co-operation Between Rural Areas: Elements of a Political Economy of EU Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 41(3), 279–295. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00183>.
- Rechnitzer, J. – Toth, T. (2014) Territorial Competitiveness in Central and Eastern Europe. *Journal of Business Administration Research*, 3(1), 96–106. <https://doi.org/10.5430/jbar.v3n1p96>.
- Starosta, P. (1994) Ruralization and Rurality: Three Perspectives. In Symes, D. – Jansen, A. J. (szerk.) *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Wageningen: Agricultural University, 65–74.
- Szelényi I. (1990) *Városi társadalmi egyenlőtlenségek: tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szirmai V. (2019) *Városok és városlakók: A befogadó és a kirekesztő városok*. Budapest: Corvina Kiadó, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szirmai V. (2021) Bevezetés. Magyar városok az európai térben. *city.hu Várostudományi Szemle*, 1(1), 8–18.
- Szirmai V. (2022) A kelet- és közép-európai fővárosi térségek társadalmi szerkezete. Budapest, Pozsony, Prága, és Varsó metropolisz térségek összehasonlító elemzése. *city.hu: Várostudományi Szemle*, 2(3), 35–51.
- Szirmai V. – Schuchmann J. (2021) A társadalmi szerkezet trendjei. In Rechnitzer, J. – Berkes, J. (szerk.) *Nagyvárosok Magyarországon*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 91–98.
- Timár J. – Váradi M. M. (2000) A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. In Rechnitzer J. – Horváth G. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 153–175.
- Tönnies, F. (2004) *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Trócsányi, A. – Karsai, V. – Pirisi, G. (2024) Formal urbanisation in East-Central Europe. *Hungarian Geographical Bulletin*, 73(1), 49–72. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.73.1.4>.
- Williams, W. (1964) Working Session 3: Changing functions of the community. *Sociologia Ruralis*, 4(3), 299–314. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1964.tb00468.x>.
- Wirth, L. (1938) Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*, 44(1), 1–24. <https://doi.org/10.1086/217913>.

Mellékletek

1. melléklet. A társadalmi tőke mértékét magyarázó modell

Függő változó: Társadalmi tőke R-négyszet (Constant)	Modell 1. 0,109	Sig. 0,0000	Modell 2. 0,213	Sig. 0,0000	Modell 3. 0,234	Sig. 0,0000
Kor	-0,0385	0,0094	0,0609	0,0051	0,0640	0,0031
Szakiszkolai végzettség	0,1191	0,0000	0,0934	0,0000	0,0954	0,0000
Érettségi	0,2004	0,0000	0,1462	0,0000	0,1537	0,0000
Felsőfokú végzettség	0,3241	0,0000	0,2341	0,0000	0,2459	0,0000
Egy főre jutó háztartási jövedelem	0,0156	0,2975	0,0212	0,1734	0,0270	0,0816
Bal – 1 jobb – 7	0,1285	0,0000	0,1139	0,0000	0,1115	0,0000
Normaszegés elfogadása			-0,1132	0,0000	-0,0654	0,0001
Munkaintenzitás			-0,0448	0,0229	-0,0441	0,0238
Kirekesztettség érzése			-0,0184	0,2434	-0,0216	0,1698
Háztartásméret			0,0937	0,0000	0,0990	0,0000
Milyen az Ön egészsége általában?			0,0608	0,0007	0,0437	0,0146
Magaskultúra-fogyasztás főkomponens			0,0418	0,3451	0,0802	0,0700
Popkultúra-fogyasztás főkomponens			0,1871	0,0000	0,1799	0,0000
Helyikultúra-fogyasztás főkomponens			0,1329	0,0019	0,0899	0,0370
Lakóhely az első identitásképző tényező					-0,0182	0,2520
Lakóhely megjelölése bármelyik helyen az identitásban					0,0920	0,0000
Agglomerációs település-e?					-0,0183	0,2877
Közép- és nagyvárosok dummy (vidék)					0,0911	0,4421
Budapest dummy (vidék)					0,1095	0,2793
KSH 4. nagyrégió dummy Alföld (Budapest)					0,1138	0,0000
KSH 4. nagyrégió dummy Észak-Magyarország (Budapest)					0,0357	0,0970
KSH 4. nagyrégió dummy Dunántúl (Budapest)					0,1260	0,0000
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (vidékre költözők – Bp.)					0,0078	0,9142
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (mindig vidék – Bp.)					0,1000	0,4321
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (vidékről – Bp.)					0,6333	0,2333
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (mindig középváros – Bp.)					0,0177	0,6333

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

2. melléklet. A helyi kultúra fogyasztását magyarázó modell

Függő változó: Helyi kultúra	Modell 1.	Sig.	Modell 2.	Sig.	Modell 3.	Sig.
R-négyszet	11,9		26,3		27,4	
(Constant)		0,391		0,000		0,058
Kor	-0,201	0,000	-0,070	0,000	-0,072	0,000
Szakiszkolai végzettség	0,063	0,000	0,030	0,084	0,024	0,162
Érettségi	0,122	0,000	0,085	0,000	0,082	0,000
Felsőfokú végzettség	0,239	0,000	0,164	0,000	0,162	0,000
Egy főre jutó háztartási jövedelem – imputált jövedelem változóból	0,064	0,000	0,051	0,001	0,050	0,001
Kérem, jellemezze Ön magát a tulajdonságai segítségével! bal – 1, jobb – 7	0,080	0,000	0,060	0,000	0,060	0,000
Normaszegés elfogadása			0,110	0,000	0,120	0,000
Munkaintenzitás			0,107	0,000	0,104	0,000
Kirekesztettség érzése			0,112	0,000	0,113	0,000
Háztartásméret			0,009	0,575	0,002	0,879
Milyen az Ön egészsége általában?			-0,092	0,000	-0,092	0,000
A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?			0,040	0,003	0,038	0,005
Részvétel			0,044	0,002	0,041	0,005
Gyenge kötések			0,118	0,000	0,124	0,000
Erős kötések			-0,029	0,040	-0,042	0,005
Énhatékonyság			-0,016	0,293	-0,011	0,467
Civil részvétel			0,268	0,000	0,261	0,000
Lakóhely az első identitásképző tényező					-0,027	0,079
Lakóhely megjelölése bármelyik helyen az identitásában					0,026	0,093
Agglomerációs település-e?					-0,065	0,000
Közép- és nagyvárosok dummy (vidék)					0,158	0,171
Budapest dummy (vidék)					0,093	0,347
KSH 4 nagyrégió dummy Alföld (Budapest)					0,043	0,093
KSH 4 nagyrégió dummy Észak-Magyarország (Budapest)					-0,018	0,376
KSH 4 nagyrégió dummy Dunántúl (Budapest)					0,074	0,005
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (vidékre költözők – Bp.)					0,067	0,339
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (mindig vidék – Bp.)					0,071	0,567
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (vidékről – Bp.)					-0,051	0,017
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (mindig középváros – Bp.)					-0,059	0,096

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

3. melléklet. A magaskultúra fogyasztását magyarázó modell

Függő változó: Magaskultúra	Modell 1.	Sig.	Modell 2.	Sig.	Modell 3.	Sig.
R-négyszet	0,141		0,274		0,284	
(Constant)		0,002		0,000		0,006
Kor	-0,133	0,000	-0,006	0,772	-0,009	0,643
Szakiskolai végzettség	0,076	0,000	0,043	0,012	0,034	0,048
Érettségi	0,171	0,000	0,134	0,000	0,118	0,000
Felsőfokú végzettség	0,327	0,000	0,262	0,000	0,241	0,000
Egy főre jutó háztartási jövedelem – imputált jövedelem változóból	0,084	0,000	0,061	0,000	0,054	0,000
Kérem, jellemezze Ön magát a tulajdonság párok segítségével! bal – 1, jobb – 7	0,069	0,000	0,049	0,000	0,049	0,000
Normaszegés elfogadása			0,135	0,000	0,126	0,000
Munkaintenzitás			0,105	0,000	0,105	0,000
Kirekesztettség érzése			0,110	0,000	0,114	0,000
Háztartásméret			-0,014	0,360	-0,020	0,183
Milyen az Ön egészsége általában?			-0,093	0,000	-0,089	0,000
A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?			0,037	0,007	0,032	0,017
Részvétel			0,041	0,005	0,039	0,008
Gyenge kötések			0,119	0,000	0,137	0,000
Erős kötések			-0,010	0,464	-0,032	0,033
Érthetőkönység			-0,003	0,829	0,003	0,854
Civil részvétel			0,237	0,000	0,239	0,000
Lakóhely az első identitásképző tényező					-0,042	0,006
Lakóhely megjelölése bármelyik helyen az identitásban					0,013	0,381
Agglomerációs település-e?					-0,059	0,000
Közép- és nagyvárosok dumm (vidék)					0,174	0,127
Budapest dumm (vidék)					0,119	0,223
KSH 4. nagyrégió dumm Alföld (Budapest)					0,009	0,717
KSH 4. nagyrégió dumm Észak-Magyarország (Budapest)					-0,009	0,641
KSH 4. nagyrégió dumm Dunántúl (Budapest)					0,063	0,014
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dumm (vidékre költözők – Bp.)					0,066	0,346
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dumm (mindig vidék – Bp.)					0,051	0,680
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dumm (vidékről – Bp.)					-0,059	0,006
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dumm (mindig középváros – Bp.)					-0,073	0,037

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

4. melléklet. A populáris kultúra fogyasztását magyarázó modell

Függő változó: Populáris kultúra, R-négyszet (Constant)	Modell 1. 0,315	Sig. 0,000	Modell 2. 0,406	Sig. 0,014	Modell 3. 0,422	Sig. 0,119
Kor	-0,436	0,000	-0,272	0,000	-0,278	0,000
Szakkisikolai végzettség	0,107	0,000	0,067	0,000	0,053	0,001
Érettségi	0,198	0,000	0,141	0,000	0,119	0,000
Felsőfokú végzettség	0,259	0,000	0,171	0,000	0,143	0,000
Egy főre jutó háztartási jövedelem – imputált jövedelem változóból	0,099	0,000	0,066	0,000	0,056	0,000
Kérem, jellemezze Ön magát a tulajdonságpárok segítségével! bal – 1, jobb – 7	0,040	0,001	0,030	0,015	0,029	0,017
Normaszegés elfogadása			0,140	0,000	0,139	0,000
Munkaintenzitás			0,084	0,000	0,084	0,000
Kirekesztettség érzése			0,006	0,682	0,013	0,338
Háztartásméret			-0,033	0,017	-0,041	0,003
Milyen az Ön egészsége általában?			-0,157	0,000	-0,156	0,000
A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?			-0,004	0,742	-0,008	0,492
Résztétel			0,011	0,412	0,012	0,348
Gyenge kötések			0,135	0,000	0,152	0,000
Erős kötések			0,087	0,000	0,058	0,000
Énhatékonyság			0,005	0,732	0,013	0,360
Civil részvétel			0,162	0,000	0,164	0,000
Lakóhely az első identitásképző tényező					-0,034	0,013
Lakóhely megjelölése bármelyik helyen az identitásban					0,019	0,160
Agglomerációs település-e?					-0,045	0,002
Közép- és nagyvárosok dummy (vidék)					0,065	0,526
Budapest dummy (vidék)					0,102	0,244
KSH 4. nagyrégió dummy Alföld (Budapest)					0,029	0,197
KSH 4. nagyrégió dummy Észak-Magyarország (Budapest)					-0,009	0,607
KSH 4. nagyrégió dummy Dunántúl (Budapest)					0,094	0,000
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (vidékre költözők – Bp.)					0,074	0,235
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (mindig vidék – Bp.)					-0,016	0,886
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (vidékről – Bp.)					-0,027	0,160
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (mindig középváros – Bp.)					-0,018	0,560

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

5. melléklet. Az egy főre eső nettó havi háztartási jövedelmet magyarázó modell

Függő változó: Egy főre eső jövedelem	Modell 1. 0,071	Sig.	Modell 2. 0,158	Sig.	Modell 3. 0,166	Sig.
R-négyszet						
(Constant)		0,000		0,000	0,166	0,000
Kor	0,013	0,362	-0,021	0,273	-0,036	0,067
Szakiskolai végzettség	0,126	0,000	0,094	0,000	0,087	0,000
Érettségi	0,169	0,000	0,107	0,000	0,088	0,000
Felsőfokú végzettség	0,310	0,000	0,228	0,000	0,202	0,000
Kérem, jellemezze Önmagát a tulajdonságpárok segítségével! bal – 1, jobb – 7	-0,010	0,475	-0,009	0,503	-0,008	0,573
Normaszegés elfogadása			0,014	0,379	-0,013	0,439
Kirekesztettség érzése			-0,015	0,354	-0,009	0,573
Háztartásméret			-0,283	0,000	-0,284	0,000
Milyen az Ön egészsége általában?			-0,057	0,002	-0,051	0,007
A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?			0,014	0,315	0,009	0,537
Résztétel			-0,012	0,417	-0,011	0,457
Gyenge kötések			0,045	0,005	0,071	0,000
Erős kötések			0,015	0,300	-0,001	0,928
Érthetőség			0,044	0,007	0,048	0,003
Civil részvétel			-0,029	0,062	-0,019	0,233
Magaskultúra-fogyasztás főkomponens			0,109	0,012	0,065	0,137
Popkultúra-fogyasztás főkomponens			0,090	0,001	0,073	0,006
Helyikultúra-fogyasztás főkomponens			-0,089	0,037	-0,039	0,372
Lakóhely az első identitásképző tényező					-0,012	0,459
Lakóhely megjelölése bármelyik helyen az identitásban					-0,009	0,556
Agglomerációs település-e?					-0,034	0,047
Közép- és nagyvárosok dumm (vidék)					-0,037	0,758
Budapest dumm (vidék)					0,089	0,378
KSH 4. nagyrégió dumm Alföld (Budapest)					-0,060	0,022
KSH 4. nagyrégió dumm Észak-Magyarország (Budapest)					-0,008	0,695
KSH 4. nagyrégió dumm Dunántúl (Budapest)					0,008	0,773
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dumm (vidékre költözők – Bp.)					0,011	0,882
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dumm (mindig vidék – Bp.)					0,014	0,912
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dumm (vidékről – Bp.)					0,051	0,021
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dumm (mindig középváros – Bp.)					0,039	0,285

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

6. melléklet. A munkaintenzitást magyarázó modell

Függő változó: Munkaintenzitás R-négyszet	Model 1. 0,441	Sig.	Model 2. 0,476	Sig.	Model 3. 0,476	Sig.
(Constant)		0,000		0,000		0,000
Kor	-0,607	0,000	-0,496	0,000	-0,494	0,000
Szakiskolai végzettség	0,168	0,000	0,130	0,000	0,131	0,000
Érettségi	0,129	0,000	0,080	0,000	0,084	0,000
Felsőfokú végzettség	0,126	0,000	0,061	0,000	0,067	0,000
Kérem, jellemezze Önmagát a tulajdonságpárok segítségével! bal – 1, jobb – 7	0,024	0,034	0,017	0,148	0,017	0,139
Normaszegés elfogadása			0,031	0,013	0,039	0,004
Kirekesztettség érzése			0,013	0,314	0,012	0,377
Háztartásméret			0,020	0,100	0,020	0,117
Milyen az Ön egészsége általában?			-0,158	0,000	-0,159	0,000
A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?			0,004	0,711	0,005	0,647
Részvétel			-0,005	0,657	-0,005	0,674
Gyenge kötések			0,083	0,000	0,078	0,000
Erős kötések			-0,059	0,000	-0,054	0,000
Énhatékonyság			0,015	0,244	0,016	0,214
Civil részvétel			-0,057	0,000	-0,062	0,000
Magaskultúra-fogyasztás főkomponens			0,031	0,380	0,042	0,241
Popkultúra-fogyasztás főkomponens			0,037	0,084	0,039	0,073
Helyikultúra-fogyasztás főkomponens			0,028	0,427	0,016	0,661
Lakóhely az első identitásképző tényező					0,018	0,153
Lakóhely megjelölése bármelyik helyen az identitásban					0,000	0,993
Agglomerációs település-e?					-0,002	0,865
Közép- és nagyvárosok dummy (vidék)					-0,011	0,910
Budapest dummy (vidék)					-0,024	0,768
KSH 4 nagyrégió dummy Alföld (Budapest)					0,029	0,175
KSH 4 nagyrégió dummy Észak-Magyarország (Budapest)					-0,001	0,975
KSH 4 nagyrégió dummy Dunántúl (Budapest)					0,019	0,394
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (vidékre költözők – Bp.)					-0,026	0,658
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (mindig vidék – Bp.)					-0,042	0,686
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (vidékről – Bp.)					-0,026	0,156
Válaszadó lakóhelytörténete 5 kategóriában dummy (mindig középváros – Bp.)					-0,046	0,130

Forrás: KEP 3, saját szerkesztés

AGRÁRÉRINTETTEK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A MEZŐGAZDASÁGHOZ VALÓ KAPCSOLÓDÁS MINTÁZATAI

KOVÁCH IMRE
MEGYESI BOLDIZSÁR

Bevezetés – elméleti és szakirodalmi háttér

A mezőgazdasági népesség a 20. század közepén még a magyar társadalom legnagyobb, annak több mint felét kitevő társadalmi csoportja volt. Ez az arány azóta folyamatosan csökken, és különösen az 1990-et követő három évtized alatt néhány százalékra zsugorodott. Egy ilyen mértékű változás több szempontból meghatározó hatással van a társadalom egészének a szerkezetére és minőségére is. Ennek megfelelően a parasztság sorsa, egyes történelmi fordulatokra adott válaszai, hanyatlása és eltűnése évtizedek óta visszatérő témája volt a társadalomtörténeti, szociológiai és általában a társadalomtudományi irodalomnak.¹ Az utóbbi években viszont csökken a mezőgazdasági népesség iránti érdeklődés. 2016-ban jelentek meg utoljára olyan összefoglaló munkák, amelyek az adott időszak állapotával foglalkoztak (Kovách 2016, Kovács 2016). Valuch Tibor (2024) és Kovács Teréz (2020) kötetei történeti folyamatokat összegeznek, amelyekben napjaink társadalmi jelenségeire természetszerűen kevesebb figyelem jut. A kutatások újabban jobbra elkerülik a mezőgazdasági témákat, és inkább a beköltözők, a dzsentrifikáció, a reprezentáció, a fejlesztési és szociális kérdések, az élelmiszer-fogyasztás, a helyi hatalom és politika, valamint a Covid-hatás kapott fokozottabb figyelmet. A mezőgazdaság élelmiszer-biztonsági kérdésként vagy az éghajlatváltozás kapcsán, illetve a hagyomány- és identitás(politika) elemeként jelenik meg.

Tanulmányunk két kérdése éppen ezért az, hogy *milyen az összetétele, és hol van a helye a mai magyar társadalomban az élelmiszer-termelés aktív résztvevőinek*, illetve hogy *hová kerültek a 20. század közepén még a legnagyobb társadalmi réteget jelentő parasztság, a még 1988-ban is a magyar munkaerőpiac harmadát adó mezőgazdaságban dolgozók és leszármazottjaik*.

¹ Példaképpen: Márkus (1973); Szelényi (1988); Harcsa–Kovách–Szelényi (1998); Juhász (2006); Kovács (2007, 2012); Kovách (2012); Valuch (2015).

Írásunk két nagy elméleti keretre épít. Az egyik a „*paraszttalanítás*”, amelynek az alapja a „Europe's Green Ring” című tanulmánykötet (Granberg–Kovách–Tovey 2001b), ami Európa később iparosított régióinak, azaz Kelet- és Közép-Európa, a mediterrán, valamint az északi területek (beleértve Írországot is) parasztságának kialakulását és a hagyományos parasztság eltűnésének a folyamatait mutatja be. A másik pedig az élelmiszer-rendszerek elmúlt évtizedben és napjainkban is zajló átalakulását elemezi (Granberg 2023, Bruckmeier 2024).

Az idézett „Europe's Green Ring” kötet nyitótanulmánya (Granberg–Kovách–Tovey 2001a) számot vet a „paraszt” jelentésének regionális és országok szerinti különbségeivel. A szerzők összehasonlítás céljából kidolgoztak egy „paraszt” fogalmat,² és a paraszttalanítás folyamatának három dimenzióban történő elemzését javasolták. A *társadalmi paraszttalanítás* a gazdálkodás funkciójának változása a mezőgazdasági termelők és családjaik újtermelési gyakorlataiban és stratégiáiban. A *strukturális paraszttalanítás* a parasztság mint társadalmi osztály szétesése és eltűnése. A *kulturális paraszttalanítás* az előbbiekből következik, és a teljes társadalomra hat a nemzeti és lokális identitás újraértelmezésén és a helyi közösségek átalakulásán keresztül. A cseh, a keletnémet, az orosz, a lengyel, a magyar, az észt és a bolgár tanulmányok³ jelezték, hogy nemcsak a parasztság létrehozása történt másként a hét volt szocialista államban, hanem a paraszttalanítás is más módokon zajlott le. A földek reprivatizálása, az agrár-szerkezetváltás különböző technikákkal valósult meg. A nemzeti agrárpolitikák másként fogalmazták meg a szocialista struktúrák és intézmények lebontását. A kötet tanúsága, hogy már évekkel az EU 2004-es bővítése előtt látható volt: a mezőgazdaságnak a GDP előállításán és a munkaerőpiacon belül történő visszaesése, a hagyományos parasztság eltűnése a csatlakozó Közép- és Kelet-Európában gyors ütemben közelíthet a nyugati fejlődésközpontok arányaihoz. A vidéki népesség számának a csökkenése viszont ennél sokkal lassabb, és sok helyütt a stagnálás is reális alternatíva lehet.

A „Green Ring” kötet 2001-ben jelent meg, összegezte a paraszttalanítás visszavonhatatlan állapotát, ugyanakkor előre jelezte annak felgyorsulását is. Ennek egyik meggyőző visszajelzése, hogy Európában 2005 és 2020 között 37%-kal csökkent az egyéni gazdák aránya, és nőtt a földhasználat koncentrációja (Eurostat – Data Explorer 2022). A kelet-európai agrárgazdaságokban (Románia, Lengyelor-

2 Ez magában foglalja a gazdálkodással kapcsolatos döntések feletti rendelkezést, annak a hangsúlyozását, hogy a parasztság létrejöttének igencsak különböző útjai voltak Európában, de a „paraszt” inkább a feudalizmus utáni, korai modern időszakban jelent meg. Rendelkezik az érdekei felismerésének és érvényesítésének a készségeivel. A paraszti termelés, amelynek központi egysége a család, a kultúra és identitás szempontjából is jelentéssel bír. A fogalmi kérdésekről magyarul lásd (Kovách 2012)

3 Alanen (2001); Begg–Meurs (2001); Bruckmeier–Kopytina (2001); Gorlach–Starosta (2001); Kovách (2001); Majerová (2001); Varis).

szág, Magyarország, Bulgária) és Olaszországban a leggyorsabb a családi gazdaságok számának visszaesése. Csehországban és Szlovákiában még korábban, az ezredforduló környékén a privatizációval történt meg a földtulajdon koncentrációja (és a kisebb gazdaságok tömeges megszűnése). A vidéki népesség⁴ aránya az Európai Unióban a Világbank becslése szerint⁵ 24% volt 2023-ban. A 2004-ben és az azt követően csatlakozott államokban ez az arány 24 és 46% között alakult ugyanebben az időpontban.

Magyarországon az Európai Unióhoz történő csatlakozás időszakában a „Századvég” folyóirat vitájában Valuch Tibor (2003) és Kovách Imre (2003) is a paraszttalanítás tényeit sorakoztatta fel, hangsúlyozva, hogy az arányát tekintve lényegében nem csökkenő vidéki lakosság hagyományos alkalmazkodási képességeit, gazdasági és együttműködési stratégiáit is semmissé teheti (erről máshol Harcsa et al. (1998) és Kovách (2012)). A vita számos ponton kiegészítette és pontosította a paraszttalanítás koncepcióját (Benda 2003, Harcsa 2003). Gyáni Gábor (2003) vonta kétségbe a paraszt és a paraszttalanítás fogalmának nemzetközi kiterjesztheségét, és ehelyett a regionális formációk kutatásának az elsőségét hangsúlyozta. Vitacikke bizonyos szempontból megkérdőjelezte a mezőgazdasági népesség egyedülállóan gyors zsugorodásának lehetséges drámai következményeit.

A paraszttalanításról szóló vita másik vonulata közvetetten a nagyobb családi gazdaságok és a mezőgazdasági vállalkozások felemelkedéséhez kapcsolódott. Kovács Teréz (2012, 2020) szerint az egyéni gazdák a paraszti munkaethosz és a gazdasági stratégiák jelentős részét megőrizték, ezért a paraszttalanítás csak részlegesen alkalmazható. Harcsa és Kovách (1996) már a kilencvenes években kimutatták, hogy a nagyobb agrárüzemek tulajdonosai és vezetői között a szocialista kor agrárnagyüzemeiben gyakorlatot szerzett, magasabban iskolázott közép- és felsővezetők voltak többségben. Kovács Katalin (Kovács 2005, Kovács–Váradai 2005, 2013), Váradai Mónika és munkatársai (Váradai 2008) vagy Virág Tünde (2010) kutatásai a paraszttalanítás következményeit, elsősorban a tömegesedő elszegényesedés tényeit hozták nyilvánosságra. A földtulajdon és földhasználat rövid idő alatt néhány ezer gazdaságban koncentrálódott (Kovách 2016), és a kései kilencvenes évektől egymilliónál is több családi gazdálkodó hagyott fel az élelmiszertermeléssel. A magyar társadalom paraszttalanítása a 21. század harmadik évtizedére tulajdonképpen teljessé vált.

4 A vidéki népesség meghatározása korántsem egyértelmű az EU-n belül, és az összesített adatok a tagállamok meghatározásait követik, amelyek módszerei nem egységesek, illetve tükrözik a történelmi, kulturális, statisztikai, valamint közigazgatási percepciókat és gyakorlatokat.

5 <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS?locations=EU>

A lengyelországi vidékszociológia is észlelte a tradicionális paraszti gazdálkodás visszaszorulását, a vidéki társadalom és közösségek transzformációját. Maria Halamska (2016) mutatta ki, hogy a lengyel gazdaságok számának csökkenése jelentősen felgyorsult, a földhasználat-koncentráció is felerősödött. A gazdaságok nagy része az átalakulás állapotában van, aminek az egyik terméke a kváziparasztok és a kvázi-parasztgazdaságok megjelenése. A farmok erősen differenciálódtak a tisztán piacra vagy saját fogyasztásra is termelés szerint, és a termelésre/értékesítésre vonatkozó döntéseiket egyre nagyobb mértékben befolyásolja a politika. A parasztság eltűnése Halamska (2004) értékelése szerint *Lengyelországban sem feltartóztatható, de sokkal lassabban történik, mint a Nyugaton, és időről időre nagy számban termeli újra a parasztihoz hasonlítható gazdálkodási módok mentalitás- és identitáselemeit*. A vidéki átalakulás három lényegi dimenziója – a deruralizáció, a mezőgazdaságtalanítás és a társadalom újraretegződése – Halamska megközelítésében (2011) egészen közel áll a „Green Ring” paraszttalanítás felfogásához. A száz évet átölelő összegzés (Halamska–Dutkiewicz 2020) végkövetkeztetése is a legnagyobb létszámú európai tradicionális parasztság kikerülhetetlen transzformációjára és eltűnésére utal.

Pawel Starosta különböző műveiben (Starosta 1998, 2010, Starosta–Draganova 1999, Starosta–Gorlach–Kovách 1999: 201, Czibere et al. 2021) az elvándorlástól is veszélyeztetett lengyel falvak közösségi viszonyait és a bizalom alakulását vizsgálja évtizedek óta nemzetközi összehasonlításban is. Azt a folyamatot mutatja be, ahogy a lokális közösségek még a kilencvenes években is működő hagyományos rendje felbomlott a politikai, gazdasági struktúráváltás, a társadalmi átrétegződés, az el- és bevándorlás következtében. Azt is hangsúlyozza, hogy *a helyi közösségi együttműködés korántsem tűnt el, csak annak tradicionális paraszti keretei és formái cserélődtek*. Krzysztof Gorlach a parasztsággal foglalkozó publikációi sorában egy nagy empirikus kutatás eredményeként munkatársaival egy alapjaiban új szemléletű tanulmánykötet összeállításával jelentkezett (Gorlach et al. 2020). A farmerek, *parasztok stratégiáit, válaszadási potenciálját, érdekérvényesítési módjait, technikai adaptációs készségeit, a fenntarthatóság percepcióit* derítették fel, tehát az aktivitás olyan formáit, amelyek a globalizált világhoz történő alkalmazkodás, a megmaradás és változás eszközei.

Tanulmányunk másik elméleti kerete azokhoz a kutatásokhoz kapcsolódik, amelyek az agrártermelést a globalizáció és az európaizáció következtében már nem önmagáért és önmagában levőnek tételezik, hanem más funkcióit éppen olyan lényegesnek tartják, mint az élelmiszerek előállítását. Leo Granberg (2023) találó metaforájával a farmerek az ökoszisztéma kertészeivé váltak, vagy kellene válniuk. A fenntarthatóság, a klímaválság, a környezeti kihívások kezelése, a biztonsá-

ságos élelmiszertermelés kérdésköre vagy a biodiverzitás megőrzése összefonódott a mezőgazdasági alaptevékenységekkel (Hospes–Hadiprayitno 2010, Bruckmeier 2016). Ehhez szorosan kapcsolódik a piacra és a saját célra történő élelmiszer-termelés kérdése is.

A szakirodalom a paraszttalanítással kapcsolatos diskurzust követően is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mely tényezők alakítják az önellátó gazdálkodást, mi annak a szerepe általában és különösen a kortárs Kelet- és Közép-Európában. A nyolcvanas-kilencvenes évek kutatásai azt állították, hogy a szocialista időszakban az önellátó gazdálkodás nem a szegénység csökkentésének eszköze volt, hanem válasz a korszak hiánygazdaságára (Szelényi 1988, Rose–Tikhomirov 1993, Alber–Kohler 2008). Napjainkra az önellátó gazdálkodás gazdasági és társadalmi jelentősége jelentősen megváltozott, azt nem annyira gazdasági kényszerek, hanem más ösztönzők motiválják. Számos szerző érvel amellett, hogy ez a kapitalista nagybirtok földfoglalásával és az állami/politikai beavatkozással szembeni ellenállás helyi formája (Visser et al. 2015, Mamonova 2017, Dorondel–Șerban 2019, Gonda 2019, Varga 2019). Ez különösen az egykori Szovjetunió utódállamairól született esettanulmányok következtetése, de például Gonda (2019) a magyar viszonyokra is ezt vonatkoztatja.

Jehlička és szerzőtársai több cikkben érvelnek amellett, hogy az élelmiszer-önellátás különösen Kelet-Közép-Európában egyfajta életstílushoz kötődik. Ebben a kontextusban ez egy nem szándékolt fenntarthatósági gyakorlat (Jehlička–Smith 2011, Smith–Jehlička 2013, Jehlička et al. 2020, Sovová–Veen 2020), és mint ilyen, alternatívát jelenthet az ipari agrár-élelmiszeripari rendszerekkel szemben, mert hozzájárul az élelmiszer-szuverenitáshoz, a fenntarthatósághoz és a közösség regenerálódásához (Mincyte 2011, Smith–Kostecký–Jehlička 2015, Balázs 2016, Balázs–Pataki–Lazányi 2016, Dorondel 2016).

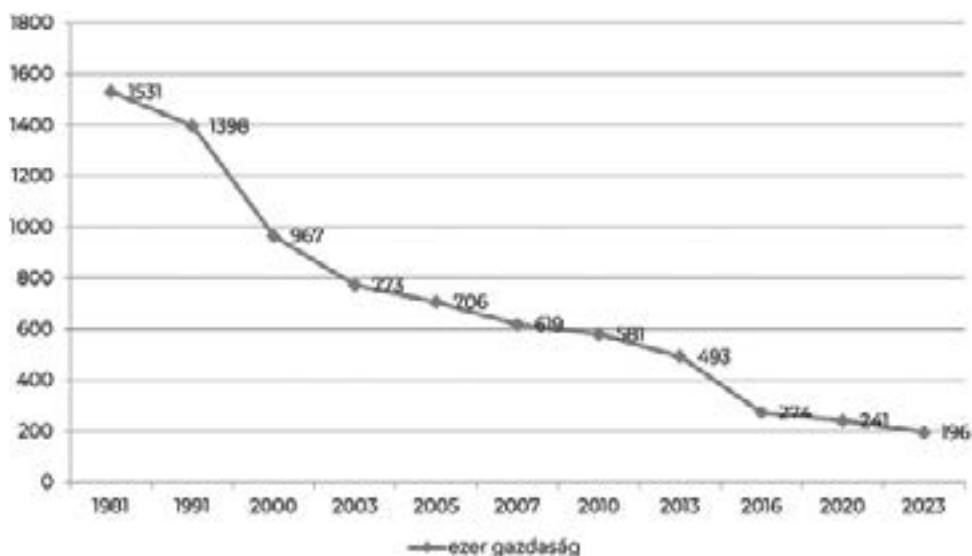
Egy nemrég megjelent tanulmányunkban (Kovách–Megyesi 2023) arra jutottunk, hogy a magyar önellátásra termelők számára *a környezet védelme vagy a fenntarthatóság nem jelent különösebb motivációt*. A kérdés az, mit tudunk ki-deríteni ennek az okairól.

Adatok, fogalmak, trendek

A mezőgazdasági aktivitás folyamatosan gyengül 1990 óta. A nyolcvanas évek végén 1,1 millió főt foglalkoztattak az agrárnagyüzemek, az összes háztartás több mint fele termelt saját fogyasztásra élelmiszert. A 2020-as években legalább 750 000-en termelnek valamilyen szinten (értékesítésre, saját fogyasztásra) élelmiszert, vagy van földtulajdonuk anélkül, hogy bármilyen termelésben részt vennének (6. táblázat). Ez a szám vélhetően sokkal magasabb, mert a kisebb tételben saját fogyasztásra termelők száma a KSH gazdaságküszöb-számításai miatt mindig bizonytalan volt (Kovách 2016), és a küszöbszámítás 2020-as változása⁶ miatt még inkább kérdéses. A korábbi agrárcenzusokba került üzemméret feletti gazdaságokon túl időnként az egymilliót is meghaladó számú olyan háztartás nem szerepel az agrárstatisztikákban, amelyek az üzemmérethatár alatt termeltek (vagy vallottak be) saját fogyasztásra élelmiszert.

1. ábra

A gazdaságok⁷ számának változása Magyarországon, 1981–2023⁸ között

Forrás: KSH Agrárcenzus 2023⁹, saját szerkesztés

6 KSH „Gazdaságküszöb módosítása 2020-tól”.

7 A KSH üzemküszöbérték feletti gazdaságok, amelyek értékei 2020-ban változtak: fölfelé tolódtak el. (KSH „Gazdaságküszöb módosítása 2020-tól”)

8 A KSH egy másik adata szerint 2022-ben 142 713 gazdaság rendelkezett mezőgazdaságból származó jövedelemmel

9 https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2023

A gazdaságok száma meredeken csökkent (1. ábra), és a legfrissebb adatok a mezőgazdaságban résztvevők számának további zsugorodását erősítik meg (6. táblázat). A földhasználat erőteljes koncentrációja (1. táblázat) folyamatos az ezredforduló időszakától, és a legnagyobbak közé tartozik Európában (Kovách 2016; Általános Mezőgazdasági Összeírás 2020).

1. táblázat
A földhasználat-koncentráció nagysága, 2014

Birtokméret (hektár)	Az összes földterület nagysága (hektár)	A gazdaságok száma (db)
1–5	176 706	69 496
5–10	207 700	28 994
10–50	877 646	40 258
50–100	538 319	7 673
100–200	630 476	4 520
200 felett	2 508 724	4 126
együtt	4 939 570	155 067

Forrás: SAP 2014, saját számítás

2. táblázat
Az agrárérített csoportok jellemzői

Agrárérítettség jellege	Az alábbiak közül legalább egy igaz rá
Erősen agrárérített	A mezőgazdaságban dolgozik alkalmazottként vagy vállalkozóként, innen ment nyugdíjba.
	Mezőgazdasági végzettsége van. ¹⁰
	Jelentős (1 hektár feletti) földbirtokkal rendelkezik.
	Legalább részben piacra termel.
Gyengén agrárérített	1 hektár alatti földbirtokkal rendelkezik.
	Saját célra termel (kizárólag).
Közvetetten agrárérített	Szülei foglalkoztak mezőgazdasággal.
Nem agrárérített	A fentiek közül egyik sem igaz rá.

Forrás: saját szerkesztés

¹⁰ Ebben a tanulmányban adatok híján e szempontot nem tudtuk beemelni az elemzésbe (2018-ra és 2021-re vonatkozóan ez az adat nem ismert).

3. táblázat

A magyar lakosság agrárérinthettségének változása 2005–2021 között (%)

Agrárérinthettség	2005 (N=872)	2015 (N=3 553)	2018 (N=2 498)	2021 (N=4 669)
Erősen agrárérinthett	21,5	11,9	10,0	10,0
Gyengén agrárérinthett	30,4	46,0	18,7	9,8
Közvetetten agrárérinthett	9,7	8,8	14,0	14,8
Nem agrárérinthett	38,5	33,3	57,3	65,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Adatforrás	Vidékiek – irodalom	KEP1	KEP2	KEP3

Forrás: Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban, 2015 (OTKA 108836), KEP2, KEP3

4. táblázat

A lakosság mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódása,
2005, 2015, 2018, 2021 (%)

A mezőgazdasági érintettség dimenziója	2005 N=1 000	2015 N=3 553	2018 N=2 700	2021 N=5 000
Csak saját fogyasztásra termel	36,6	33,4	20,7	12,7
Árut (is) termel	9,7	2,9	2,8	4,0
Nincs mezőgazdasági tevékenysége	53,7	63,8	76,5	83,3
1 hektár alatti földtulajdon	10,8	11,7	7,0	4,5
1 hektár feletti földtulajdon	10,2	4,0	5,0	2,6
A szülők, nagyszülők mezőgazdasági tevékenységet végeztek, de a válaszadónak nincs mezőgazdasági tevékenysége	39,2	33,6	26,3	24,7
Mezőgazdasági végzettséggel rendelkezik	6,7	2,9	nincs adat	5,4

Forrás: Vidékiek és városiak c. OTKA kutatás,
Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban, 2015 (OTKA)

Az agrárérintettség

A lakosság mezőgazdasághoz kapcsolódásának számos változata van (6. táblázat). A kötődések fajtáinak az összeszővődési módjai nehezen követhetők. Az agrárstatisztika a termelési és üzemszerkezeti részleteket gyűjti elsősorban, és ezért döntöttünk úgy közel húsz éve, hogy bevezetjük az agrárérintettség fogalmát, amely a mezőgazdasági részvétel különböző módozatai mellett figyelembe veszi azt is, volt-e a kérdezettek szülei, nagyszülei között gazdálkodó, saját fogyasztásra termelő, mezőgazdasági munkás, irányító, vagy volt-e a háztartás tulajdonában földbirtok.

Egy 2005-ös felvétellel kezdve a lakosság agrárérintettségének négy típusát használtuk. Erősen agrárérintettnek azokat tekintettük, akik a mezőgazdaságban dolgoznak alkalmazottként vagy vállalkozóként, innen mentek nyugdíjba, agrárvégzettségük van, egy hektár feletti földtulajdonnal rendelkeznek, illetve legalább részben piacra termelnek. A gyengén agrárérintettek közé soroltuk azokat, akik kicsi (egy hektár alatti) földbirtokkal rendelkeznek, vagy csak saját fogyasztásra termelnek. Rajtuk kívül elkülönítettük a szüleik, nagyszüleik révén agrárérintetteket és a nem agrárérintetteket (Kelemen–Kovách 2007) (2. táblázat). A trendek minden vonatkozásban a mezőgazdaságban történő részvétel gyors csökkenését mutatják (3. és 4. táblázat).

Az agrárérintettekre vonatkozó elemzések

A tanulmányban részletesen bemutatjuk az egyes agrárérintett csoportokat. Elsőként az agráriummal különösen erős kapcsolatban lévőket: gazdákat, volt vagy jelenlegi mezőgazdasági munkásokat és földtulajdonosokat, akiket összefoglalóan erősen agrárérintetteknek nevezünk, és az agrártársadalom 10,3% teszik ki. A továbbiakban a mezőgazdasághoz lazábban kötődő, csak saját fogyasztásra termelőket (a teljes népesség 11,7%-a) és végül a mezőgazdasághoz közvetetten kötődők csoportját, akiknek a szülei, nagyszülei foglalkoztak mezőgazdasággal, de ők már nem (14,4%).

Az alábbiakban tehát az agrárérintettséget a korábbiakhoz képest némileg eltérő bontásban elemezzük. A mezőgazdasághoz való kapcsolódás jobb elkülöníthetősége érdekében ugyanis egyes csoportokat tovább bontottunk. Az agrárérintettek így módon kialakított alcsoportjait az 5. táblázat mutatja be.

5. táblázat
Az agrárérintettek csoportjai, 2021

Agrárérintett csoport	Agrárérintett alcsoport	Jellemzői	Fő	%
Erősen agrárérintett	Gazda	Piacra termel.	166	10,3
	Mezőgazdasági munkás	Mezőgazdasági munkahelye van, vagy innen ment nyugdíjba.	227	14,0
	Földtulajdonos	1 ha feletti földbirtokkal rendelkezik.	74	4,6
Gyengén agrárérintett	Önellátásra termel	Önellátásra termel, illetve rendelkezik 1 ha alatti földbirtokkal.	455	28,2
Közvetetten agrárérintett	Gazdálkodó felmenők	A szülei, nagyszülei folytattak mezőgazdasági tevékenységet.	693	42,9
Összesen:			1616	100,0

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A 6. táblázat az egyes agráriumhoz kapcsolódó csoportok becsült létszámát mutatja be.

6. táblázat
A mezőgazdasághoz kapcsolódó csoportok

Csoport	Létszám
mezőgazdasági árutermelő	166 448 háztartás (KEP3 2021)
volt mezőgazdaságból bevétele	142 713 háztartás (KSH 2022)
üzemkүszőb feletti gazdaság	196 000 gazdaság (KSH Agrárcenzus 2023)
saját fogyasztásra is előállít élelmiszert	718 665 háztartás (KSH 2022) 646 789 háztartás (KEP3 2021)
mezőgazdasági foglalkoztatott	200 500 fő (KSH 2022)
földtulajdonnal rendelkezik jelenlegi mezőgazdasági aktivitás nélkül (nem számítva az osztatlan közös földtulajdont)	84 530 háztartás (KEP3 2021)
élelmiszertermeléssel foglalkozik vagy földtulajdona van	752 942 háztartás, az összes háztartás 18,4%-a (KEP3, KSH)
összes háztartás, ahol legalább egy mezőgazdasági felmenővel rendelkező háztartástag van	893 804 háztartás, az összes háztartás 21,88 %-a (KEP3, KSH)
mezőgazdasági felmenőkkel rendelkező, jelenlegi mezőgazdasági aktivitás nélkül	565 931 fő (KEP3, KSH)
a községek lakosságának száma	2 876 304 fő (KSH 2024)
a községek és a 25 000 főnél kisebb városok lakosságának száma együtt	5 475 579 fő (KSH 2024)

Forrás: KSH adatok és KEP3 alapján saját számítás, saját szerkesztés

Az erősen agrárérintettek

Az erősen agrárérintettek csoportjába azok kerültek, akik mezőgazdasági árut állítanak elő (ebből bevételük származik), mezőgazdasági foglalkoztatottak vagy vállalkozók, illetve 1 hektár feletti termőfölddel rendelkeznek. Ez a csoport viszonylag nagy és meglehetősen heterogén, ezért alcsoportjait, a gazdálkodókat, a mezőgazdasági munkásokat és a földbirtokosokat külön is elemezzük.

A gazdák

A gazdálkodók a teljes felnőtt népesség 3-4%-át, a mezőgazdasághoz valamilyen módon kapcsolódó agrárérintettek 10,3%-át teszik ki. Ez a csoport az, amelyik a leggyakrabban megjelenik a közélet iránt érdeklődők előtt, hiszen a mezőgazdaság és az élelmiszertermelés rendszeresen teret kap a hírekben.¹¹ Ez az egyik legjobb helyzetű csoport az agrárérintettekben belül, viszonylag magas az egy főre eső havi nettó jövedelmük, közülük kerülnek ki az agrárérintettek polgárosodott vagy polgárosodó csoportjai, és viszonylag sok közöttük a magasabb társadalmi státuszú. Az iskolai végzettségük azonban így is sokkal alacsonyabb, mint az össznépességre jellemző országos átlag: több mint 40% maximum nyolc általános végzettséggel rendelkezik (teljes népesség 28,7%), és kevesebb mint 14% rendelkezik felsőfokú végzettséggel (az összlakosság átlaga 17,2%). Az egészségi állapotuk szintén rosszabb, mint az országos átlag, ennek hátterében többféle tényező is meghúzódhat. Bár ma már a mezőgazdaság nem feltétlenül jelent kétértelmű munkát, a kisebb gazdálkodók gyakran a természetben dolgoznak, jobban ki vannak téve a különböző növényvédőszeres hatásoknak, illetve sokan önfoglalkoztató vállalkozók – ezeken kívül regionálisan más társadalmi okok is létezhetnek.

A gazdákról készített nagyobb kutatások közül Kovács Katalin Földből élők c. kutatása a legrészletesebb, amely kvalitatív és kvantitatív eszközökkel egyaránt elemezte a gazdálkodás helyzetét a mai Magyarországon (Kovács 2016). A kötet tanulmányainak egyike (Csurgó–Kovács–Megyesi 2016) amellett érvel, hogy a végzettség szerepe egyre nagyobb a gazdálkodásban. A mi adataink árnyalják ezt a képet, és arra mutatnak rá, hogy az alacsony iskolázottság még mindig látható, ha a gazdák csoportját vizsgáljuk. Ezek a tanulmányok egyfajta gazdatipológiát is bemutatnak (Megyesi 2016a, 2016b), ami KEP3 adatainak elemzésében nem reprodu-

¹¹ A gazdák csoportja erősen szegmentált a gazdaság, a használt föld és a termelés volume-ne szerint. A földterületet tekintve legnagyobb, 200 hektár feletti gazdaságok száma négyezer körüli, de az igazán nagy, 500 hektár feletti gazdaságok száma mindössze 1200-1300. Ezek a vezetőit, tulajdonosait egy 5000 fős kérdőíves felvétel nem éri el, mint ahogy a társadalmi „felső tízezer” sem jelenik meg még az ötezresnél sokkal nagyobb mintával végzett lekérdezésben sem.

kálható. A rendelkezésre álló adatok alapján látszik világosan, hogy a hivatkozott kutatásokban gazdaként definiált, alapvetően mezőgazdasági árutermelésből élők csoportján kívül mások is szert tesznek gazdálkodásból származó bevételre: a gazdaságméretnél kisebb területen gazdálkodók vagy akik nem termelnek rendszeresen élelmiszert. A korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a gazdák nagyobb része regisztrált vállalkozást visz, és ez látható a most vizsgált adatokból is (Csurgó–Kovách–Megyesi 2016, Erdős–Szöllősi 2023, KSH Agrárcenzus 2020¹²), ezért is magas ebben a csoportban a polgárosodottak és polgárosodó csoportok aránya, mivel ez a mutató a vállalkozási készséget is magában foglalja.

Mezőgazdasági munkások és földtulajdonosok

A KSH adatai szerint 2020-ban 244 ezer a mezőgazdaságra fordított éves munkaerőegység a mezőgazdaságban – ez jelentős csökkenés 2010 óta.¹³ A munkaerő nagy részét még mindig a családi munkaerő teszi ki, azaz nem az alkalmazottak, bár a tíz évvel korábbi 69,6%-ról 56,7%-ra csökkent a családi munkaerő aránya, nem függetlenül a kisebb gazdaságok számának csökkenésétől. Mit tudunk az erősen agrárérintett, de nem gazdálkodókról, akik az összes agrárérintett 18,6% teszik ki? A mezőgazdaságban dolgoznak ugyan, illetve a beosztásuk vagy az utolsó munkahelyük a mezőgazdasághoz kötődött, vagy egy hektárnál nagyobb termőföldet birtokolnak, de saját háztartásuk piaci értékesítésre történő élelmiszertermelést nem folytatnak.

A mezőgazdasági munkások és földtulajdonosok a teljes KEP3-minta 6,4%-át teszik ki, az agrárérintetteknek pedig 18,7%-át. Mezőgazdasági munkahelyük vagy beosztásuk van, illetve innen mentek nyugdíjba, vagy rendelkeznek egy hektárt meghaladó területű termőfölddel. (Ez utóbbi csoportot külön is bemutatjuk.)

A mezőgazdasági munkások legnagyobb része a korábbi munkahelye révén került ebbe a csoportba, de az egy hektár feletti földbirtok szintén ebben a csoportban a leggyakoribb. Ez utóbbi csoportban a földbirtokkal rendelkezés valószínűsége kétszer nagyobb, mint a gazdálkodók között. További érdekesség, hogy a csoportnak csak körülbelül fele számolt be arról, hogy valamelyik felmenőjük foglalkozott volna mezőgazdasággal.

Ez a legidősebb, legszegényebb, legkevésbé jobboldali, legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező agrárérintett csoport, 55%-uk legfeljebb 8 osztályt végzett. Többségük kisvárosokban és községekben lakik, hasonlóan a csak önellátásra

¹² https://www.ksh.hu/stadat_files/gsz/hu/gsz0003.html

¹³ KSH Agrárcenzus-eredmények – Mezőgazdasági munkaerő, generációváltás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/ac2020/mezogazdasagi_munkaero_generaciovaltas/index.html#amezogazdasgimunkamennyisge2010tafolyamatosancskken

termelő gyengén agrárérintettekhez. Ők élnek a legkisebb létszámú háztartásokban, és ez a legkevésbé polgárosodott csoport – az integrációs modell normaszegő kirekesztett, illetve normakövető dezintegrált csoportjainak tagjait gyarapítják. Ebben a csoportban is előfordul a saját célra termelés: 30,8% termel saját fogyasztásra élelmiszert, de ez a saját fogyasztásra termelőknek csupán 17,8%-a. Ez az agrárérintett csoport él a legnehezebben adataink szerint.

A kutatások közül több is elemzi a mezőgazdasági munkások helyzetét, és feltételezték, hogy ebben a kategóriában ott lehetnek a közfoglalkoztatottak is (Csoba 2010, 2017, Koós 2016; Kovai 2016; Csoba-Sipos 2020), de adataink ezt nem támasztják alá. A mintába került közfoglalkoztatottak nem jelennek meg a mezőgazdasági munkások között. Felmerül, hogy itt találhatjuk az úgynevezett vidéki munkaerő-tartaléksereget (Vigvári-Kovai 2020), de ennek sem találtuk közvetlen bizonyítékát; ez utóbbi csoportnak nem alapvető jellemzője a mezőgazdasági munkavégzés. Úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági napszámosok jelennek meg ebben a csoportban, akikről például Hamar Anna (2015, 2016) közöl részletes esettanulmányt.

A kutatások egy másik része pedig a mezőgazdasági foglalkoztatás átalakulását vizsgálja, nevezetesen hogy az új technológiák, a mezőgazdasági digitalizáció (Bazsik-Bujdosó-Konc 2022) megjelenése milyen igényeket támaszt (Szőke-Kovács 2020, 2021). Adataink azon hipotézist, hogy *a mezőgazdaságban is tömegessé válna a magasabban képzett munkaerőre való igény, nem igazolják*. Bár korábbi saját kutatásaink (Csurgó-Kovács-Megyesi 2016) alapján magunk is amellet érveltünk, hogy növekszik a gazdálkodók, gazdaságvezetők iskolai végzettsége, és ez a KSH 2020-as adatai¹⁴ szerint is így van, viszont mindez a mezőgazdasági munkásokra nem igaz.

¹⁴ https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/ac2020/mezogazdasagi_munkaero_generacioval-tas/index.html

Földbirtokosok (csak földbirtok révén agrárérintettek csoportja)

Az erősen agrárérintettek legkisebb csoportját a földbirtokosok alkotják, akik csak az egy hektár feletti földtulajdonuk miatt kerültek az erősen agrárérintett kategóriába. Földbirtokkal az erősen agrárérintettek közül mások is rendelkeznek. A mintában összesen 130 fő rendelkezik több mint egy hektár termőfölddel; közülük 41 gazdálkodik (azaz a gazdálkodók csupán 24,6%-ának van legalább ekkora földtulajdona), míg 74 fő rendelkezik úgy minimum ennyi földdel, hogy nem gazdálkodik, és nem dolgozik a mezőgazdaságban. Másként fogalmazva az egy hektár feletti földbirtokkal rendelkező tulajdonosok 60,2%-a nem gazdálkodik. De tévednénk, ha azt feltételezzük, hogy ez egy jómódú városi csoport.

Bár egy hektárnál nagyobb földbirtokkal rendelkeznek, ez valójában nem biztosítja a minta átlagára jellemző egy főre jutó nettó havi háztartási jövedelmet sem, sőt az agrárérintettek átlagos jövedelmét sem: míg körükben 169 ezer forint ez a mutató, az agrárérintettek átlaga 199 ezer forint. A csoport csak kevéssel iskolázottabb az agrárérintettek átlagánál, és 7%-ponttal magasabb közöttük a városiak, fővárosiak aránya. A KSH- és a KEP-adatokból szintén kiolvasható, hogy a földtulajdonosok száma folyamatosan csökken: 2005-ben a válaszadóknak még több mint 10%-a rendelkezett legalább egy hektárnyi termőfölddel, 2021-ben ez az arány már csak 2,6%. Mindemellett az egy hektár alatti földdel rendelkezők aránya is csökken: 11,7%-ról 4,5%-ra.

Az önellátásra termelők (gyengén agrárérintettek)

Az önellátásra termelés meglehetősen nehezen meghatározható fogalom. A nemzetközi irodalomban lezáratlan a fogalommeghatározás vitája (Kovách–Megyesi 2023). A KSH sem tudja egészen pontosan felmérni, hány háztartás és milyen mennyiségben állít elő élelmiszert saját fogyasztásra. A KSH a különböző termékek minimumához köti az üzemméretet, és azoknak a háztartásoknak az élelmiszer-termeléséről nem gyűjt adatokat, amelyek az üzemméret alatt vannak. Ennek a következménye, hogy az önellátásra termelők nagyobb (akár sok tízezres) csoportjai nem kerülnek be a statisztikák élelmiszer-termelői közé (Kovách 2016). A mi

kutatásunk saját fogyasztásra termelő gazdaság fogalma nagyrészt megfelel az EU-kategória meghatározásának,¹⁵ és elfogadja Barnes et al. (2016) koncepcióját.¹⁶

Az árutermelés gyakran jár együtt a gazdaságokban saját termék fogyasztásával. Az összes önellátásra is termelő gazdaság 21%-a piacon is értékesít. Az árutermelő gazdaságok négyötöde 2021-ben saját fogyasztásra is termelt élelmiszert, ami a hagyományos paraszti gazdálkodás jellegzetessége is volt (Kovách 1988). A kizárólag saját fogyasztásra termelők száma az ezredfordulót követő évekig milliós nagyságrendű volt,¹⁷ majd gyors csökkenésnek indult, amit a 2010-es évek közepétől még erőteljesebb hanyatlás követett (2. és 3. táblázat).¹⁸ A szegénység enyhítését célzó szociális földprogramok és más helyi kezdeményezések a saját fogyasztásra szánt élelmiszerek termelésének új formáit hozták létre (Franklin–Kovách–Csurgó 2016; Kovai–Pulay 2024). A Covid-időszak felértékelte a biztonságos, ellenőrzött forrásból származó élelmiszert, a vidékre települő városiak közül egyre többen kezdenek zöldség- és gyümölcsstermesztésbe, állattartásba. Kérdés, hogy az adatgyűjtések elérik-e az önellátásra termelés új közösségi és egyéni formáit. Az viszont bizonyos, hogy a csak önellátásra termelők száma nagyon gyors ütemben csökken. 2015-ben még a háztartások 36%-a, 2021-ben már csak a 12%-a termelt valamilyen élelmiszert saját fogyasztásra (4. táblázat). A kizárólag saját fogyasztásra termelők aránya ugyanezen években 46%-ról 9,8%-ra csökkent az agrárérintettek között (3. táblázat). Az árutermelés mellett saját fogyasztásra és a csak fogyasztásra termelő háztartások együttes aránya az összes háztartás számához viszonyítva 15,8% volt 2021-ben (KEP3).

A mi „agrárérített” kategorizálásunkban a „gyengén agrárérintettek” olyan, eladásra nem, csak saját fogyasztásra termelők, vagy egy hektárnál kevesebb földnek a tulajdonosai, akiknek nincs más kapcsolódásuk a mezőgazdasághoz. A kizárólag önfogyasztásra termelők 82%-a községekben és kisvárosokban él, ami a legnagyobb arány az összes agrárérített között. Iskolai végzettségük átlaga lényegesen magasabb, mint az erősen agrárérintetteké. Az apához hasonlított foglalkozási mobilitás szerint mind a lefelé, mind a felfelé mobilak átlaga magasabb

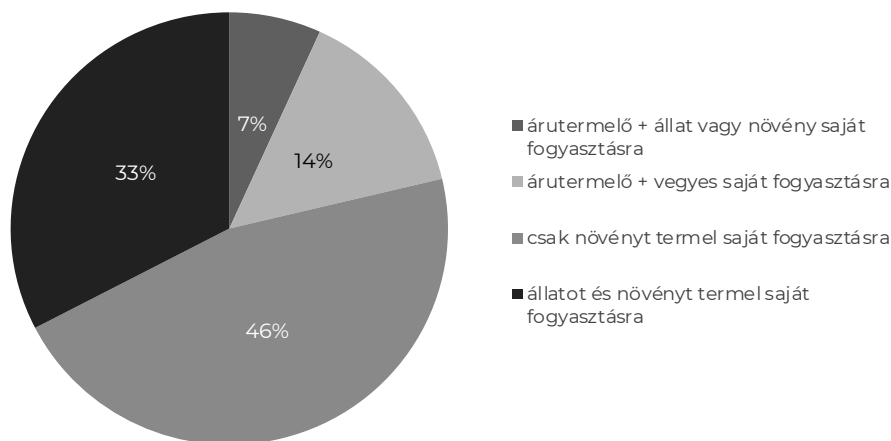
15 „Az önellátó gazdaságok olyan mezőgazdasági üzemek, amelyek elsősorban saját fogyasztásra termelnek, és termelésük egy részét értékesítik” – European Commission Regulation, 1698/2005, Article 34(1), idézi Fritzscht et al. (2010:16).

16 Önellátó gazdálkodás: a gazdálkodási tevékenység megélhetési stratégia; a terméket közvetlenül fogyasztják; csak néhány vásárolt input kerül a termelési folyamatba; az eladott produktumok aránya alacsony (Barnett et al. 1996)

17 2010-ben 1,1 millió háztartás (KSH Agrárcenzus 2010).

18 A KSH külön kérésre kiadott adatközlése szerint 2022-ben 718 665 háztartás állított elő élelmiszert saját fogyasztásra, de nem tudjuk, hogy ebből hány olyan gazdaság volt, amely eladásra is termelt. A KEP3 adatai szerint az eladásra termelők közel négyötöde termel saját fogyasztásra is élelmiszert.

2. ábra
A saját fogyasztásra (is) termelők csoportjai (N=792) (%)

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

az erősen agrárérintettekhez képest. A társadalmi jellemzőik szerint két karakteresen különböző csoport van a gyengén agrárérintettek (csak saját fogyasztásra termelők) között.

Középkorú, idősödő, a tradíciókat követve és kényszerek hatására jövedelmét ház körüli termeléssel kiegészítő, kistelepülésen élő, paraszti háttérű, alacsonyabb társadalmi státuszú, dezintegrált normakövető, az apa foglalkozásához hasonlítva alapvetően immobil és lefelé mobil, lassan inaktív, inkább jobboldali elkötelezettségű az egyik csoport, amelyik a növénytermesztés mellett az állattartástól sem idegenkedik. Fiatalabb, felfelé mobil vagy immobil, iskolázottabb, a városokból vidékre költözőket, illetve a közép- és nagyvárosban élőket is magába foglaló, kevésbé paraszti háttérű, erősebben integrált, a helyi közösség ügyeiben is aktív és kapcsolatokat kialakító, anyagi értelemben nem elesett, a polgárosodás iránt elkötelezettek tartoznak a másik csoportba, akik inkább zöldség- és gyümölcsstermesztésre vállalkoznak.

A második csoport megjelenése indokolta a kérdést, mennyire jelentek meg az önellátásra termelésnek tulajdonított európai tendenciák Magyarországon is. Az elterjedt nézetek szerint a magas részvételű önellátásra termelés a posztoszocialista országokban egyfajta csendes fenntarthatósági tevékenység, mert kevesebb kemikáliát, műtrágyát használ és egészségesebb élelmiszert állít elő (Jehlička–Smith 2011, Smith–Kostelecký–Jehlička 2015, Balázs 2016). A 2018-as KEP1-felvétel adatai szerint az önellátásra termelők számára a környezeti, fenntarthatósági értékek nagyon kevésbé voltak fontosak (9 érték közül a 8. helyre került). A 7. táblá-

zat szerint ez 2021-re jelentősen változott, és a környezeti szempontok a negyedik legfontosabb értékévé váltak.

Szokás az önellátásra termelést mint a földkisajátítás és az állami/politikai beavatkozással szembeni ellenállás helyi stratégiáját elemzésre ajánlani (Mamonova 2017, Varga 2017, Gonda 2019), illetve az ipari agrár-élelmiszeripari rendszer alternatívájának is tekintik, ami ezzel hozzájárulhat az élelmiszer-szuverenitáshoz, a fenntarthatósághoz és a közösség megújulásához (Mincyte 2011, Balázs–Pataki–Lazányi 2016, Dorondel–Șerban 2019). A Covid-járvány időszaka jelentősen megnövelte az egészséges táplálkozás értékét, és felélénkült a városiak vidékre költözése. A saját célra termelés okai között a közösségi szempontok kevésbé fontosak, mint az egyéniek. Mindezek mellett mi úgy látjuk, hogy 2018 óta az a helyzet nem változott, hogy Magyarországon a saját fogyasztásra termelés kényszerei és motivációi rendre újratermelődnek.

7. táblázat
A gazdálkodás okai az élelmiszert termelők között

Miért fontos a termelés?	Gazda			Erősen agrárérintett, de nem gazdálkodik			Önellátásra termel		
	átlag	N	szórás	átlag	N	szórás	átlag	N	szórás
mert gyakorlom is a kertészkedést	6,98	167	9,152	5,24	93	3,118	4,71	443	6,841
mert ez a hobbim	5,72	167	2,869	5,35	93	2,983	4,20	443	3,082
családi hagyományok miatt	6,02	167	2,836	6,94	93	2,707	5,18	443	3,071
olyan élelmiszert termelek, amit nem lehet piacon megvásárolni	5,69	167	3,039	5,75	93	3,133	4,87	443	6,869
mert egészséges	7,61	167	2,486	8,28	93	1,831	8,57	443	4,233
mert pénzt spórolok vele	7,78	167	2,317	7,90	93	2,484	7,80	443	2,556
környezetkímélő módon termelek, és ezzel védem a környezetemet	8,04	167	9,467	8,20	93	8,791	7,69	443	8,243
családi kötelezettségből rokonaimnak segítek	5,97	167	2,910	4,57	93	3,279	4,41	443	7,738
mert így friss élelmiszerhez jutok	7,99	167	2,397	8,62	93	1,693	8,95	443	4,440

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A közvetetten agrárérintettek – a paraszti származás

Az agrárérintettek harmadik főcsoportjába (14,8%) azok kerültek, akik nem termelnek élelmiszert, de a felmenőik között voltak, vannak, akik mezőgazdasági tevékenységet végeztek. Két generációra (szülők, nagyszülők) visszamenőleg kérdeztük a válaszadóinkat a családtagok mezőgazdasági tevékenységéről. Az agrárérintettség logikája szerint azok között, akik erősen agrárérintettek (gazdák, mezőgazdasági munkások, egy hektárnál nagyobb termőföld tulajdonosai) vagy csak saját fogyasztásra termelő gyengén agrárérintettek, szintén akadnak olyanok, akiknek vannak, voltak a mezőgazdasági termelésben aktív felmenőik. A mezőgazdasági családi háttér és az agrárérintettség kapcsolódásainak áttekintése, illetve az összes, részben vagy teljesen mezőgazdasági származásúak társadalmi jellemzői alapján jelentősen bővíthető mind a jelenlegi mezőgazdasági népesség összetételének, mind a paraszttalanítás folyamatának az ismerete.

Az összes válaszadó közel negyede (23%-a) származik olyan családból, amelynek tagjai között voltak, vannak mezőgazdasági tevékenységet végzők (8. táblázat). A felejtés, elhallgatás miatt valószínű, hogy ez az arány lefelé torzít, ugyanakkor az is igaz, hogy 25 éves generációkkal számolva ez a mutató nincs túl távol a valóságos arányoktól. A hatvan évnél idősebb kohorsz közel 40%-ának voltak agrárfelmenői, ami megfelel a parasztság ötvenes-hatvanas évekbeli arányának. A 40–59 éveseknél 32%, a 26–39 éveseknél 21%, a 18–25 éveseknél 8% ez a mutató, ami megfelel az egyes kohorszok születési időszakában szövetkezeti tagok, állami gazdasági alkalmazottak és a nem mezőgazdasági szektorban alkalmazott, de kisüzemi élelmiszer-termelők együttes arányának.

A 2021-es kutatásban szereplő agrárérintettek jelentős részének nincsenek agrárfelmenői. A gazdák mindössze harmada, a mezőgazdasági munkások és földtulajdonosok fele, a csak saját fogyasztásra termelők alig több mint 40%-a származott részint vagy teljesen mezőgazdasági háttérű családból. A csak felmenői révén agrárérintett csoport 2021-ben kérdezett leszármazottjainak már semmilyen kötődése sincs az agráriumhoz. A mezőgazdasági termelésben részvevőknek nemcsak a száma csökkent radikálisan 1990 után, hanem jelentős a nem paraszti, gazdálkodói háttérűek beáramlása az agrárszektorban aktívak minden csoportjába. Az agrárfelmenőkkel nem rendelkezők aránya 57% a mezőgazdasági népességen belül. Az agrárszármazásúak 63%-a szakadt el a mezőgazdaságtól (8. táblázat), aminek egyik motiválója a települések közötti mobilitásuk. Az agrárháttérrel rendelkezők aránya a vidékről városba költözők között a legmagasabb (41%). Még a mindig vidéken élőknek is csak valamivel több mint a negyede született mezőgazdasági kötődésű családba. A városból vidékre költözők 78%-ának nincs mezőgazdasági

8. táblázat
Agrárfelmenők és agrárérintettek

Agrárérintett csoportok		Van agrár- felmenő	Nincs agrár- felmenő	Együtt
gazda	fő	59	115	174
		33,9	66,1	100,0
		5,4	3,2	3,7
mezőgazdasági munkás és földtulajdonos	fő	153	148	301
		50,8	49,2	100,0
	%	14,0	4,1	6,4
csak saját fogyasztásra termel (gyengén agrárérintett)	fő	189	266	455
		41,5	58,5	100,0
	%	17,3	7,4	9,7
csak felmenői révén, közvetetten agrárérintett	fő	693	0	693
		100,0	0,0	100,0
		63,3	0,0	14,8
nem agrárérintett	fő	0	3 053	3 053
		0,0	100,0	100,0
		0,0	85,2	65,3
együtt	fő	1 094	3 582	4 676
		23,3	76,7	100,0
		100,0	100,0	100,0

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

háttere (tehát nem agrárcsaládokból származó visszaköltözők). Az előbbi adatok tükrében az agrárkötődésű felmenők arányának rohamos csökkenése várható az aktív mezőgazdasági népesség körében.

A teljes agrárérintett népességben jellegzetesek a különbségek agrár és nem agrár családi háttérűek között. Az egy főre jutó havi nettó háztartási jövedelem szempontjából mind a két származási kategóriában a mezőgazdasági munkások és kisebb földtulajdonosok jövedelme a legalacsonyabb. Az *agrárháttérrel nem rendelkező gazdáknak a legmagasabb az egy háztartástagra eső nettó havi jövedelme (182 000 forint az összes csoportjövedelem legnagyobb szórása mellett), szemben a mezőgazdasági felmenőkkel rendelkező gazdák 164 000 forintos jövedelmi átlagával. A családi agrárháttér egyértelműen anyagi hátránnyal jár együtt*

minden csoport esetében. Minél kisebb intenzitású a mezőgazdasági részvétel, annál magasabb a havi átlagos nettó egy főre jutó háztartási jövedelem. Mindezt az is magyarázhatja, hogy ugyanez a lejtő az iskolázottságra is igaz: *az erősen agrárérintetteknek a legalacsonyabb az iskolázottsága, míg a csak felmenőik révén agrárérintetteké a legmagasabb.*

9. táblázat
Az agrárérintettek csoportjainak szociodemográfiai jellemzői, 2021

	Árutermelők	Saját célra termelők	Paraszti származásúak	Az agrárium-hoz nem kapcsolódók	Összesen
Kor	54,48	53,18	50,78	45,93	48,40
Dolgozik-e?	1,88	1,87	1,82	1,54	1,65
Egy főre jutó háztartási jövedelem	156.718	159.642	188.272	199.382	188.498
Bal-jobb ideológiai skála	4,39	4,28	4,32	4,31	4,31
Budapest	3,70%	2,10%	15,90%	24,00%	18,10%
Megyeszékhely	14,00%	8,60%	22,20%	18,70%	17,50%
Város	36,60%	37,40%	35,60%	34,40%	35,20%
Község	45,60%	51,90%	26,30%	22,90%	29,20%
Max. 8 osztály	48,30%	37,10%	30,30%	23,40%	28,70%
Szakt munkásképző	18,30%	24,80%	23,10%	23,30%	22,90%
Érettségi	22,20%	26,90%	30,40%	33,60%	31,20%
Diploma	11,10%	11,20%	16,20%	19,60%	17,20%
18–25	7,00%	6,70%	8,90%	11,00%	9,80%
26–39	15,80%	18,10%	23,20%	31,50%	27,00%
40–59	32,70%	35,50%	32,00%	34,50%	34,10%
60+	44,40%	39,70%	35,80%	23,00%	29,10%
Háztartás mérete	2,13	2,31	2,14	2,21	2,2
Lakóhely település népességszáma – 2022	28.316	18.159	47.353	49.261	43.036

Az agrárérintett és az agráriumhoz nem kötődő csoportok összehasonlító elemzése

A különböző, agráriumhoz kapcsolódó csoportokat a nem agrárérintett csoporttal összehasonlítva azt látjuk, hogy minél erősebb a mezőgazdasághoz való kapcsolódás, annál alacsonyabb a háztartásban az egy főre eső jövedelem, és annál magasabb a válaszadó életkora. Az, hogy jellemzően vidéki településeken élnek, nem meglepő. Az agrárérintettek iskolai végzettsége alacsonyabb, mint a nem agrárérintetteké, ami meglepő annak ismeretében, hogy a 2023-as Agrárcenzus és korábbi kutatások (Csurgó–Kovách–Megyesi 2016) adatai szerint a gazdálkodók képzettsége jelentősen emelkedett az elmúlt évtizedekben. A csak saját célra termelők között magasabb az aránya azoknak, akik kistelepüléseken laknak (Kovách–Megyesi 2023); a gazdálkodók jellemzően inkább kis- és középvárosiak, a mezőgazdasághoz nem vagy csak a szüleik, nagyszüleik révén kötődők pedig nagyvárosokban és Budapesten élnek.

A gazdálkodók munkaerőpiacokra való bekapcsolódása alacsonyabb, mint a többi agrárérintett csoportban, és mindez jelentősen elmarad az agráriumhoz nem kapcsolódók munkaerőpiaci integráltságától. Az egyes csoportok tagjaira jellemző társadalmi tőke mértéke nem különbözik jelentősen. Itt is érvényesül viszont, hogy a társadalmi tőke különböző dimenziói (a bizalomszint, a hálózatokba való bekapcsolódás és a saját közösségért, saját érdekekért való fellépés képessége) a különböző agrárérintett csoportokon belül is különbözőképpen alakulnak; nem látható világos mintázat. Ennél is érdekesebb, mennyire rossz a gazdálkodó, mezőgazdasági munkáscsoport szubjektív egészségi állapota. Míg az országos átlag meghaladja a 70%-ot, a gazdák, a mezőgazdasági munkások között éppen csak eléri az 50,7%-ot azok aránya, akik legalább jónak tartják az egészségi állapotukat. Ez arra utalhat, hogy a csoport egyfajta önkizsákmányolást folytat, azaz a saját egészségével nem törődve dolgozik. A gazdák nehéz anyagi helyzetére utal, hogy egyharmaduk a létminimum alatt él, szemben az országosan sem alacsony 21,2%-os átlaggal és a mezőgazdasághoz nem kötődők 18,1%-os arányával.

Az önállóan gazdálkodók nagyfokú elkülönülését szemlélteti a polgárosodottak és a polgárosodók aránya akár a mezőgazdasághoz nem kötődőkkel, akár a felnőttek révén az agráriumhoz kötődő és magasabb jövedelmű csoportokkal összehasonításban. Annak ellenére, hogy számos, a jóllétet mutató dimenzióban hátrányosabbnak tűnik a helyzetük, a mezőgazdasághoz erősen kapcsolódó csoportokban a polgárosodottak aránya kifejezetten magas. A polgárosodás indexet alkotó egyes dimenziókat vizsgálva nagy eltéréseket találhatunk a különböző agrárérintett csoportok között. Bár a vállalkozók aránya még a gazdák között sem magasabb, mint

a nem agrárérintettek között, a vállalkozói index sokkal magasabb a gazdák (1,49), mint a nem agrárérintettek (0,567) között vagy mint a teljes minta átlaga (0,573). Ettől ugyan elmarad, de kifejezetten magas a gazdák individualizációs indexe (1,19). Az autonómia és a polgárosodás index az átlagot meghaladó, a nem agrárérintettekével közel egyező értéket mutat. A mezőgazdasági munkások csoportjának hasonló mutatói kifejezetten kedvezőtlenek.

10. táblázat
Az agrárérintettek csoportjainak további jellemzői

Agrárérintettség	Ártermelők	Saját célra termelők	Paraszti származásúak	Az agráriumhoz nem kapcsolódók	Összesen
Munkaintenzitás	0,55	0,57	0,62	0,74	0,68
Kirekesztettség érzése	2,20	1,79	1,89	1,97	1,96
Társadalmi tőke	0,04	0,16	0,24	-0,09	0,00
Egészségi állapot jó	50,7%	64,1%	62,0%	77,2%	70,7%
Egészségi állapot kielégítő	37,0%	29,0%	28,1%	18,0%	22,8%
Egészségi állapot rossz vagy nagyon rossz	12,3%	6,9%	9,8%	4,8%	6,6%
Nincs a létminimum alatt	66,5%	72,2%	80,1%	81,9%	78,8%
A létminimum alatt van	33,5%	27,8%	19,9%	18,1%	21,2%
Nem polgárosodott	30,0%	36,6%	36,1%	33,8%	34,1%
Gyengén polgárosodott	33,9%	37,4%	37,8%	37,7%	37,3%
Polgárosodó	31,0%	21,9%	20,6%	24,3%	24,2%
Polgárosodott	5,1%	4,1%	5,5%	4,2%	4,5%
Vállalkozói index	1,499	0,462	0,532	0,567	0,732
Integrált, felső középrétegek	22,80%	23,80%	23,20%	11,70%	16,00%
Integrált középrétegek	13,10%	12,20%	16,70%	15,90%	15,30%
Integrált alsó középrétegek	21,80%	31,20%	29,40%	38,70%	34,70%
Dezintegrált alsó rétegek	42,30%	32,80%	30,60%	33,80%	34,10%

Forrás: saját szerkesztés

A leíró elemzések után a következőkben az agrárérintettséget meghatározó tényezőket is megvizsgáltuk. Multinomiális regressziós modellünk függő változója az agrárérintettséget mérő négykategorialis változó, független változóként pedig a kor, a nem, a legmagasabb iskolai végzettség, a munkaerőpiaci helyzet, a háztartás egy főre jutó jövedelme, a bal–jobb ideológiai skála, a polgárosodás index, a szubjektív egészségi állapot, a háztartás mérete, a kirekesztés elfogadása, a lakóhely településtípusa és regionális elhelyezkedése, továbbá a lakóhelyi település népességszámát vontuk be. A nem agrárérintett csoportot kezeltük referenciacsoportként a multinomiális regressziós modellben. A 11. táblázat a modell eredményeit mutatja.

A modell magyarázó ereje 19,6%, azaz a kor, az iskolai végzettség, a jövedelem, az egészségi állapot, a család mérete, a polgárosodottság mértéke, a település típusa és a lakóhely regionális elhelyezkedésének segítségével ekkora mértékben lehet becsülni azt, hogy valaki valamelyik agrárérintett csoportba tartozik-e. *A nem, a politikai ideológiákhoz való kapcsolódás, a munkaintenzitás, a munkaerőpiaci helyzet és a normaszegés elfogadása nem mutatnak szignifikáns összefüggést az agrárérintettséggel.*

A multinomiális regresszió alapvetően megerősítette a fenti leíró elemzések eredményeit. A mellékletben található 15. táblázatból kiolvasható, hogy az erősen agrárérintettek idősebbek, polgárosodottabbak, és alacsonyabb az iskolai végzettségük, mint a referenciacsoportot jelentő nem agrárérintetteknek.

Az élelmiszer-önellátók csoportjáról a 12. táblázat alapján annyit mondhatunk, hogy idősebbek és alacsonyabb végzettségűek, mint a nem agrárérintettek. Jellemzően kisvárosokban és községekben laknak, az átlagot meghaladó méretű háztartásban – ez egybeesik a korábbi tanulmányaink eredményeivel (Kovách–Megyesi 2023). Újdonsággal szolgál azonban, hogy körükben a normaszegés elfogadottabb, és hogy ez valamivel kevésbé polgárosodott csoport, mint a nem agrárérintettek.

A közvetetten agrárérintettek az előző két csoportnál kevésbé különböznek a nem agrárérintettektől. Végzettségük alacsonyabb, valamivel többen élnek a Dunától keletre, illetve Budapesten, mint a nem agrárérintettek. Egészségi állapotuk jobb, mint a nem agrárérintetteké, valamivel népesebb háztartásokban laknak, míg a normaszegéssel szemben elnézőbbek, mint a nem agrárérintettek. A polgárosodás index e csoportban is magasabb, mint a nem agrárérintettek esetében.

Szintén kiolvasható a táblázatból, hogy a különböző agrárérintett csoportok regionális eloszlása is eltérő, de ezt a különbséget csak további kutatások segíthetnek pontosan értelmezni.

11. táblázat
Multinomiális logisztikus regresszió: szignifikáns változók hatása

Hatás	Model Fitting Criteria	Likelihood Ratio Tests	
	-2 Log Likelihood of Reduced Model	Chi-Square	Sig.
Intercept	7448,510(a)	,000	.
kor	7482,974	34,464	,000
egyfojov	7458,157	9,647	,022
P5_2	7450,575	2,065	,559
Egészségi állapot E1_3	7479,212	30,702	,000
Háztartásméret T1_1	7460,149	11,639	,009
kirekesztettségérzés	7468,051	19,541	,000
munkaint	7449,607	1,096	,778
normaszeges	7457,760	9,250	,026
Polgárosodottság index	7527,467	78,957	,000
Település lakóinak száma	7461,625	13,114	,004
Legmagasabb iskolai végzettség	7500,873	52,362	,000
nem	7452,528	4,017	,260
Aktivitás	7456,607	8,097	,231
3 kategóriás településtípus	7505,008	56,498	,000
KSH nagyrégiók	7517,075	68,564	,000

A Chi-négyzet statisztika a végső modell és a redukált modell közötti -2 log-likelihood különbségét mutatja. A redukált modell egy hatás kihagyásával jön létre a végleges modellből.

A nullhipotézis hogy a hatás minden paramétere 0.

(a) Ez a redukált modell egyenértékű a végső modellel mivel a hatás elhagyása nem növeli a szabadságfokokat.

12. táblázat
Az agrárérintettek közötti különbségek a multinomiális
regressziós modell alapján; paraméterbecslések

	B	SE	Wald	Sig.	Exp(B)
Agrárérintettség ^a : Erősen agrárérintett					
Intercept	-4,021	,560	51,515	,000	
Kor**	,019	,005	11,683	,001	1,019
Egy főre eső jövedelem*	,000	,000	5,087	,024	1,000
Bal-jobb ideológiai skála	-,034	,037	,840	,359	,967
Egészségi állapot***	,489	,108	20,344	,000	1,630
Háztartásméret HTL_1	,086	,063	1,827	,176	1,089
Kirekesztettségérzés*	,138	,058	5,654	,017	1,148
Munkaintenzitás	-,218	,299	,530	,466	,804
Normaszegés	-,025	,066	,142	,706	,975
Polgárosodottság index***	,294	,034	74,753	,000	1,341
Település lakóinak száma	,000	,000	,205	,651	1,000

	B	SE	Wald	Sig.	Exp(B)
Max. 8 általános [isk=1,00]***	1,186	,220	29,127	,000	3,276
Szaktanulmányok [isk=2,00]	,287	,225	1,622	,203	1,332
Érettségi [isk=3,00]	,250	,215	1,355	,244	1,284
BA, MA [isk=4,00]	ref.
Férfi [nem=1,00]	,112	,122	,842	,359	1,118
Nő [nem=2,00]	ref.
Aktív [akt=1,00]	-,086	,306	,080	,778	,917
Munkanélküli [akt=2,00]	-,291	,458	,403	,525	,748
Inaktív [akt=3,00]	ref.
Budapest [Tel_TKAT_3=1,00]***	-1,344	,371	13,144	,000	,261
Nagy- & középvárosok [Tel_TKAT_3=2,00]***	-,922	,241	14,591	,000	,398
Kisvárosok & községek [Tel_TKAT_3=3,00]	ref.
Pest & Budapest [kshnagyregio3=1,00]***	-,971	,204	22,609	,000	,379

12. táblázat folytatása

Dunántúl [kshnagyregio3=2,00]**	-,421	,136	9,599	,002	,656
Alföld és Észak-Magyarország [kshnagyregio3=3,00]	ref.
Agrárérzettség ^a : Önellátásra termelők					
Intercept	-2,395	,487	24,176	,000	
Kor***	,025	,005	26,063	,000	1,025
Egy főre eső jövedelem	,000	,000	2,163	,141	1,000
Bal-jobb ideológiai skála	-,043	,034	1,624	,202	,958
Egészségi állapot	,024	,108	,050	,823	1,025
Háztartásméret HTL_1***	,182	,055	11,022	,001	1,200
Kirekesztettségérzés**	-,166	,058	8,141	,004	,847
Munkaintenzitás	-,131	,298	,192	,661	,877
Normaszegés*	-,117	,065	3,261	,071	,889
Polgárosodottság index***	,108	,032	11,642	,001	1,114
Település lakóinak száma***	,000	,000	10,593	,001	1,000
Max. 8 általános [isk=1,00]**	,484	,191	6,394	,011	1,623
Szaktanulmányok [isk=2,00]	,204	,188	11,178	,278	1,226
Érettségi [isk=3,00]	,230	,178	1,669	,196	1,258
BA, MA [isk=4,00]	ref.
Férfi [nem=1,00]	-,148	,110	1,807	,179	,863
Nő [nem=2,00]	ref.
Aktív [akt=1,00]	-,288	,303	,905	,341	,750
Munkanélküli [akt=2,00]	,148	,403	,136	,712	1,160
Inaktív [akt=3,00]	ref.
	B	SE	Wald	Sig.	Exp(B)
Budapest [Tel_TKAT_3=1,00]***	-1,978	,398	24,647	,000	,138
Nagy- & középvárosok [Tel_TKAT_3=2,00]**	-,547	,207	6,975	,008	,579
Kisvárosok & községek [Tel_TKAT_3=3,00]	ref.
Pest & Budapest [kshnagyregio3=1,00]	-,185	,163	1,286	,257	,831
Dunántúl [kshnagyregio3=2,00]	,151	,118	1,628	,202	1,163

12. táblázat folytatása

Alföld és Észak-Magyarország [kshnagyregio3=3,00]	ref.
Agrárérintettség ^a : Közvetetten agrárérintett					
Intercept	-2,298	,420	29,873	,000	
Kor*	,009	,004	4,699	,030	1,009
Egy főre eső jövedelem	,000	,000	,281	,596	1,000
Bal-jobb ideológiai skála	-,014	,030	,213	,644	,986
Egészségi állapot***	,373	,096	15,034	,000	1,451
Háztartásméret HTL1	,073	,051	2,040	,153	1,076
Kirekesztettségérzés	-,075	,052	2,084	,149	,927
Munkaintenzitás	,141	,284	,246	,620	1,151
Normaszegés**	-,151	,057	6,946	,008	,860
Polgárosodottság index**	,086	,028	9,130	,003	1,090
Település lakóinak száma	,000	,000	,326	,568	1,000
Max. 8 általános [isk=1,00]*	,340	,167	4,122	,042	1,405
Szaktanisképző [isk=2,00]	,158	,161	,955	,328	1,171
Érettségi [isk=3,00]	,147	,146	1,022	,312	1,159
BA, MA [isk=4,00]	ref.
Férfi [nem=1,00]	-,090	,099	,818	,366	,914
Nő [nem=2,00]	ref.
Aktív [akt=1,00]	-,410	,285	2,074	,150	,664
Munkanélküli [akt=2,00]	-1,158	,559	4,288	,038	,314
Inaktív [akt=3,00]	ref.
Budapest [Tel_TKAT_3=1,00]*	,482	,266	3,272	,070	1,619
Nagy- & középvárosok [Tel_TKAT_3=2,00]	-,090	,162	,305	,581	,914
Kisvárosok & községek [Tel_TKAT_3=3,00]	ref.
Pest & Budapest [kshnagyregio3=1,00]***	-1,262	,213	34,978	,000	,283
Dunántúl [kshnagyregio3=2,00]*	-,235	,113	4,318	,038	,790
Alföld és Észak-Magyarország [kshnagyregio3=3,00]	ref.

A referencia kategória: Nem agrárérintett

Következtetések

A tanulmányban részletes leírást adtunk a mezőgazdálkodáshoz való kapcsolódás társadalmi mintázatairól az agrárérintettség változatai szerint, aminek egyértelmű trendje a mezőgazdaságban történő részvétel, *érintettség minden fajtájának a folyamatos és erőteljes csökkenése*. Az agrártermelés gyakorlatilag *levált* a vidéki települések társadalmáról abban az értelemben, hogy a falvak, kisvárosok lakossága folyamatosan visszavonul az élelmiszer piacra vagy saját fogyasztásra történő termeléséből, és mind a gazdálkodók, mind az önellátásra termelők között nő a nem mezőgazdasági származásúak aránya.

A strukturális és társadalmi *paraszttalanítás megtörtént*, és bár a nagy tömegekhez utat találó identitáspolitikai széles körben használja a paraszti világ relikviáit, de ez egyfajta ünnepi, reprezentatív és fogyasztóorientált kultúrahasználattal, amelynek az elmúlt paraszti hétköznapiakhoz és a családi, közösségi szerveződésekhez semmi köze sincs. Nemzetközi összehasonlításban a magyar parasztság eltűnése valahol a nyugat-európai modellek – amelyeket napjainkban az olaszországi kisgazdaságok esete képvisel –, illetve a lengyel (valamint vélhetően a román) feltartóztathatatlan, de lassabb paraszttalanítás közé esik. A lassabb paraszttalanítás előnye lehet, hogy kevésbé rombolja le a válaszdadás aktív vagy passzív paraszti stratégiáit és a részautonómiákat, a természethez, a fenntarthatósághoz és a klímaváltozáshoz való átél, belső viszonyulást, és hatékonyabbá teszi az egyéneket, családokat, helyi közösségeket alkalmazkodását a nagy átalakuláshoz.

A mezőgazdasághoz való kapcsolódás minden fajtája a nagy- és középbirtokosok felső részének a kivételével kedvezőtlenebb társadalmi helyzettel társul. Az agráriumot elhagyók, a vidékről elköltözők társadalmi mutatói rendre előnyösebbek a mezőgazdasággal foglalkozók átlagainál, és a kisebb gazdaságok számának gyors csökkenése ennek is az oka. A mezőgazdasági munkások jövedelme és iskolázottsága alacsonyabb a más szektorokban hasonló munkát végzőkénél. Az élelmiszer-termeléshez való kapcsolat minden elemének a csökkenése nem vezet igazán földhiányhoz és az ebből eredő feszültségekhez, különösen politikailag manifesztálódó konfliktusokhoz. A gazdálkodók, legfőképp a fiatalabb korosztályokhoz tartozók a földárakat és a földhiányt a termelés egyik legkomolyabb gátjának tartják (Kovách et al. 2022, Czibere–Kovách–Loncsák 2023). Mindez azonban csak a nagyobb földhasználók néhány ezres csoportjának a belső konfliktusa, amelyet a mindenkor kormányok külső intervenciója, a közvetlen földprivatizációk, árverések és az osztatlan közösségi tulajdonban levő területek egyéni gazdaságokhoz juttatása révén időről időre elcsendesítettek. A helyi társadalom megélhetése és alapvető élelmiszerekkel való ellátottsága lényegében nem a helyi mezőgazda-

ságban való részvételtől függ, ezért annak állapota, tulajdonviszonyai nem forrásai a társadalmi feszültségeknek. A vidéki társadalmak politikai integrációjának pacifikáló és semlegesítő hatása többek között ezért is lehet sikeres.

A saját fogyasztásra történő termelés visszaesése a városiak növekvő érdeklődése ellenére is folyamatos. Motivációi inkább individuálisak, szemben a közösségi kertek, a fenntarthatósági értékek Európa más régióiban, köztük a volt szocialista országokban is erősödő kultuszával. A nagy tömegek földtől való gyors elválasztása radikálisan gyöngítheti a természeti környezet tényleges védelmét és a fenntarthatóság más elveinek az érvényesülését. Az is igaz, hogy a környezettel kapcsolatos pozitív értékek erősödését is mértük, csak hogy ennek a föld feletti rendelkezés visszaesésével kevés a közvetlen, gyakorlatokban is megmutatkozó következménye. A környezeti konfliktusok tárgya is sokkal inkább az ipari szennyezés, úthálózat-fejlesztés, mint a mezőgazdasági föld- vagy kemikáliahasználat. Az egészséges ételhez kapcsolódó gyakorlati/termelői aktivitások sokkal inkább nagyvárosi mozgalmak.

A dolgozat megállapításai számos ponton ellentmondanak a közbeszédben, politikai és tömegkommunikációban használt, ideologikusan és félrevezetően súlyozott idilli és kritikus vidékimázsoknak, amelyekkel hajlamosak helyettesíteni a valós állapotokról szóló diskurzusokat (Horzsa et al. 2024, Kovai–Pulay 2024). A mezőgazdasági népességgel foglalkozó kutatások egyik aspirációjául ajánljuk ennek az átformálását.

Hivatkozások

- Alanen, I. (2001) Soviet Patrimonialism and Peasant Resistance during the Transition – The Case of Estonia. In Granberg, L. – Kovách, I. (szerk.) *Europe's Green Ring*. London: Routledge, 127–147. <http://doi.org/10.4324/9781315255811-5>.
- Alber, J. – Kohler, U. (2008) Informal Food Production in the Enlarged European Union. *Social Indicators Research*, 89(1), 113–127. <http://doi.org/10.1007/s11205-007-9224-1>.
- Általános Mezőgazdasági Összeírás (General Agricultural Census) (2020. december 3.). Elérhető: https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_amo_2010 [Letöltve: 2020-12-03].
- Balázs, B. (2016) Food self-provisioning – the role of non-market exchanges in sustainable food supply. In Meybeck, A. – Redfern, S. (szerk.) *Sustainable value chains for sustainable food systems. A workshop of the FAO/UNEP Programme on Sustainable Food Systems*. Rome: FAO, 73–78.
- Balázs, B. – Pataki, G. – Lazányi, O. (2016) Prospects for the future: Community supported agriculture in Hungary. *Futures*, 83, 100–111. <http://doi.org/10.1016/j.futures.2016.03.005>.
- Barnes, A. – Sutherland, L.-A. – Toma, L. – Matthews, K. – Thomson, S. (2016) The effect of the Common Agricultural Policy reforms on intentions towards food production: Evidence from livestock farmers. *Land Use Policy*, 50, 548–558. <http://doi.org/10.1016/j.landusepol.2015.10.017>.
- Barnett, T. – Blas, E. – Whiteside, A. (szerk.) (1996) *AIDS Brief. Subsistence Agriculture: GPA/UNAIDS*. Geneva: World Health Organization, 4–5.
- Bazsik I. – Bujdosó Z. – Koncz G. (2022) A magyar gazdák helyzete a mezőgazdaság 3.0 és 4.0 korában: Agrár depriváció és társadalmi innovációk. *Acta Carolus Robertus*, 12(2), 111–131. <http://doi.org/10.33032/acr.2907>.
- Begg, B. – Meurs, M. (2001) Rural Change in Bulgarian Transitions. In Granberg, L. – Kovách, I. (szerk.) *Europe's Green Ring*. London: Routledge, 107–126. <http://doi.org/10.4324/9781315255811-4>.
- Benda G. (2003) Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzájárulás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég*, 8(30), 99–102.
- Bruckmeier, K. (2016) *Social-Ecological Transformation*. London: Palgrave Macmillan UK. <http://doi.org/10.1057/978-1-137-43828-7>.
- Bruckmeier, K. (2024) *The Anthropocene and its Future: The Challenges of Accelerating Social and Ecological Change*. Cham: Springer International Publishing. <http://doi.org/10.1007/978-3-031-56649-3>.
- Bruckmeier, K. – Kopytina, M. O. (2001) Post-traditional or Post-modern Rurality? Cases from East Germany and Russia. In Granberg, L. – Kovách, I. (szerk.) *Europe's Green Ring*. London: Routledge, 167–193. <http://doi.org/10.4324/9781315255811-7>.
- Czibere, I. – Kovách, I. – Szukalski, P. – Starosta, P. (2021) Depopulation and Public Policies in Rural Central Europe. The Hungarian and Polish Cases. *Ager. Revista de Estudios Sobre Despoblación y Desarrollo Rural / Journal of Depopulation and Rural Development Studies*, 33, 57–82. <http://doi.org/10.4422/ager.2021.20>.
- Czibere, I. – Kovách, I. – Loncsák, N. (2023) Hungarian Farmers and the Adoption of Precision Farming. *European Countryside*, 15(3), 366–380. <http://doi.org/10.2478/euco-2023-0020>.
- Csoba J. (2010) „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20(1), 26–50.

- Csoba, J. (2017) *A szociális földprogram társadalmi és munkaerőpiaci integrációs szerepe a vidéki Magyarországon*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
Elérhető: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/255705/e_book_csoba_foldprogram.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Letöltve: 2024-10-11].
- Csoba, J. – Sipos, F. (2020) Gazdasági és társadalmi integrációs modellek perifériális térségekben. A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistelepüléseken. *Szociológiai Szemle*, 30(1), 21–43. <http://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.1.2>.
- Csurgó B. – Kovách I. – Megyesi G. B. (2016) Földhasználat, üzemtípusok, gazdálkodók. In *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó, 37–68.
- Dorondel, S. (2016) *Disrupted landscapes: state, peasants and the politics of land in post-socialist Romania*. New York: Berghahn Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctvgs0brw>.
- Dorondel, S. – Șerban, S. (2019) Dissuading the state: food security, peasant resistance and environmental concerns in rural Bulgaria. *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*, 40(4), 564–579. <http://doi.org/10.1080/02255189.2018.1498326>.
- Erdős, A. D. – Szöllősi, L. (2023) A Magyarországon szántóföldi növénytermesztést végző egyéni és társas agrárvállalkozások üzemméretének, koncentrációjának és hatékonyságának megítélése. *Gazdálkodás*, 67(5), 410–424. http://doi.org/10.53079/GAZDALKODAS.67.5.t.pp_410-424.
- Eurostat – Data Explorer (2022). Elérhető: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/hui/show.do?lang=en&dataset=env_ac_ainah_r2 [Letöltve: 2022-01-26].
- Franklin, A. – Kovách, I. – Csurgó, B. (2016) Governing Social Innovation: Exploring the Role of 'Discretionary Practice' in the Negotiation of Shared Spaces of Community Food Growing. *Sociologia Ruralis*, 57(4), 439–458. <http://doi.org/10.1111/soru.12126>.
- Fritzs, J. – Wegener, S. – Buchenrieder, G. – Curtiss, J. – Gomez y Paloma, S. (2010) *Economic prospect for semi-subsistence farm households in EU New Member States. JRC Scientific and technical Report. JRC European Consortium*. Luxembourg: Joint Research Centre, Luxembourg: Publications Office of the European Union. <http://doi.org/10.2791/43896>.
- Gonda, N. (2019) Land grabbing and the making of an authoritarian populist regime in Hungary. *The Journal of Peasant Studies*, 46(3), 606–625. <http://doi.org/10.1080/03066150.2019.1584190>.
- Gorlach, K. – Starosta, P. (2001) De-peasantisation or Repeasantisation? Changing Rural Social Structures in Poland after World War II. In Granberg, L. – Kovách, I. (szerk.) *Europe's Green Ring*. London: Routledge, 41–65. <http://doi.org/10.4324/9781315255811-1>.
- Gorlach, K. – Drąg, Z. – Jastrzębiec-Witowska, A. – Ritter, D. (szerk.) (2020) *Think Locally, Act Globally: Polish Farmers in the Global Era of Sustainability and Resilience*. Krakow: Jagiellonian University Press. <http://doi.org/10.4467/K7195.199/20.20.15508>.
- Granberg, L. (2023) From peasants to ecosystem gardeners: Transformations in rural Europe. In Csurgó, B. – Mathieu, N. – Megyesi, B. (szerk.) *Rural society, power, & social integration. Festschrift for the seventieth birthday of Imre Kovách*. Budapest – Debrecen – Paris: Centre for Social Sciences Hungarian Academy of Sciences – Debrecen University Press – LADYSS, 33–46.
- Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (2001a) Introduction. In Granberg, L. – Kovách, I. (szerk.) *Europe's Green Ring*. London: Routledge, 3–41. <https://doi.org/10.4324/9781315255811-15>.
- Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (szerk.) (2001b) *Europe's green ring*. Singapore–Aldershot–Burlington–Sydney: Ashgate.

- Gyáni G. (2003) Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? *Századvég*, 8(29), 71–76.
- Halamska, M. (2004) A Different End of the Peasants? *Polish Sociological Review*, 3(147), 245–268.
- Halamska, M. (2011) The Polish Countryside in the Process of Transformation 1989–2009. *Polish Sociological Review*, 173(1), 35–54.
- Halamska, M. (2016) The Evolution of Family Farms in Poland: Present Time and the Weight of the Past. *Eastern European Countryside*, 22(1), 27–51. <http://doi.org/10.1515/eec-2016-0002>.
- Halamska, M. (2020) *Continuity and change: rural Poland 1918–2018: searching for sources of the present*. Ford. Dutkiewicz-Kelburn, J. Warsaw: Institute of Rural and Agricultural Development Polish Academy of Sciences – Scholar Publishing House. <https://doi.org/10.53098/9788366470552>.
- Hamar A. (2015) Külföldi idénymunkások a magyar agrárgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 29(3), 33–48. <http://doi.org/10.17649/TET.29.3.2709>.
- Hamar A. (2016) Idénymunka a zöldség-gyümölcs ágazatban. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó, 97–115.
- Harcza I. (2003) Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 8(29), 77–85.
- Harcza I. – Kovács I. (1996) Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók a vidéki társadalomban. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI – Századvég, 104–134.
- Harcza, I. – Kovács, I. – Szelényi, I. (1998) The price of privatisation: the post-communist transformational crisis of the Hungarian agrarian system. In Szelényi, I. (szerk.) *Privatising the Land. Rural Political Economy in Post-Socialist Societies*. New York – London: Routledge, 214–245.
- Horzsa G. – Kovács I. – Megyesi B. (2024) A városi és a vidéki társadalom. In Kovács I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején*. 2. kötet. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 105–140.
- Hospes, O. – Hadiprayitno, I. (szerk.) (2010) *Governing food security: law, politics and the right to food*. Wageningen: Wageningen Academic publ.
- Jehlička, P. – Smith, J. (2011) An unsustainable state: Contrasting food practices and state policies in the Czech Republic. *Geoforum*, 42(3), 362–372. <http://doi.org/10.1016/j.geoforum.2011.01.005>.
- Jehlička, P. – Grívinš, M. – Visser, O. – Balázs, B. (2020) Thinking food like an East European: A critical reflection on the framing of food systems. *Journal of Rural Studies*, 76, 286–295. <http://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.04.015>.
- Juhász P. (2006) *Emberék és intézmények: Két zsákutca az agráriumban*. Budapest: Új Mandátum.
- Kelemen E. – Kovács I. (2007) A magyar felnőtt lakosság agrárérzettsége. In Kovács I. (szerk.) *Vidékiek és városiak: a tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan-MTA-PTI, 13–27. <http://doi.org/10.17649/TET.30.3.2793>.
- Kovács I. (1988) *Termelők és vállalkozók: Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Budapest: MSZMP Társadalomtudományi Intézet.
- Kovács, I. (2001) De-peasantisation of the Hungarian Rurality. In Granberg, L. – Kovács, I. (szerk.) *Europe's Green Ring*. London: Routledge, 66–88. <http://doi.org/10.4324/9781315255811-2>.
- Kovács I. (2003) A magyar társadalom paraszttalanítása – európai összehasonlításban. *Századvég*, 28(2), 41–67.
- Kovács, I. (2012) *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum Kiadó.

- Kovách I. (2016) *Földek és emberek: Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Debrecen: DU Press.
- Kovách, I. – Megyesi, B. G. – Bai, A. – Balogh, P. (2022) Sustainability and Agricultural Regeneration in Hungarian Agriculture. *Sustainability*, 14(2), 969.
<http://doi.org/10.3390/su14020969>.
- Kovách, I. – Megyesi, G. B. (2023) Motivations of Subsistence Farming in Hungary: Analysis of a Multi-Factored Phenomenon. *Rural Sociology*, 88(2), 283–311.
<http://doi.org/10.1111/ruso.12476>.
- Kovács K. (2005) Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In Bognár L. – Csizmady A. – Tamás P. – Tibori T. (szerk.) *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 141–152.
- Kovács, K. (2007) Structures of Agricultural Land Use in Central Europe. In Heinonen, M. – Nikula, J. – Kopoteva, I. – Gyáni, L. (szerk.) *Reflecting Transformation in Post-socialist Rural Areas*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 87–114.
- Kovács K. (2016) *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kovács K. – Váradi M. M. (2005) Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In Swarcz Gy. – Szarvas Zs. – Szilágyi M. (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken: az MTA Néprajzi Kutatóintézet Társadalom-néprajzi Osztálya által 2003. november 6–7-én szervezett konferencia előadásait tartalmazza*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 75–82.
- Kovács K. – Váradi, M. M. (szerk.) (2013) *Hátrányban vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kovács T. (2012) Paraszttalanítás Magyarországon. In Bögre Zs. – Keszei A. – Ö. Kovács J. (szerk.) *Az identitások korlátai: traumák, tabusítások, tapasztalat történetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest: L'Harmattan, 133–142.
- Kovács T. (2020) *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. 2., jav. kiad. Budapest: L'Harmattan.
- Kovai C. (2016) Önellátó függőség: A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők: polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó, 137–160.
- Kovai C. – Pulay G. (2024) Kliensi viszonyok mindennapi működése Magyarországon. Kovács I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-a évek elején*, 2. kötet. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 225–274.
- KSH (n.a.) „Gazdaságküzszöb módosítása 2020-tól”. Elérhető: https://www.ksh.hu/docs/hun/ agrar/gazdasagkuszob_modositasa_2020.pdf [Letöltve: 2024-08-23]
- KSH (2010) *Agrárcenzus 2010*. Elérhető: https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_amo_2010 [Letöltve: 2020-12-03].
- KSH (2020) *Agrárcenzus-eredmények – Mezőgazdasági munkaerő, generációváltás*. Elérhető: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/ac2020/mezogazdasagi_munkaero_generaciovaltasi/index.html#amezgazdasgimunkamenyisge2010tafoylamatosancskken [Letöltve: 2024-10-11].
- KSH (2023) *Agrárcenzus 2023*. Elérhető: https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2023 [Letöltve: 2024-10-11].
- Majerová, V. (2001) The Changing Role of Agriculture in the Czech Countryside. In Granberg, L. – Kovács, I. (szerk.) *Europe's Green Ring*. London: Routledge, 89–106.
<http://doi.org/10.4324/9781315255811-3>

- Mamonova, N. (2017) Resistance or adaptation? Ukrainian peasants' responses to large-scale land acquisitions. In *Global Land Grabbing and Political Reactions 'from Below'*. London: Routledge, 141–168. <http://doi.org/10.4324/9781315112565-7>.
- Márkus I. (1973) Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia*, 2(1), 56–67.
- Megyesi B. (2016a) A Zalaszentgróti kistérség agrárszereplői: Nyertesek és vesztesek. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó, 268–291.
- Megyesi, B. (2016b) Landscape after accession: the effects of agricultural and rural policies on farming – results of case study conducted in Western-Hungary. *Hétfa Working Paper*, 18, 1–19.
- Mincyte, D. (2011) Subsistence and Sustainability in Post-industrial Europe: The Politics of Small-scale Farming in Europeanising Lithuania. *Sociologia Ruralis*, 51(2), 101–118. <http://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2011.00530.x>.
- Rose, R. – Tikhomirov, Y. (1993) Who Grows Food in Russia and Eastern Europe? *Post-Soviet Geography*, 34(2), 111–126. <http://doi.org/10.1080/10605851.1993.10640922>.
- Smith, J. – Jehlička, P. (2013) Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies*, 32, 148–157. <http://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2013.05.002>.
- Smith, J. – Kostelecký, T. – Jehlička, P. (2015) Quietly does it: Questioning assumptions about class, sustainability and consumption. *Geoforum*, 67, 223–232. <http://doi.org/10.1016/j.geoforum.2015.03.017>.
- Sovová, L. – Veen, E. J. (2020) Neither Poor nor Cool: Practising Food Self-Provisioning in Allotment Gardens in the Netherlands and Czechia. *Sustainability*, 12(12), 5134. <http://doi.org/10.3390/su12125134>.
- Starosta, P. (1998) Inhabitants' feeling of social bonds with rural and small town communities in Bulgaria, Poland and Russia. In Granberg, L. – Kovách, I. (szerk.) *Actors on changing European countryside*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute for Political Sciences, 104–131.
- Starosta, P. (2010) Civic participation in rural Europe. *Przegląd Socjologiczny*, 59(2), 77–108.
- Starosta, P. – Draganova, M. (1999) Social Identification with Local Communities and the Globalization Process in Rural Areas of Eastern Europe. In Kasimis, C. – Papadopoulos, A. G. (szerk.) *Local Responses to Global Integration*. London: Routledge, 133–152. <http://doi.org/10.4324/9780429445736-7>
- Starosta, P. – Gorlach, K. – Kovách, I. (szerk.) (1999) *Rural societies under communism and beyond. The Hungarian and Polish perspectives*. Łódź: Łódź University Press.
- Szelényi, I. (1988) *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Szőke V. – Kovács L. (2020) Mezőgazdaság 4.0 – relevancia, lehetőségek, kihívások. *Gazdálkodás*, 64(4), 289–304. <http://doi.org/10.22004/AG.ECON.305196>.
- Szőke V. – Kovács L. (2021) A mezőgazdaság 4.0 technológiáinak munkaerőpiaci hatásai. *Gazdálkodás*, 65(1), 64–85. <http://doi.org/10.22004/AG.ECON.309544>.
- Valuch T. (2003) A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, 8(27), 3–29.
- Valuch T. (2015) *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris.
- Valuch T. (2024) *Honnan hova? Társadalmi változások Magyarországon a késő kádárizmustól az illiberalizmusig – közép-kelet-európai összehasonlításban*. Pécs: Kronosz Kiadó.
- Váradi M. M. (2008) *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

- Varga, M. (2017) Cash rather than contract: The re-emergence of traditional agrifood chains in post-communist Europe. *Journal of Rural Studies*, 53, 58–67. <http://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.04.010>.
- Varga, M. (2019) 'Subsistence' Readings: World Bank and State Approaches to Commercialising Agriculture in Post-Communist Eurasia. *The Journal of Development Studies*, 55(6), 1253–1266. <http://doi.org/10.1080/00220388.2018.1453607>.
- Varis, E. (2001) Rural Transitional Problems and Post-Socialist Peasantisation in the Russian Forest Periphery. In Granberg, L. – Kovách, I. (szerk.) *Europe's Green Ring*. London: Routledge, 148–166. <http://doi.org/10.4324/9781315255811-6>.
- Vigvári A. – Kovai C. (2020) Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 34(3), 68–89. <http://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>.
- Virág T. (2010) Kirekesztve. *Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Visser, O. – Mamonova, N. – Spoor, M. – Nikulin, A. (2015) 'Quiet Food Sovereignty' as Food Sovereignty without a Movement? Insights from Post-socialist Russia. *Globalizations*, 12(4), 513–528. <http://doi.org/10.1080/14747731.2015.1005968>.

Mellékletek

M1. táblázat
Az agrárérített csoportok jellemzői

	Gazda	Erősen agrár- érített, de nem gazdálko- dik	Önellá- tásra termel	Közvetet- ten agrár- érített	Összesen
Budapest	0,6%	6,0%	1,5%	15,7%	8,4%
Vármegyeszékhely	23,4%	7,6%	7,9%	21,5%	15,3%
Város	33,5%	40,9%	39,6%	36,2%	37,8%
Község	42,5%	45,5%	50,9%	26,6%	38,6%
Budapest	0,6%	6,0%	1,5%	15,7%	8,4%
Közép- és nagyváros	29,5%	14,3%	16,3%	30,9%	23,5%
Kisváros, község	69,9%	79,7%	82,2%	53,4%	68,1%
Férfi	48,8%	46,5%	45,5%	44,0%	45,4%
Nő	51,2%	53,5%	54,5%	56,0%	54,6%
Max. 8 osztály	40,7%	55,6%	35,2%	30,8%	37,7%
Szakmunkásképző	18,6%	15,2%	24,8%	22,5%	21,4%
Érettségi	26,3%	19,2%	27,5%	29,9%	26,9%
Diploma	14,4%	9,9%	12,5%	16,8%	14,0%
18–25 éves	7,2%	6,6%	6,2%	8,8%	7,5%
26–39 éves	13,9%	15,9%	18,7%	23,7%	19,8%
40–59 éves	39,8%	29,8%	34,7%	32,0%	33,2%
60+ éves	39,2%	47,7%	40,4%	35,5%	39,5%
Dolgozik	58,4%	52,3%	55,3%	58,4%	56,4%
Munkanélküli	3,6%	1,0%	3,3%	1,4%	2,1%
Inaktív	38,0%	46,7%	41,4%	40,2%	41,5%
Jó vagy nagyon jó	53,3%	49,5%	65,5%	62,1%	59,8%
Kielégítő	35,9%	37,2%	27,5%	28,0%	30,4%
Rossz vagy nagyon rossz	10,8%	13,3%	7,0%	9,8%	9,8%

M2. táblázat
Integrációs modell és agrárérintettség

	Erősen agrárérintett	Gyengén agrárérintett	Csak a felmenői révén agrárérintett	Nem agrárérintett	Total
Kapcsolatgazdag, politikailag aktív	13,6%	17,1%	16,3%	6,9%	10,2%
Lokálisan integrált	9,2%	6,7%	6,9%	4,8%	5,8%
Politikailag integrált	13,1%	12,2%	16,7%	15,9%	15,3%
Normakövető, kapcsolatgazdag	8,2%	12,9%	16,6%	15,1%	14,3%
Normakövető, munkaerőpiacon integrált	13,6%	18,3%	12,8%	23,6%	20,3%
Normaszegő, kirekesztett	20,7%	7,6%	11,7%	20,8%	17,9%
Normakövető, dezintegrált	21,6%	25,2%	18,9%	13,0%	16,2%

M3. táblázat
Róbert Bukodi-féle foglalkoztatási csoportok

	Erősen agrárérített	Gyengén agrárérített	Csak a felmenői révén agrárérített	Nem agrárérített	Total
1. Felső és középszintű vezetők, nagy- és középvállalkozók	2,0%	2,0%	3,3%	2,5%	2,5%
2. Magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok, szakértők	4,5%	3,6%	4,7%	6,8%	5,9%
3. Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikus, irányító	5,7%	8,0%	11,6%	11,9%	10,7%
4. Egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	14,9%	23,6%	25,5%	29,2%	26,5%
5. Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók	4,3%	4,8%	7,0%	6,1%	5,9%
6. Mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók	4,3%	0,2%		0,0%	0,5%
7. Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	8,6%	15,3%	11,7%	12,7%	12,4%
8. Betanított munkát végzők	15,3%	20,8%	19,9%	15,5%	16,7%
9. Egyszerű – szakképzetlen – munkát végzők	20,2%	21,8%	16,3%	14,8%	16,5%
10. Mezőgazdasági munkások	20,0%			0,5%	2,4%

A DOLGOZÓ SZEGÉNYEK

CZIBERE IBOLYA
HUSZTI ÉVA

Bevezetés

A dolgozói szegénység jelensége a posztmodern gazdaságok egyik paradoxona, hiszen a munka hagyományosan a szegénység elkerülésének eszköze. A jelenségnek számos oka lehet, többek között az alacsony bérek, a munkaerőpiac bizonytalansága, a részmunkaidős vagy átmeneti foglalkoztatás terjedése, valamint a megélhetési költségek folyamatos emelkedése. A dolgozói szegénység nemcsak az érintett egyének és családok életminőségét rontja, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez is hozzájárul, ami hosszú távon a társadalmi integráció gyengülését eredményezheti.

Az Európai Unióban a társadalmi kohézió erősítése és a szegénység elleni küzdelem terén a dolgozói szegénység jelensége is egyre nagyobb figyelmet kap (Eurofound 2010). Annak ellenére, hogy Európa gazdasági értelemben a világ egyik leggazdagabb régiója, számos tagállamában tapasztalható, hogy a munkavállalók egy jelentős része, különösen az alacsony bérezésű, atipikus munkaszerződéssel rendelkező vagy részmunkaidőben dolgozók nem tudnak kikerülni a szegénységből (Decancq et al. 2014). Az európai munkaerőpiacon a dolgozói szegénység növekedését különféle tényezők befolyásolják, mint például a gazdasági válságok utóhatásai, a globalizáció és a technológiai változások, amelyek a munkahelyek és a bérstruktúra átalakulásához vezettek. Az Európai Unió számos kezdeményezést indított a probléma kezelésére, például a minimálbér harmonizálása, a szociális védelmi rendszerek megerősítése és a dolgozói szegénység csökkentésére irányuló stratégiák kidolgozása terén (Verbist–Matsaganis 2014).

Tanulmányunkban a magyarországi dolgozói szegénység jellemzőit mutatjuk be. Először az elmúlt két évtized szegénységi dinamikáját értelmezzük, majd azonosítjuk a dolgozói szegénységet, amelyet a munkaerőpiacon aktív, létminimum alatt élőkre vonatkoztatunk háztartási szinten. Dolgozó szegényeknek azokat tekintjük, akik aktívan jelen vannak a munkaerőpiacon, de háztartásukban az egy

fogyasztási egységre jutó jövedelem nem éri el a létminimum szegénységi küszöb összegét.

Szegénységi trendek Magyarországon 2000–2020 között

A magyar uniós csatlakozástól a 2008-as gazdasági világválságig tartó időszak és az azt követő csaknem egy évtized szegénységének bemutatása során a szegénység megközelítéseinek több mérőszámát is használjuk. A relatív jövedelmen alapuló szegénységi ráta a mediánjövedelem 60%-ánál alacsonyabb jövedelemből élő személyek arányát fejezi ki a népességen belül. A szegénységi rés azt mutatja meg, mennyivel marad el a szegénységi küszöb alatt élők jövedelme a szegénységi küszöbtől, azaz milyen mértékű a szegénység mélysége. A nem a jövedelmen alapuló mutatók közül az anyagi deprivációs ráta eredményeit használjuk. Súlyosan deprivált helyzetben élőknek tekintjük azokat, akik a háztartásuk pénzügyi nehézségeit és a fogyasztási cikkekkel történő ellátottságukat mérő kilenc tételből legalább négy esetében hiányt szenvednek.

A 90-es évek végén Medgyesi és munkatársai (Medgyesi–Szívós–Tóth 2000) a szegénységbe kerülés esélyeit vizsgálták eltérő típusú háztartásokban a legsúlyosabb jövedelmi kvintilis alapján. A demográfiai és társadalmi csoportok közötti különbségek szerint a szegénységi kockázatok vizsgálata alapján öt nagyobb kategóriában értelmezték a marginalizálódás és a társadalmi együttműködés kereteiből való kiszorulás tényezőit. A vizsgált időszakban a családi életciklusból következő kockázatok sorában a legnagyobb kockázatú csoportoknak a három vagy több gyermeket nevelő háztartások, illetve a gyermeküket egyedül nevelő szülők számítottak. A 60 évnél idősebb háztartásfővel rendelkező háztartások körében pedig az egyedül élőknek volt nagyobb esélyük az elszegényedésre. Minél alacsonyabb volt az érintett iskolai végzettsége, annál nagyobb volt az elszegényedés, illetve a munkanélkülivé válás kockázata. A munkaerőpiaci jellemzők terén a 90-es évek végén a munkanélküli háztartásfővel rendelkező háztartások szegénnyé válásának a kockázata volt a legnagyobb. A legsúlyosabb szegénységet a cigány kisebbséghez tartozó családok körében mérték. A lakóhelyi összefüggések alapján pedig a 90-es évek végén a legnagyobb szegénységi kockázatnak a tanyán vagy községben élők voltak az átlagosnál jóval nagyobb eséllyel kitéve (Medgyesi et al. 2000).

¹ Hiteltörlesztéssel vagy lakással kapcsolatos fizetési hátralék; a lakás megfelelő fűtésének hiánya; kétnaponta hús, hal vagy azzal egyenértékű tápanyag fogyasztásának hiánya; évi egyhetes, nem otthon töltött üdülés hiánya; anyagi okból nem rendelkezik személygépkocsival; anyagi okból nem rendelkezik mosógéppel; anyagi okból nem rendelkezik színes televízióval; anyagi okból nem rendelkezik telefonnal; váratlan kiadások fedezésének hiánya.

Az európai uniós csatlakozást közvetlenül megelőző 2000–2003 közötti időszakban egyre nagyobb teret nyert a nem pénzügyi dimenziók és a szubjektív elemek bevonása a szegénységvizsgálatokba. Az eltérő szegénység fogalmat használó kutatások eredményei egymást kiegészítve adtak információkat a szegénység jellemzőiről és a társadalmi kirekesztettségéről. A 2003-as adatok szerint Magyarországon a szegénység mértéke nem változott jelentősen a korábbi időszakhoz képest. A mediánjövedelem 50%-ánál meghúzott szegénységi küszöb alapján 10,9% a szegénységi ráta, a jövedelmi átlag fele esetében pedig 15,9% (Gábos–Szívós 2004). A laekeni indikátorokra alapozott, a TÁRKI Háztartás Monitor felvételein alapuló számítások szerint a 2000-es évek elején Magyarországon a népesség 13%-a tekinthető szegénynek (a mediánjövedelem 60%-a szerinti szegénységi küszöb) (Gábos–Szívós 2004). Ugyanakkor ha azt vizsgáljuk, milyen távol van a szegénységi küszöb alatt élők jövedelme a nem szegények jövedelmétől ebben az időszakban (vagyis mekkora a szegénység mélysége), akkor az eredmények szerint a 90-es évek közepén érte el a legmagasabb értéket, a 2000-es évek elején viszont a mediánjövedelem és az átlagjövedelem 50%-ánál meghatározott küszöb esetében is csökkent a szegénységirés-arány, 23–26% körül mozgott. A rendszerváltás óta ekkor voltak ezek az értékek a legalacsonyabbak, ami arra is utal, hogy az uniós csatlakozás előtti időszakban bekövetkező életszínvonal-növekedésből a legrosszabb helyzetben élők részesedtek legkevésbé. A 90-es évtized végétől a szegénységi trendek alapján a szegénység előfordulási valószínűségének és súlyosságának a stagnálása figyelhető meg. Mindkét érték 1995/96-ban volt a legmagasabb, onnan folyamatos csökkenés volt jellemző. 2007-ben a relatív jövedelmi szegénység a mediánjövedelem 60%-a szegénységi küszöb alapján továbbra is 13%. Vagyis a 90-es évek első felében tapasztalt egyértelmű növekedést követően az évtized végére csökkenés következett, majd 2007-ig enyhe ingadozás mellett a szegénység mértéke inkább stagnált (Szívós 2008). A szegénység mélységét mutató relatív medián szegénységi rés (a szegénységből való kikerüléshez szükséges erőfeszítések nagyságának mutatója) 1992-től folyamatosan növekedett, majd 2007-ben enyhe csökkenés következett be. A szegénységi kockázatok legbefolyásosabb tényezői ebben az időszakban az életkor, a háztartástípus és a cigány kisebbséghez tartozás voltak. A 2000-es évek elején a szegénységbe kerülés kockázata az életkor előrehaladtával kismértékben csökkent. A legmagasabb kockázatú csoportok a gyermekek és a fiatalok voltak, a 13%-os országos szegénységi rátával szemben a 0–15 évesek körében a szegénységi arány 15%, a 16–24 évesek körében 17% (Szívós 2008). Az idős, 65 év feletti korosztály átlagos szegénységi kockázata jóval alacsonyabb volt az átlagosnál (a szegénységi rátájuk 7% volt). Magyarországon a rendszerváltás idősza-

kában még kiugróan magas volt az idősök szegénységi aránya (1992-ben 22%), de a 90-es évek második felére már nem az övék, hanem a gyermekek és a fiatalok szegénységi kockázata lett a legmagasabb. Ez a 2000-es évek első évtizedében is jellemző volt.

A szegénység természetét nem jövedelemben mérő mutatók, mint az anyagi depriváció vagy a szubjektív szegénységérzet a megélhetési nehézségek sokdimenziós jellegét hangsúlyozzák. A TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálatában 2007-ben másodszor tettek kísérletet a depriváció mérésére (az első mérés 2005-ben történt). Az anyagi depriváció vizsgálata arra is alkalmas, hogy figyelembe vegye azokat a nélkülözéseket, amelyek a tartós jövedelemhiány miatt keletkeznek, így a szegénység jövedelmi helyzet mérésén alapuló megközelítésének fontos kiegészítője. Az alapvető anyagi javak hiánya szerint vizsgálták az élelem, a lakhatás, a ruházat, bizonyos fogyasztási cikkek és felszereltségi tárgyak szűkösségét, nem megfelelő mennyiségét és minőségét, valamint a pénztelenséget (Havasi 2008). A 2007-es Monitor felvétel eredményei szerint 100 emberből 39 semmilyen szempontból nem tartozott a szegények közé (sem a jövedelmi, sem a deprivációs jellemzők alapján). A jövedelmi szegénység viszont jelentős mértékű anyagi deprivációval is párosult, a jövedelmi szegények (a mediánjövedelem 60%-a alatt élők) 93%-a egyben deprivált is volt (Havasi 2008). A négy deprivációs típusban (megélhetési szegények, komfortszegények, lakásszegények, szegénységérzet alapján szegények) eltérően alakult a lakosság érintettsége 2007-ben. A „megélhetési szegények”, akik körében az alapvető szükségletek (élelem, fűtés, lakásrezsi) kielégítése is problémát jelent, a teljes lakosság 23%-át tették ki, és a jövedelmi szegények csaknem felét (47%) érintették. A „komfortszegények” a lakások felszereltségének hiánya miatt nélkülözik az elemi tartós fogyasztási cikkeket. A lakosság egynegyede komfortszegénységben élt, és a jövedelmi szegények 42%-át érintette ez a probléma. A „lakásszegények” (rossz lakáskörülmények között élők) körébe tartozott a lakosság 15%-a, a jövedelmi szegénységben élők 29%-a. A „szegénységérzet” mutatója alapján (a háztartásfők véleménye szerint) a népesség 38%-a olyan anyagi körülmények között élt, amelyben a rendelkezésükre álló befolyt jövedelem a megélhetéshez szükséges összes jövedelem felét sem érte el. A jövedelmi szegények esetében az érintettség 81% volt (Havasi 2008; Szivós 2008). A deprivációk halmozódása az egyes deprivációs típusok együttjárását mutatja. A halmozottan depriváltak esetében legalább kétféle nélkülözés volt jellemző. 2007-ben országos átlagban a lakosság 30%-a volt halmozottan deprivált. A jövedelmi szegények körében 62%-uk volt érintett. Minél mélyebb szinten történt a jövedelmi szegénység küszöbszintjének meghatározása, annál nagyobb arányban fordult elő körükben a halmozott depriváció (Havasi 2008).

Magyarországon az 1987 és 2005 közötti időszakban az egyenlőtlenségek jelentős növekedése volt jellemző, a 2000-es évek végén egy mérsékelt csökkenés következett be, majd ezt követően az egyenlőtlenségek ismét növekedni kezdtek (Medgyesi–Tóth 2012). A válság időszakában, 2009 és 2012 között növekedtek a jövedelmi egyenlőtlenségek mind a magas jövedelmek, mind az alacsony jövedelmek mediántól való távolodása révén (Medgyesi–Tóth 2012). A gazdasági válság ki-robbanása következtében jelentősen polarizálódó jövedelmi eloszlás 2009 és 2012 között leginkább a szegénységben élők arányát növelte. A TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálatok eredményei azt mutatták, hogy a pénzügyi-gazdasági válság időszakában tovább erősödtek a társadalom szegmentálódására, a szegénységben élők demográfiai profiljának egyre élesebbé válására, valamint a szegénységben élés generációk közötti újratermelődésére utaló jelek (Branyiczki–Gábos 2018).

A válságot követő időszakban folyamatos jövedelemnövekedés történt, amely egyben a mediánjövedelem 60%-a szegénységi küszöb növekedését is maga után vonta. A jövedelemeloszlás alsó szegmensében a jövedelmek gyorsabb ütemben nőttek, mint a középső szegmensben. Ennek eredményeként a 2013-ban mért 15%-hoz képest 2020-ra 12,3%-ra csökkent (Gábos–Tátrai 2022) a relatív szegénységben élők aránya. A súlyos anyagi deprivációs ráta alakulása is jelentősen változott. Míg 2013-ban a teljes magyar népesség több mint negyedét érintette, 2020-ban már csupán alig egytizedét. A 2013 óta tartó jövedelememelkedés a szegénységben élők számának jelentősebb csökkenését is eredményezte. Ugyanakkor a leginkább sérülékeny társadalmi csoportok körében a leszakadás tendenciája nőtt, mivel ez mindazokat érintette, akik a gazdasági fellendülés vagy a közfoglalkoztatás kibővítése eredményeként bekövetkező fellendülő foglalkoztatásból ki-maradtak, így a bérekhez kapcsolt adókedvezményekhez és egyéb juttatásokhoz sem jutottak hozzá. Ennek következményeként folyamatosan emelkedett a mediánjövedelem 40%-a alatti jövedelemből élők aránya (mélyszegények): a 2010-ben mért 2%-os mértékhez képest 6,7%-ra (Gábos–Tátrai 2022).

Magyarországon 2010 és 2020 között több fontos szegénységi mutató szerint is csökkent a szegénység a teljes népesség körében, a foglalkoztatottak körében viszont nőtt a relatív jövedelmi szegénység. Míg 2010-ben a dolgozók 6,2%-a, 2018-ban 8,4%-a élt olyan háztartásban, ahol a háztartás egy fogyasztási egységre eső, szociális juttatásokkal együtt számított jövedelme nem érte el a mediánjövedelem 60%-át (Eurostat 2018). Mivel a „dolgozó szegény” kategóriának nincs hazai konszenzusos fogalma, többnyire azokat tekintik érintetteknek, akik aktívan jelen vannak a munkaerőpiacon, de jövedelmük kisebb, mint a létminimum vagy a mediánjövedelem 60%-a szegénységi küszöb értéke (Policy Agenda 2015). (Az Eurostat a mérései során a munkaerőpiaci jelenlétet akkor tekinti „aktív jelen-

létnek”, ha a referencia-időszakban az egyén legalább 7 hónapig alkalmazásban állt.) A dolgozói szegénység monetáris meghatározásának e két fő irányzata az abszolút és a relatív megközelítés. Az abszolút megközelítés (létfminimum szegénységi küszöb) a dolgozói szegénységet azon az alapon méri, hogy egy háztartás mennyire képes megvásárolni azon áruk és szolgáltatások kosarát, amelyet az adott országban a tisztességes életszínvonalhoz minimálisnak ítélnék (Huszár 2016, 2022). A relatív megközelítés (pl. a medián- vagy átlagjövedelem egy része) a dolgozói szegénységet egy olyan pénzbeli helyettesítőn keresztül határozza meg, amely a tisztességes életszínvonalhoz szükséges jövedelmet jelzi.

A dolgozói szegénység

A dolgozó szegény fogalmát az Egyesült Államokban az 1970-es évek elejétől kezdték el használni a pénzügyi szegénységben élő dolgozó háztartások egyre súlyosabb problémáinak azonosítására. Az Európai Unió a foglalkoztatás, a munka, a szegénység és a társadalmi kirekesztés, valamint tágabb értelemben az életminőség közötti összefüggések alapján közelítette és fogalmazta meg a dolgozó szegényekkel és a dolgozói szegénység jelenségével összefüggő általános célkitűzéseit (Eurofound 2010). A dolgozó szegények helyzetét feltáró ILO (2019) jelentés szerint bár a foglalkoztatás a szegénységből történő kilábalás egyik fontos tényezője, de ez csak akkor igaz, ha a munkahelyek minősége megfelelő. A munkavállalás és a szegénység közötti kapcsolat nagymértékben függ a foglalkoztatás minőségétől, attól, hogy a munkaerőpiacon milyen mértékben biztosított a tisztességes munka, elsősorban a megfelelő jövedelem, a foglalkoztatás biztonsága és a biztonságos munkakörnyezet (ILO 2019). A dolgozói szegénység meghatározása azért is okoz nehézséget, mert két olyan terület, a munka és a szegénység kölcsönhatását jelenti, amelyek a közelmúltig ritkán kapcsolódtak egymáshoz. Hosszú időn át a szegénységet a munka hiányával magyarázták, és a munkát a szegénységből való kilábalás eszközének is tekintették. A dolgozói szegénység létezésének gondolata viszont ellentmond annak a fejlett társadalmakban elterjedt meggyőződésnek, hogy a szegénységből való kilábalásra a munka a megoldás.

A dolgozói szegénységet a nemzetközi irodalom posztindusztriális jelenségnek tekinti, amely – elsősorban a szolgáltató szektorban – az alacsony fizetésű, bizonytalan jellegű foglalkoztatás növekedéséhez kapcsolódik. A kutatások arra mutatnak rá, hogy a tudásalapú társadalom, az információs és kommunikációs technológiák gyors terjedése a kirekesztés egy újabb csoportját hozza létre a dolgozói szegénység révén, valamint növeli a jómódúak és a szegénységben élők közötti szakadékot (Esping-Andersen 2002; Gallie 2002; Albert 2019). A posztin-

dusztériális átmenet és különösen a technológiai változások hatása nem egyszerűen a kereslet eltolódását jelenti az alacsonyan képzett munkaerőtől a magasabban képzett munkavállalók felé. Marx és Nolan (2014) érvelése szerint mind a legmagasabb képzettséget igénylő (szakmai és vezetői), mind a legalacsonyabb képzettséget igénylő (személyi szolgáltatások) munkakörökben növekedett a foglalkoztatottság, miközben a középmezőnyben (feldolgozóipari és rutin irodai munkák) csökkent.

A dolgozói szegénység meghatározásának nehézségét az jelenti, hogy két koncepcionális megközelítés létezik párhuzamosan (Peña-Casas-Latta 2004). Az egyik szerint a dolgozói szegénység elsősorban az alacsony munkabérű foglalkoztatás, az alacsony termelékenységi és az egyre inkább megfelelő képzettséget igénylő munkahelyek által generált gazdasági környezet termékének tekinthető. A másik megközelítés szerint a dolgozói szegénység társadalmi kérdésként is értelmezhető, amely a háztartások és a társadalmi-gazdasági összefüggések (munkaerőpiaci kirekesztés, alacsony színvonalú foglalkoztatottság, szociális védelem stb.) kapcsolatában értelmezhető.

A dolgozói szegénység meghatározásának további nehézsége, hogy a jövedelmekkel kapcsolatban kettős nézőpontból értelmezendő: a foglalkoztatás egyéni helyzetet jelent, az egyén béréhez kapcsolódik, a szegénység viszont elsősorban a háztartás helyzetére utal, a háztartás jövedelme határozza meg. Előfordulhat, hogy valaki egyéni szinten kielégítő jövedelemmel rendelkezik, mégis tagja lehet egy olyan háztartásnak, amelynek a jövedelme a szegénységi küszöb alatt van, és fordítva. Vagyis a munkavállalók kétféleképpen válhatnak szegénnyé (Strengmann-Kuhn 2002). Egyrészt, ha a munkavállaló jövedelme nem éri el a mindenkori szegénységi küszöböt, és a szegénységet sem a háztartás tagjainak keresete, sem más kiegészítő jövedelmek segítségével sem lehet elkerülni. Másrészt, ha a munkavállaló maga elegendő jövedelemmel rendelkezik, de a háztartási viszonyai miatt a szegénységi küszöb alá kerül. Ebben az esetben a háztartás szerkezete magyarázhatja a szegénység előfordulását (Strengmann-Kuhn 2002). A háztartásban a második fizetés megléte jelentős tényező a szegénység elkerülése érdekében, ennek hiánya a szegénység egyik fő oka a dolgozó szegény háztartásokban (Nolan-Marx 2000). A dolgozó szegények egyéni (életkor, képzettség stb.) és háztartási jellemzői (méret, összetétel stb.) tehát olyan kockázati elemeknek is tekinthetők, amelyek fokozhatják a szegénnyé válás vagy a szegénységben maradás valószínűségét (Marx-Nolan 2014). Ez az alacsony színvonalú munkahelyekkel is összefüggésben van, amelyek kizárják a munkavállalót (és háztartását) abból, hogy képes legyen elegendő jövedelmet szerezni a szegénységből való kilábaláshoz. Ezzel összefüggésben a foglalkoztatás általános minősége is lényeges meg-

határozó lehet. A foglalkoztatás bizonytalansága, az atipikus foglalkoztatás, az alacsony bérek, az alacsony előrelépési kilátásokkal járó zsákutcás munkahelyek, a rossz munkakörülmények, a foglalkoztatási diszkriminációk, a nem megfelelő vagy elégtelen szociális védelem mind összefüggésben áll a munkavállalói szegénység kérdéskörével (Eurofound 2010).

Tény, hogy az alacsonyan fizetett munkavállalók körében megnő a dolgozói szegénység kockázata, de a dolgozói szegénység nem egyenlő az alacsony fizetéssel. Az alacsony létszámú vagy kevés munkával rendelkező háztartásokat fokozottan fenyegeti a dolgozói szegénység. Az egyszülős háztartások nagyobb valószínűséggel szegényednek el még akkor is, ha a szülő dolgozik (Peña-Casas–Latta 2004). A jóléti rendszerek által biztosított jövedelempótló támogatások jelentős mértékben növelhetik a szegény háztartások összjövedelmét. Általában ezek az ellátások is rászorultsági alapúak, ami azt jelenti, hogy a háztartások egyéb jövedelmeit is figyelembe veszik az ellátások mértékének meghatározásához (Cantillon et al. 2014). A szociális védelmi rendszerek hagyományosan kettős célt szolgálnak: a megszerzett életszínvonal fenntartását szociális kockázatok esetén és a szegénység elleni küzdelmet a minimális jövedelmek garantálásával. A szociális kockázatok a munkaerőpiac szempontjából eltérően jelennek meg az egyes társadalmi csoportokban. Az alacsony munkaintenzitású háztartásokat jobban érinti a munkanélküliség, a betegség és a dolgozói szegénység, ezzel szemben a magas munkaintenzitású háztartások kockázatai a munka és a család kombinációjából származó problémák, amelyek főként a közép- és magasabb jövedelműeket érintik (például a szülői szabadság rendszerei).

Bonoli (2007:496) is megállapítja, hogy a posztindusztriális munkaerőpiacokat nagyobb béregyenlőtlenség jellemzi, aminek következtében a béreloszlás alsó végén lévők számára a munkához való hozzáférés nem jelent garanciát a szegénységtől mentes életre. Az utóbbi években a foglalkoztatás növekedésével összefüggésben a nemzetközi kutatások egyik iránya lett az eltérő munkaintenzitású háztartásokban a redistribúció jellemzőinek és hatásainak vizsgálata (Bekker et al. 2021). Ez azért fontos kérdés, mert ahogy Esping-Andersen és társai (2002:20) fogalmaznak: „Már nem olyan világban élünk, ahol az alacsonyan képzett munkavállalók az egész családot el tudják tartani. [...] A foglalkoztatás továbbra is, mint mindig, a jó életesélyek elengedhetetlen feltétele, de a minőségi munkahelyekhez való hozzáférés követelményei egyre magasabbak, és valószínűleg ez így is marad.”

A dolgozói szegénységgel kapcsolatban mélyreható tévhitek élnek, elsősorban az alacsony vagy nem megfelelő bérek problematikájára redukálva a jelenséget. Hick és Marx (2022) értelmezésében a téves felfogás nagyrészt abból ered, ahogyan a dolgozó szegényeket általában definiálják és számolják. Az Eurostat

fogalmi megközelítését példaként említve a dolgozó szegények olyan személyek, akik a referenciaévben többnyire dolgoztak (legalább 7 hónapig alkalmazott vagy önfoglalkoztató státuszban), és akiknek az egységre vetített rendelkezésre álló háztartási jövedelme nem éri el az adott ország mediánjának 60%-át. A szerzők szerint e meghatározás megnehezíti a dolgozói szegénységi ráták értelmezhetőségét. Ha vannak gyermekek, számuk nagy hatást gyakorol, mivel az életszínvonal a háztartás méretének is a függvénye. A referencia-időszak is bonyolítja az értelmezést, mert azok, akik nem egész évben, csak annak egy részében dolgoztak, éves szinten akkor is szegénynek tekinthetők, ha a munkavállalási időszakukban nem voltak azok. De példaként említik a dolgozói szegénységről alkotott elképzelések és a probléma valósága közötti szakadékot is, amelyet súlyosbíthat maguknak a dolgozó szegényeknek az önképzete is. Körükben sokan valószínűleg nem tekintik magukat szegénynek, pl. egy egyedülálló anya, aki irodai munkát végez, vagy tanárként dolgozik. Ha nem kap megfelelő összegű gyermektartást, nagyon is lehetséges, hogy dolgozó szegénynek számít, miközben egyértelműen középosztálybeli munkája van, és az életstílusa is középosztályi. Vagyis tény, hogy a dolgozó szegények csoportja rendkívül heterogén, és sokan tagjaik közül valószínűleg nem is vallják magukat szegénynek, így Hick és Marx (2022) szerint a dolgozó szegények közül sokan gyakorlatilag láthatatlanok maradnak.

A dolgozói szegénységet legszélesebb körben az alacsony fizetésekkel kapcsolatban vizsgálják, de elemzések bizonyítják (Nolan–Marx 2000), hogy a kettő közötti kapcsolat rendkívül esetleges, és ahogy korábban is említettük, sok alacsony fizetésű munkavállaló nem éli meg a szegénységet. Ugyanakkor az is igaz, hogy az alacsony munkabérrel foglalkoztatott munkavállalók jelentősen megnövekedett mértékben vannak kitéve a dolgozói szegénység kockázatának. Hick és Marx (2022) érvelése alapján az alacsony fizetés előfordulása nagyobb, mint a dolgozói szegénységé, illetve míg az alacsonyan fizetett munkavállalók többsége nem szegény háztartásokban él, a dolgozó szegények jóval nagyobb hányada él olyan háztartásban, ahol van alacsonyan fizetett munkavállaló.

A bérszinten kívül a háztartás tagjai által végzett munka mennyisége is magyarázó tényezője lehet a dolgozói szegénységnek, de különösen erős előjelzője a munkavállalói szegénységnek a háztartásban dolgozók száma is. Ezzel összefüggésben Tamayo és Popova (2021) megállapították, hogy a két kereső a háztartásokban különösen fontos szegénységmegelőző tényező a bizonytalan foglalkoztatási jellemzőkkel rendelkező egyének esetében. Ez azért is lehet lényeges, mert előtérbe helyezi azt a módot, ahogyan a családi kontextus közvetítheti az alacsony fizetésű munka és a háztartási szegénység közötti kapcsolatot (Hick–Marx 2022). Mindezek alátámasztják azt a megközelítést, amit Goerne dolgozott

ki (2011), és amelyet a munkavállalói szegénységet együttesen magyarázó hármas mechanizmusként értelmez: a munkahely minősége (alacsony fizetés), a munkahely mennyisége (a háztartások munkaerőpiaci részvétele) és a háztartások kiadásai (az eltartottak költségei).

Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi és a magyarországi szakirodalmakban a dolgozói szegénység témája periférikus, alig érintett terület volt. A jelenség definíciós és mérési bizonytalanságai nehezítik a megfelelő kutatások és szakpolitikák kialakítását, de felszínen tartják azokat a vitákat, amelyek a foglalkoztatás, az alacsony bérek és a munkavállalói szegénység közötti összetett kapcsolatokat értelmezik. A következőkben bemutatjuk a magyar társadalomnak azt a markánsan azonosítható csoportját, amelyre jellemző, hogy tagjai jelen vannak a munkaerőpiacon, de jövedelmüket tekintve a létminimum alatt élnek. Ezt a csoportot a dolgozó szegények csoportjába soroljuk, és bár tisztában vagyunk vele, hogy az egyéni jövedelem önmagában is fontos tényező, a nemzetközi megközelítéseket követve a háztartásra vetített jövedelmek szintjén keresztül értelmezzük a dolgozói szegénységet.

A kutatás módszere

A KEP3 kutatásból származó adatokat használjuk, és elsősorban azt vizsgáljuk, milyen jellemzőkkel írható le a dolgozó szegények csoportja, azaz azok, akik annak ellenére, hogy a munkaerőpiacon aktívak, háztartásukban a létminimum alatti jövedelemből élnek, és miben tér el ez a csoport a munkaerőpiacon aktív, de a létminimum felett élőktől (a továbbiakban dolgozó nem szegények). (Az adatfelvételtől és a minta bemutatásáról részletesen lásd Győri 2024.) Elemzésünk egy része az eredeti minta (N=5000) egy részére vonatkozik, mivel csak azokat vettük figyelembe, akik a kérdezés idején a munkaerőpiacon aktívak voltak (N=3324)².

Elemzésünk három fő dimenziója az egyének munkaintenzitása, jövedelmi helyzete és érintettségük a jóléti ellátások plurális rendszerében. Ezek részletes leírását az 1. melléklet tartalmazza.

2 Alkalmazott, vállalkozó, önálló, saját vállalkozásában alkalmazott, alkalmi munkát, megbízásokat vállal.

Dolgozó szegények a mai magyar társadalomban

Szociodemográfiai jellemzők

A dolgozó szegények körében szignifikánsan alacsonyabb a férfiak aránya (45%), mint a nőké (55%). A dolgozó nem szegények átlagéletkora 41,78, míg a dolgozó szegényeké 40,88, azaz a dolgozó szegények csoportjába tartozók átlagosan egy évvel fiatalabbak, mint az ugyancsak munkával rendelkező, de jobb anyagi körülmények között élők.

A 40–49 évesek között szignifikánsan magasabb a dolgozó szegények csoportjába tartozók aránya, mint a dolgozó nem szegényeké. Az 50–59 éves korcsoportnál ennek épp az ellenkezője figyelhető meg: körükben szignifikánsan magasabb a dolgozó nem szegényekhez tartozók aránya, mint a dolgozó szegényeké. Ennek oka a háztartás méretében keresendő: a 40–49 éves korcsoportba tartozók átlagos háztartásmérete 2,63, míg az 50–59 éveseké 2,05. Valószínűsíthető, hogy az utóbbi csoportba tartozók esetén már az látszik, hogy a gyermekek „kirepültek”, külön háztartást vezetnek. Ezekben a háztartásokban az egy főre jutó jövedelem magasabb, így kisebb eséllyel kerülnek a létminimum alatti kategóriába, mint az eggyel fiatalabb életkori csoport, ahol a gyermekekkel járó kiadások megterhelik a családi bevételeket.

A dolgozó szegények körében nagyobb arányban találunk legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezőket (35,4%), szakmunkás végzettségűeket (32,1%) és kisebb arányban érettségivel (24,1%) és diplomával (8,4%) rendelkezőket, mint a dolgozó nem szegények csoportjában (körükben az arányok az általános iskolai végzettségtől indulva rendre a következők: 13,9%; 26,9%; 36,2%; 23%).

A dolgozó szegények lényegesen kisebb arányban élnek a fővárosban (7,5%), valamivel nagyobb arányban az egyéb városokban (39,3%) és lényegesen nagyobb arányban községben (36,5%), mint a dolgozó nem szegények (körükben az arányok a fővárostól indulva rendre a következők: 21,1%; 35%; 27,2%).

A dolgozó szegények körében magasabb a házások (45,5%) és az elváltak vagy külön élők (19,2%) aránya, mint a dolgozó nem szegények körében. A hajadonoké, nőtleneké (33,5%), valamint az özvegyeké azonban alacsonyabb (1,8%).

A dolgozó szegények szubjektív egészségi állapota rosszabb, mint a dolgozó nem szegényeké; továbbá lényegesen magasabb körükben azoknak az aránya, akik egészségüket kielégítőnek vagy rossznak minősítették.

1. táblázat
A minta leírása a főbb szociodemográfiai jellemzők szerint (N=3324)

	Munkaerőpiacon aktívak (N=3324)	Dolgozó nem szegények (n=2824)	Dolgozó szegények (n=500)
	%		
Nem			
Férfi	51	52	45
Nő	49	48	55
Összesen (%)	100	100	100
Korcsoport			
18–25 éves	20,3	20,7	18,6
26–39 éves	27,0	26,5	29,9
40–49 éves	23,2	22,1	29,3
50–59 éves	23,9	25,0	17,2
60–69 éves	4,8	5,0	4,0
70+	0,8	0,7	1,0
Összesen (%)	100	100	100
Iskolai végzettség			
Max. 8 általános	17,1	13,9	35,4
Szaktanulmányok	27,7	26,9	32,1
Érettségi	34,4	36,2	24,1
Diploma	20,8	23,0	8,4
Összesen (%)	100	100	100
Település			
Főváros	19,0	21,1	7,5
Megyeszékhely	16,7	16,7	16,7
Város	35,7	35,0	39,3
Község	28,6	27,2	36,5
Összesen (%)	100	100	100
Családi állapot			
Hajadon/nőtlen	38,1	38,9	33,5
Házasság	41,9	41,3	45,5
Volt házasság, de elvált	17,6	17,2	19,2
vagy nem élnek együtt			
Özvegy	2,4	2,6	1,8
Összesen (%)	100	100	100
Szubjektív egészségi állapot			
Nagyon jó	27,8	28,3	23,1
Jó	57,5	57,7	57,1
Kielégítő	13,2	12,6	17,4
Rossz	1,3	1,2	2,4
Nagyon rossz	0,2	0,2	0
Összesen (%)	100	100	100

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A munkavégzés jellege

Mind a dolgozó szegények, mind a dolgozó nem szegények legnagyobb hányada (88,8% és 90,1%) alkalmazottként dolgozott a kérdezés idején, tehát ebben nincs lényeges különbség a két alcsoport között. A vállalkozóként dolgozók aránya azonban a dolgozó nem szegények körében magasabb, mint a dolgozó szegények esetében (10,3% vs. 6,3%). Ezzel ellentétben azok aránya, akik alkalmi munkából, megbízásokból élnek, a dolgozó szegények körében jóval magasabb, mint a dolgozó nem szegényeknél (3,6% vs. 0,9%).

A foglalkozásszerkezet szerinti öt leggyakoribb beosztás alakulását a dolgozó nem szegények és szegények vonatkozásában a 2. táblázat foglalja össze, ahol jól láthatóvá válik a végzett munka jellege közötti különbség a két csoport között.

2. táblázat
A foglalkozásszerkezet szerinti leggyakoribb beosztások (%)

Gyakorisági sorrend	Dolgozó nem szegények (n=2824)	Dolgozó szegények (n=500)
1.	szakmunkás (33,5%)	betanított vagy segédmunkás (35,7%)
2.	egyéb szellemi, szolgáltató, kereskedő (17,3%)	szakmunkás (34,8%)
3.	beosztott értelmiségi (16,3%)	egyéb szellemi, szolgáltató, kereskedő (9,9%)
4.	betanított vagy segédmunkás (14,5%)	beosztott értelmiségi (7,2%)
5.	egyéni vállalkozó, kisiparos, kiskereskedő (7,1%)	alsóvezető, csoportvezető, művezető (2,2%)

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A munkáltatók fő tevékenységeként mindkét csoportban leggyakrabban egyaránt az ipart (17,5%, ill. 19,3%), a kis- és nagykereskedelmet (13,5%, ill. 16,3%), valamint az építőipart (10,8%, ill. 12,8%) jelölték meg.

A dolgozó nem szegények 95,1%-a tartozik a magas munkaintenzitású és 2,6%-a az alacsony munkaintenzitású csoportba, míg a dolgozó szegények között kevesebb a magas (91,5%) és több az alacsony munkaintenzitással jellemezhető válaszadó (5,8%).

Jövedelemforrások a dolgozó szegények körében (a piac és az állam jövedelemforrásai)

A jövedelmek forrását tekintve egészen eltérő képet kapunk a két csoport esetén: bár mindkét csoportban azok aránya a legmagasabb, akik csak piaci, azaz munkajövedelemből élnek, a dolgozó nem szegények több mint háromnegyede (78,7%), míg a dolgozó szegények valamivel több mint fele (55,9%) tartozik ide. A dolgozó szegénységben élők 44,1%-ra igaz az, hogy munkajövedelmét redisztribúciós forrásokból egészíti ki, míg ez az arány a dolgozó nem szegények körében 21,3%.

3. táblázat
A jövedelem forrása (N=3256)

	Munkaerőpiacon aktívák (N=3256)	Dolgozó nem szegények (n=2782)	Dolgozó szegények (n=474)
	%		
Csak munkajövedelem (piaci)	75,4	78,7	55,9
Munkajövedelem (piaci) + redisztribúciós jövedelem	24,6	21,3	44,1
Összesen (%)	100	100	100

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

Az anyagi támogatás leggyakrabban (18,1%) az azonos településen élő családtagoktól érkezik, ami persze nem meglepő, hiszen az anyagi kérdéseket leginkább a közeli családtagjaikkal beszélük meg az emberek: onnan számítanak segítségre, nekik mondják el leggyakrabban az ilyen, bizalmasnak számító problémát is adott esetben. A családtagok akkor is nyújtanak anyagi támogatást, ha nem ugyanazon a településen élnek (4,3%). A családtagok mellett a munkahely az, amely anyagi támogatást, pénzbeli segítséget nyújtott a válaszadóknak (8,4%). Ezek a források különbözőképpen vannak jelen a dolgozó nem szegények és dolgozó szegények esetén: a dolgozó nem szegények elsősorban az (azonos településen és máshol élő) családtagoktól kaptak pénzbeli támogatást, míg a dolgozó szegényeknél a családtagok kiemelkedő gyakoriságú anyagi támogatása mellett megfigyelhető az államtól (12%), a munkahelytől (10,9%), a helyi önkormányzattól (9,3%), a barátoktól, ismerősöktől (helyi: 7,8%, nem helyi: 6,2%) és a szomszédoktól (6,6%) érkező anyagi segítségnyújtás is. A lokális támogatás fontossága mindkét csoportnál megfigyelhető.

4. táblázat
Az anyagi és természetbeni támogatások forrása (N=3324)

	Munkaerőpi- acon aktívak (N=3324)	Dolgozó nem szegények (n=2824)	Dolgozó szegények (n=500)
Kapott anyagi támogatást, pénzt... (%)			
azonos településen élő családtagtól (lokális)	18,1	16,2	28,8
másik településen élő családtagtól	8,4	7,3	14,5
szomszédoktól (lokális)	3,2	2,6	6,6
azonos településen élő baráttól, ismerőstől (lokális)	4,3	3,7	7,8
másik településen élő baráttól	2,9	2,4	6,2
helyi segítő szervezettől, közösségtől (lokális)	1,6	1,1	4,2
nem helyi szervezettől, nem helyi közösségtől	0,9	0,6	2,5
munkahelytől (munkáltató, munkahelyi szervezet, szakszervezet)	4,8	3,7	10,9
államtól	3,1	3,9	12
helyi önkormányzattól (lokális)	3,4	2,4	9,3
egyéb forrásból	1,8	1,3	4,8
Kapott természetbeni támogatást, szolgáltatást, munkavégzési segítséget (pl. gyermekfelügyelet, bevásárlás, beteggondozás, rendszeres telefonhívás stb.) ... (%)			
azonos településen élő családtagtól (lokális)	26,9	25,7	33,5
másik településen élő családtagtól	17,1	16,3	21,5
szomszédoktól (lokális)	17,4	16,7	21,1
azonos településen élő baráttól, ismerőstől (lokális)	16,6	15,5	22,7
másik településen élő baráttól	8,6	7,8	12,8
helyi segítő szervezettől, közösségtől (lokális)	2,6	2	6,3
nem helyi szervezettől, nem helyi közösségtől	1,3	1,1	2,2
munkahelytől (munkáltató, munkahelyi szervezet, szakszervezet)	4,1	3,7	6,1
államtól	2,3	1,7	5,2
helyi önkormányzattól (lokális)	2,8	2,2	6,4
egyéb forrásból	1,4	1,2	2,5

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A természetbeni támogatások esetén a lokalitás jelentősége vitathatatlan. A válaszadók ilyen típusú segítséget – teljesen érthető módon – a fizikailag legközelebb lévő családtagoktól, barátoktól, szomszédoktól, ismerősöktől kaptak legnagyobb mértékben. A kapott segítségnyújtás minden esetben gyakoribb a dolgozó szegények körében.

Szolidaritási hálók a dolgozó szegények körében

A dolgozó szegények lényegesen gyakoribb támogatásról számoltak be mind a formális, mind az informális szolidaritási hálót tekintve: több mint harmaduk kapott valamilyen anyagi és még ennél is többen (42%) természetbeni támogatást az informális rendszereken keresztül. A dolgozó nem szegények is részesülnek ilyen jellegű támogatásokban, de alacsonyabb intenzitással. A formális támogatások is jobban elérik a dolgozó szegények csoportját, hiszen több mint tizedük (13,5%) kapott valamilyen anyagi támogatást formális forrásokból, és ugyancsak tizedük (11%) természetbeni támogatásban is részesült. Ami kiemelendő, hogy a formális támogatásokból – kisebb mértékben ugyan – a dolgozó nem szegények is részesedtek. Összességében látható, hogy a dolgozó szegények több mint harmada (38,6%) kap valamilyen támogatást a formális és informális szolidaritási hálón keresztül, míg a dolgozó nem szegények 23%-ára is igaz ez az állítás. Mindkét csoport esetében az informális szolidaritási háló tűnik erősebbnek az áramoltatott támogatásokat tekintve.

5. táblázat
A szolidaritási hálón keresztül kapott támogatások formája (N=3324)

	Kapott legalább egy forrásból (%)			Nem kapott (%)		
	Munka- erőpiacon aktívak (N=3324)	Dolgozó nem szegények (n=2824)	Dolgozó szegények (n=500)	Munka- erőpiacon aktívak (N=3324)	Dolgozó nem szegények (n=2824)	Dolgozó szegények (n=500)
Informális						
Anyagi	23,4	21,3	35,6	76,6	78,7	64,4
Természetbeni	34,9	33,6	42,1	65,1	66,4	57,9
Formális						
Anyagi	5,9	4,6	13,5	94,1	95,4	86,5
Természetbeni	6,1	5,2	11	93,9	94,8	89

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A jövedelemforrás összetétele a szolidaritási hálót is figyelembe véve a következőképpen alakul: a dolgozó szegények körében lényegesen alacsonyabb a csak munkajövedelemből élők aránya, mint a nem szegények körében (37,1% vs. 61,3%), ugyanakkor lényegesen magasabb a munkajövedelmet redisztribúciós jövedelemmel kiegészítők aránya (24,1% vs. 15,7%). Kiemelkedően magas, közel négyszer

több, mint a nem szegények között a vegyes forrásokkal rendelkezők aránya a dolgozó szegények körében (20% vs. 5,6%).

6. táblázat
A jövedelem forrásának megoszlása
– piaci, állami és civil szolidaritási források (N=3256)

	Munkaerő- piacon aktívák (N=3256)	Dolgozó nem szegények (n=2782)	Dolgozó szegények (n=474)
	%		
Csak munkajövedelem (piaci)	57,8	61,3	37,1
Munkajövedelem (piaci)+ állami redistribúciós jövedelem	16,9	15,7	24,1
Munkajövedelem (piaci)+ szolidaritási háló/civil	17,6	17,4	18,8
Vegyes (munka+redistribúció+ szolidaritási háló/civil)	7,7	5,6	20,0
Összesen (%)	100	100	100

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

Jövedelmi viszonyok³

Az OECD medián 60% alatti sávot figyelembe véve a *munkaerőpiacon aktívák* 8,2%-a sorolható a jövedelmi szegény kategóriába. Anyagilag depriválnak tekinthető a munkaerőpiacon aktívak 14,3%-a, súlyos anyagi deprivációval pedig ugyancsak 8,2% érintett. A létminimum értéke a vizsgált mintában a kutatás éveire vetítve 131 185 Ft. Mivel a háztartás jövedelmét ekvivalizáltuk a KSH által használt létminimumra vonatkozó egységskála alapján, elmondható, hogy ha a háztartás a létminimum alatt van, akkor a háztartáshoz tartozó minden személy a létminimum alatt él. Az általunk számított létminimum érték (131 185 Ft) tehát a vizsgált mintán az ennél kisebb jövedelemmel rendelkező háztartásokban élőkre vonatkozik.

A *dolgozó nem szegények* az imputált random forest módszer alapján 468 938 Ft-os jövedelemmel rendelkeznek. Értelemszerűen szinte senki sem tartozik közülük a relatív jövedelmi szegények közé, viszont az anyagi depriváció tizedüket érinti, továbbá közel 6%-uk sorolható a súlyosan depriváltak közé.

A *dolgozó szegények* jövedelme imputált random forest módszerrel számítva 234 749 Ft. A dolgozó szegények több mint fele relatív jövedelmi szegénységben él (53,7%), több mint harmaduk anyagilag deprivált (36,9%), és több mint ötödük anyagilag súlyosan depriválnak tekinthető (22,1%).

³ A jövedelmi viszonyokra vonatkozó kérdésekkel bővebben a kötetben Győri Ágnes tanulmánya foglalkozik (Győri 2024).

A dolgozó szegények karakterisztikája

A dolgozó szegények csoportja világosan körülírható társadalmi csoport, amely annak ellenére, hogy van munkája, sok szempontból jelentősen rosszabb társadalmi mutatókkal rendelkezik, mint azok, akik elsősorban a piacról származó munkavégzéssel létminimum feletti jövedelmet képesek biztosítani maguk és családjaik számára.

A dolgozó szegénység jobban érinti a nőket, mint a férfiakat, a munkaerőpiaci aktivitás szempontjából a legjobb korban lévő 40–49 éves korosztályt, illetve azokat, akik alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek. A dolgozó szegénységgel érintett csoporthoz tartozók főleg kisebb településeken, városokban, községekben élnek. Családi állapotukat tekintve házások, így valószínűsíthető, hogy kedvetlen helyzetük családtagjaik helyzetét is meghatározza.

A dolgozó szegények csoportjában a munkavégzést az alkalmazotti munkaviszony domináns jelenléte mellett az alkalmi munkavállalás inkább, a vállalkozói lét pedig kevésbé jellemzi. A többi, munkaerőpiacon aktív személyhez hasonlóan ugyanazokban a szektorokban dolgoznak, de főleg betanított vagy segédmunkát végeznek, illetve szakmunkásként vannak foglalkoztatva. Munkaintenzitás tekintetében fontos hangsúlyozni, hogy a dolgozó szegények körében jellemzőbb az alacsony munkaintenzitás.

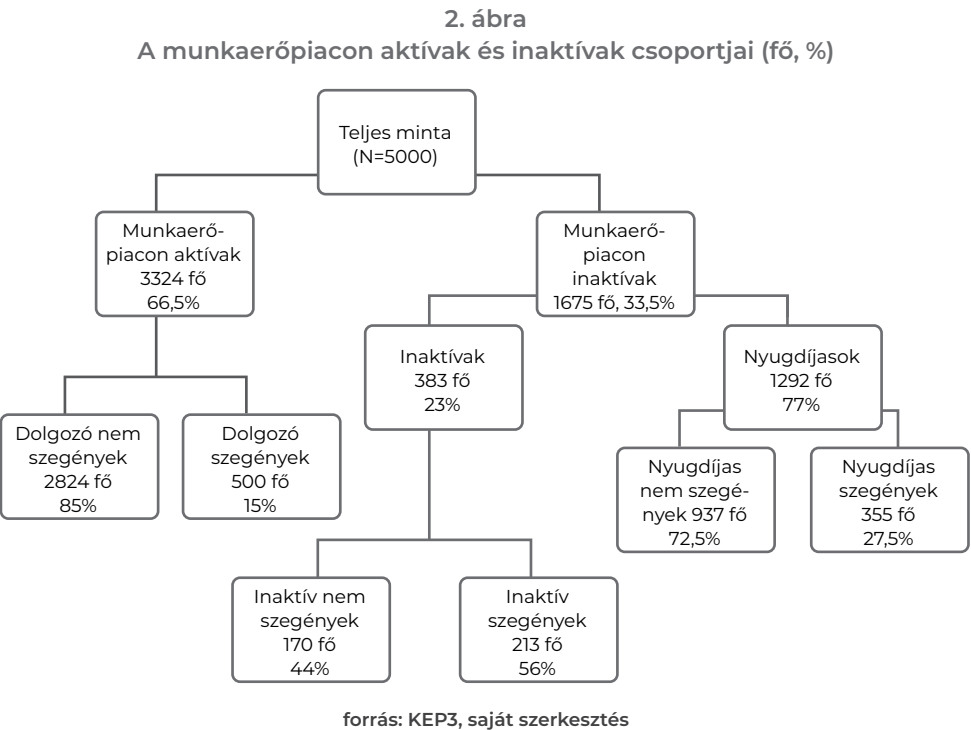
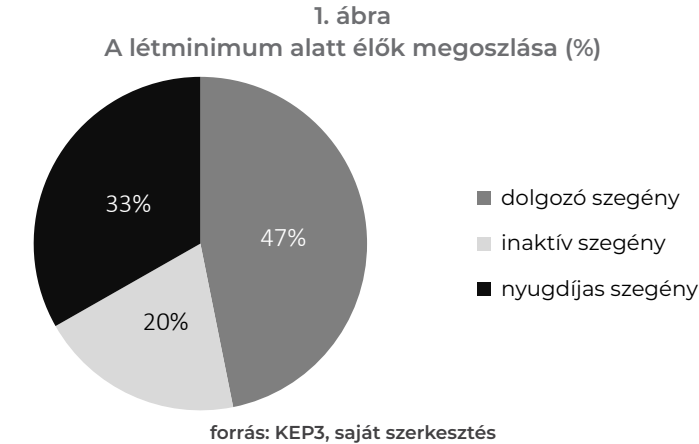
A jövedelmi viszonyok szempontjából a dolgozó szegények között magas azok aránya, akiknek a piacról származó jövedelme kiegészül állami redisztribúciós forrásokkal, illetve azok aránya is, akik a piaci és redisztributív bevételek mellett egyéb, a szolidaritási hálón érkező forrásokkal is rendelkeznek. Ez különösen elgondolkodtató, hiszen ez alapján kijelenthető, hogy a többnyire alkalmazotti viszonyhoz köthető, főleg betanított és segédmunkát végzők körében a munkajövedelem, valamint a redisztribúciós és egyéb bevételek a szolidaritási forrásokkal kiegészülve sem elegendőek ahhoz, hogy biztosítsák a létminimum alatti létből történő kitörést. A dolgozó szegények csoportjába való tartozás további negatív jövedelmi viszonyokat vetít előre: a relatív jövedelmi szegénységet és az anyagilag deprivált, sok esetben súlyosan deprivált helyzetet.

A kutatás alapjául szolgáló minta (N=5000) több mint ötöde (21,4%) él a létminimum alatt, akiknek közel fele (46,8%) a munkaerőpiacon aktív dolgozó, ötödük (19,9%) inaktív, harmaduk (33,3%) pedig nyugdíjas (l. ábra).

A teljes minta (N=5000) kétharmada (3324 fő, 66,5%) munkaerőpiacon aktív, akik közül ötszázan a létminimum alatt élnek. Ez a csoport a munkaerőpiacon aktívak 15%-át jelenti. A munkaerőpiacon nem aktívakat további két csoportra osztva megkülönböztetjük az inaktívakat⁴ és a nyugdíjasokat. Az inaktívak (383

⁴ munkanélküli; közfoglalkoztatott; szülési szabadságon, gyeden, gyesen, gyeten van

fő) több mint fele (55,6%) él a létminimum alatti jövedelemből, a nyugdíjasok esetében ez 27,5% (2. ábra). Ez a két utóbbi csoport alkotja a nem dolgozó szegények csoportját.

(hivatásos anya is); tanuló; fogyatékos és/vagy munkaképtelen egészségi okból; egyéb (pl. eltartott)

Ahhoz, hogy pontosabban láthatóvá váljon a dolgozó szegénység karakterisztikája, a következőkben néhány fontosabb paraméter alapján összevetjük a dolgozó szegények és a nem dolgozó szegények (inaktív, illetve nyugdíjas) csoportjait. Az elemzés azokban az esetekben tér ki a dolgozó szegények mellett a nem dolgozó szegények (inaktív szegények és nyugdíjas szegények) jellemzőinek leírására, ahol az összevetés releváns (pl. a munkával való elégedettséget nem, de az étellel való általános elégedettséget vizsgáltuk), illetve ahol szignifikáns eltéréseket találtunk.

Ahogy a dolgozó szegények között, úgy a nem dolgozó szegények között is magasabb a nők aránya: inaktívak esetén 64,2%, nyugdíjasok esetén 63,9%. Ugyancsak megegyezik a dolgozó és a nem dolgozó szegények karaktere abban, hogy minden vizsgált csoport esetén az alacsony iskolai végzettség a domináns: a dolgozó szegények 35,5%-a, az inaktív szegények 52,1%-a, a nyugdíjas szegények 77,2%-a maximum általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Azonban érdemes azt is megjegyezni, hogy a dolgozó szegények esetében viszonylag magas a szakmunkás végzettséggel (32,1%) és az érettségivel rendelkezők (24,1%) aránya is. Az inaktív szegények esetében pedig az érettségizettek aránya (28,2%) kétszerese a szakmunkás végzettséggel rendelkezőkének (13,6%). A dolgozó szegények leggyakrabban a középkorúak közül kerültek ki, míg az inaktív szegények aránya inkább a fiatalabbak (közel háromnegyedük 40 év alatti), míg a nyugdíjas szegényeké értelemszerűen az idősebbek (szinte mindenki 60 év fölötti) körében magasabb. A családi állapottal kapcsolatban az mondható el, hogy míg a dolgozó szegények közel fele (45,5%) házas, addig az inaktív szegények kétharmada (63,7%) egyedülálló, a nyugdíjasok több mint harmada (39,8%) özvegy, illetve egy másik harmaduk (38,4%) házas.

A fentiekben részletezett vizsgálati szempontokat kiegészítettük olyan további dimenziókkal, változókkal, mint az iskolázottság, a földrajzi mobilitás, a társas kapcsolatok, az általános elégedettség, a szubjektív réteghelyzet, valamint a politikai beállítottság, melyek szándékaink szerint még jobban megragadhatóvá teszi a dolgozó szegények jellemző karakterisztikáját.

Az alacsony *iskolai végzettség* alapvetően kijelöli az egyén lehetőségeit a munkaerőpiacon, mely így meghatározza a jövedelmi viszonyokat is. A magas iskolai végzettség megszerzése azonban – annak ellenére, hogy vitathatatlan előnyöket jelent a munka világában – nem mindenki számára adott és vágyott lehetőség: különböző társadalmi csoportok eltérően gondolkodnak az iskolázottság jelentőségéről. A dolgozó szegényeknek csupán 14,6%-a mondta, hogy szeretett volna továbbtanulni. A továbbtanulást akadályozó tényezők közül leggyakrabban az anyagi okokat, valamint családi okokat (házasság, gyermekvállalás), továbbá

a család ellenállását, a továbbtanulás ellenzését jelölték meg. Ezen kívül az is jellemző ok volt, hogy nem vették fel őket oda, ahová jelentkeztek.

A lakóhely is meghatározó a végzett munka szempontjából, emiatt érdemes megvizsgálni a *lakóhelyi mobilitást* is. A vizsgált minta (N=4956) jelentős része (82%) földrajzi szempontból nem mobil, azaz a kérdéses időpontjában ugyanott élt, mint 14 éves korában. A létminimum felett és alatt élő dolgozók esetén nincs szignifikáns különbség ebben. Ha azonban a válaszadók lakóhelytörténetét vizsgáljuk, azaz hogy a földrajzi mobilitás milyen településtípusok között zajlott, már jelentős különbségeket ($p=0,000$) látunk a két vizsgált alcsoport (dolgozó nem szegények és dolgozó szegények) között.

7. táblázat
A földrajzi mobilitás iránya és gyakorisága (%)

	Teljes minta (N=4956)	Dolgozók		Nem dolgozó szegények	
		Dolgozó nem szegények (n=2824)	Dolgozó szegények (n=500)	Inaktívák (n=213)	Nyugdíjasok (n=355)
vidékre költöző	8,3	9,1	10	4,2	4,6
mindig vidéki	47,4	43,5	58,6	59,2	65,8
vidékről városba költöző	7,7	6,9	3,9	6,1	10,1
mindig középváros	19,5	20,1	19,5	25,8	12,8
mindig Budapest	14,8	17,8	6,8	3,3	5,4
középvárosból Budapestre	1,3	1,4	0,6	0,9	1,3
Budapestről középvárosba	1	1,2	0,6	0,5	0
Összesen (%)	100	100	100	100	100

A lakóhely történetében a legnagyobb hátrány a mindig vidéken élők körében figyelhető meg: a dolgozó nem szegények 43,5%-a élt mindig is vidéken, míg a dolgozó szegények több mint fele (58,6%) tekinthető vidékinek mindenféle földrajzi mobilitás nélkül. Ezzel ellentétben a dolgozó nem szegények 17,8%-a mindig a fővárosban élt, míg ez az arány a szegények esetében csak 6,8%. A nem dolgozó szegények – akárcsak a dolgozó szegények – legnagyobb arányban mindig is vidéken éltek, és nem volt jellemző rájuk a földrajzi mobilitás. Az inaktív szegények esetén azonban kiemelkedik a mindig középvárosban élők aránya is (25,8%), és a lényegesen kevesebb mindig Budapesten élők aránya (3,3%). A nyugdíjas szegényeknél megfigyelhető, hogy körükben magasabb a vidékről városba

költözők aránya (10,1%), és alacsonyabb a mindig középvárosban élők aránya is (12,8%), mint a többi csoportban és a teljes mintában.

A költözési szándék sem nagyon jellemző a dolgozó szegények csoportjára: a válaszadók kétharmada (66,6%) nem szeretne elköltözni jelenlegi lakóhelyéről, közel tizedük (8,8%) viszont bár szeretne, de nem tud.

A *kapcsolati tőke*, a társadalmi tőke ugyancsak fontos erőforrást jelent, és egyre inkább erősödik a jelentősége a munkaerőpiacon való elhelyezkedés során is. A *társas kapcsolatok*, az erős és a gyenge kapcsolatok hozzájárulnak az egyén társadalmi integrációjához, az életben való boldogulásához, a mentális jóllétéhez, egészségi állapotához is (Albert et al. 2024).

A dolgozó szegények 2,1%-a nem rendelkezik baráttal, átlagos barátaik száma 2,53. Ezekben a mutatókban nem térnek el lényegesen a dolgozó nem szegényektől, bár körükben alacsonyabb (1,1%) azok aránya, akik nem rendelkeznek baráttal, viszont az átlagos barátszám nem tér el jelentősen (2,63). A teljes minta 1,9%-a nem rendelkezik egyetlen baráttal sem, és az átlagos barátszám 2,58. Az inaktív szegények átlagos barátszáma minden vizsgált csoport közül a legmagasabb (3,03), ami a csoport fiatal korösszetételéből adódhat. A csoportban a baráttal nem rendelkezők aránya 2,6%, tehát magasabb, mint a dolgozó szegények körében. Ez arra utal, hogy az átlagban magasabb barátszám magányos és baráthalmozó inaktív szegényeket is takar. A nyugdíjas szegények esetében az átlagos barátszám lényegesen alacsonyabb (1,86), a baráttal nem rendelkezők aránya pedig 6,1%, amit ugyancsak a korcsoport jellege magyarázhat.

A bizalmas kapcsolatokat illetően jelentősebb eltéréseket lehet látni: míg a dolgozó szegények csoportjába tartozók közül minden ötödiknek (20%) nincs bizalmas kapcsolata, és a bizalmasaik átlagos száma 2,03, addig a dolgozó nem szegények körében a bizalmassal nem rendelkezők aránya alacsonyabb (13,8%), a bizalmasok átlagos száma pedig valamivel magasabb (2,18). A szegény csoportok közül (hasonló szórás mellett) az inaktívak esetén a bizalmasok átlagos száma kissé magasabb, mint a dolgozó szegényeknél (2,1), ami valószínűleg a csoport korösszetételéből adódik (fiatalabbak), a nyugdíjasok esetén viszont alacsonyabb (1,66), ami ugyancsak magyarázható a korról (idősebbek). Az inaktív szegények esetében a dolgozó szegényekhez képest alacsonyabb azok aránya, akiknek nincs egyáltalán bizalmas kapcsolatuk (18,9%), míg a nyugdíjas szegények esetében ez az arány jóval magasabb (27,9%).

A gyenge kötések száma szignifikánsan különbözik a dolgozó szegények és nem szegények között: a dolgozó szegények csoportjába tartozók gyenge kötéseinek átlagos száma 9,37, azaz átlagosan ennyi szakmát ismernek a felsorolt 21 foglalkozás közül. A dolgozó nem szegények körében ez a szám 10,62. A dolgozó

szegények 3,2%-a nem rendelkezik gyenge kötéssel, azaz nem ismer egyet sem a felsorolt 21 szakma képviselője közül. Ez az arány a dolgozó nem szegények körében lényegesen alacsonyabb (0,8%), és alacsonyabb a szegénységben élő inaktívok esetében is (1,9%), viszont lényegesen magasabb a szegénységben élő nyugdíjasoknál (4,2%). Fontos megemlíteni, hogy a munkaerőpiaci jelenlét legalább plusz egy gyenge kapcsolatot jelent a dolgozó szegények javára a nem dolgozó szegények vizsgált két csoportjához képest: a szegénységben élő inaktívok átlagos gyenge kötéseinek száma 8,1, a nyugdíjasok esetében pedig csak 7 gyenge kötést lehetett számolni.

Nincs lényeges eltérés abban, mely szakmák, foglalkozások képviselőit ismerik főként a válaszadók aszerint, hogy szegények-e vagy sem (lásd 2. melléklet). Leggyakrabban mindkét csoport az alacsonyabb presztízsű szakmák képviselőit ismeri, a gyakorisági sorrend tér el kissé.⁵ A gyenge kötések összetétele csak némiképp tér el a vizsgált szegény csoportok között.

A magasabb presztízsű szakmák esetén gyakoribb kapcsolódást mutatnak a dolgozó szegények a középiskolai tanár (dolgozó szegény 55% vs. dolgozó nem szegény 50%) és a polgármester, önkormányzati képviselő (dolgozó szegény 45% vs. dolgozó nem szegény 39%) foglalkozásoknál. Az ezen foglalkozást folytatókat az inaktív és a nyugdíjas szegények is gyakrabban ismerik, mint a dolgozó nem szegények. A középiskolai tanárok – valószínűleg a csoport fiatalabb korosztályi összetétele miatt – az inaktív szegények körében is gyakran lettek megemlítve.

Az *elégedettség* (1–10 skála) különböző területeit és az általános elégedettséget tekintve az adatok azt mutatják, hogy a dolgozó szegények csoportjába tartozók elégedetlenebbek az életükkel általában véve, de a munkájukkal, a családi kapcsolataikkal, valamint a lakókörnyezetükkel és szomszédaikkal is, mint a dolgozó nem szegények. Az élettel való átlagos elégedettség szintje az inaktív és a nyugdíjas szegények körében némiképp alacsonyabb (6,52, ill. 6,28), mint a dolgozó szegények esetében (6,82) ($p=0,001$). Az elégedettség többi területének vizsgálata vagy nem releváns (pl. munkával való elégedettség a nyugdíjasok körében), vagy pedig nem találtunk szignifikáns eltéréseket.

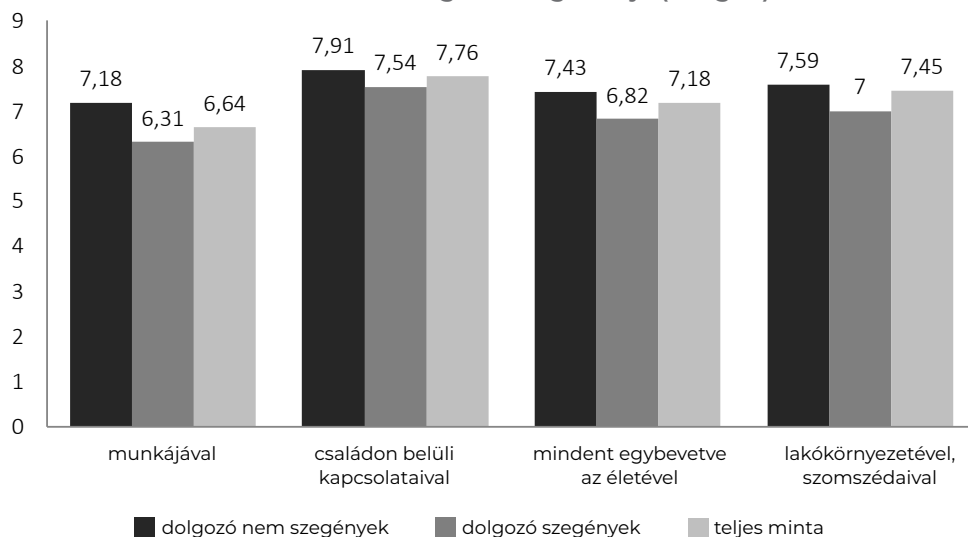
Ugyanez mondható el azzal kapcsolatban is, hogy *mennyire érzik magukat az emberek a társadalom hasznos tagjainak* (0–10 skála): a dolgozó szegények kevésbé (6,10), mint a dolgozó nem szegények (6,58); ($p=0,000$). A szegénységben

⁵ Dolgozó nem szegények: 1. bolti eladó; 2–3. sofőr, autószerelő; 4. Segédmunkás; 5. víz- és gázszerelő. Dolgozó szegények: 1. bolti eladó; 2. segédmunkás; 3. sofőr; 4. víz- és gázszerelő; 5. autószerelő.

Inaktív szegények: 1.bolti eladó; 2. segédmunkás; 3. sofőr; 4. középiskolai tanár; 5. autószerelő.

Nyugdíjas szegények: 1. bolti eladó; 2. segédmunkás; 3. sofőr; 4. víz- és gázszerelő; 5. mezőgazdasági egyéni gazdálkodó.

3. ábra
Az elégedettség különböző területe
és az általános elégedettség szintje (átlagok)

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

élő inaktívak és nyugdíjasok esetében szignifikánsan alacsonyabb a skálaérték a dolgozó szegényekkel összehasonlítva: az inaktívak esetében az átlag 5,46, míg a nyugdíjas szegények átlagos hasznosságérzete csupán 4,86.

A társadalomból való kitaszítotttság érzete (1–5 skála) is magasabb a dolgozó szegények csoportjában (2), mint a dolgozó nem szegények között (1,83; $p=0,000$). A többi vizsgált nem dolgozó szegény csoportban is hasonló átlagokat találtunk, nincs lényeges eltérés e tekintetben a dolgozó és a nem dolgozó szegények között.

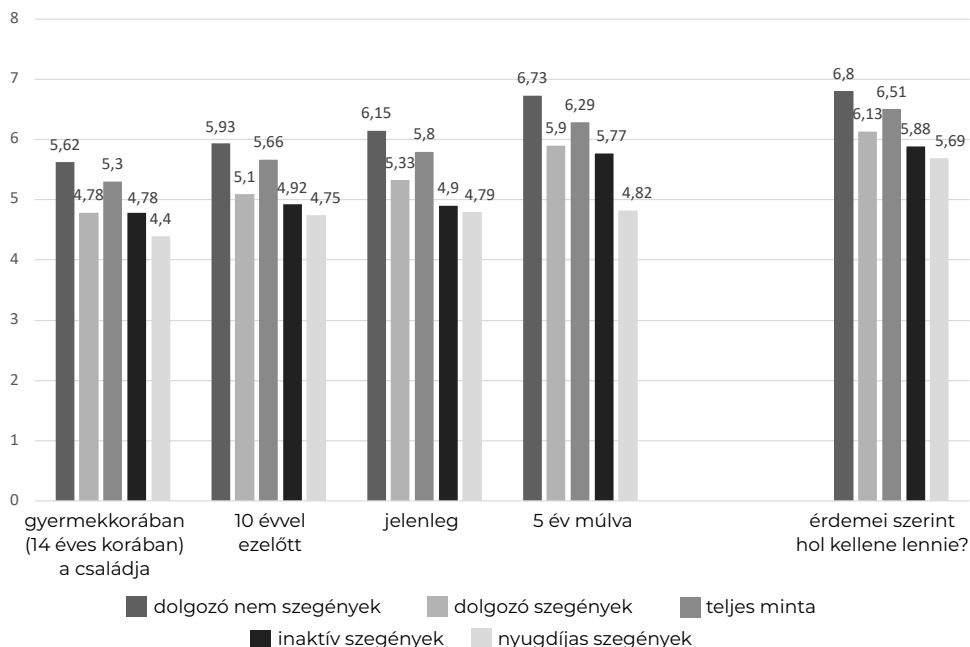
Összességében a dolgozó szegények elégedetlenebbek az életükkel, kevésbé érzik magukat a társadalom hasznos tagjának, társadalmi kitaszítotttság érzetük pedig magasabb, mint a dolgozó nem szegényeké.

A dolgozó szegények csoportjába tartozókra jellemző, hogy mind a korábbi, mind a jelenlegi társadalmi helyzetüket, mind jövőbeli kilátásaikat is rosszabbnak ítélik meg, mint a dolgozó nem szegények (1–10 skála). A válaszadók úgy gondolják, hogy érdemeik szerint lényegesen magasabban kellene állniuk a társadalmi ranglétrán, mint ahogyan most állnak (4. ábra).

A dolgozó nem szegények csoportja minden kérdésben magasabb átlagokat mutatott, mint a teljes minta, ami jól mutatja a munkavégzésnek, a munkaerőpiaci aktivitásnak a társadalomban elfoglalt helyre vonatkozó szubjektív hatását. A dolgozó szegény és inaktív szegények csoportja gyermekkori helyzetü-

4. ábra

A kérdezettek megoszlása a szubjektív társadalmi besorolás szerint:
„A társadalmi létra (1–10) melyik fokán állt...?” (átlagok)

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

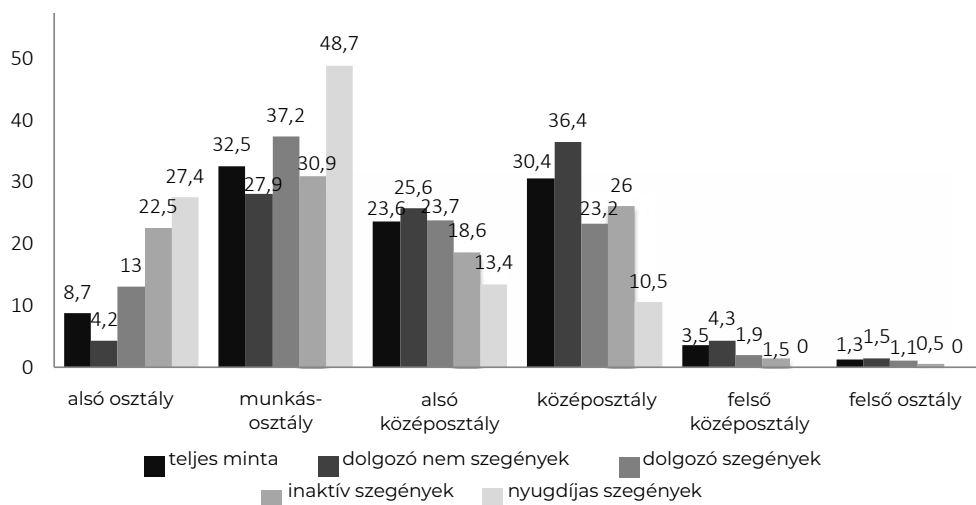
ket egyformán, a tíz évvel ezelőtti helyzetüket körülbelül hasonlóan ítélték meg, így elmondható, hogy a szubjektív érzet egy hasonló startról való elindulást sejtet, de a jelenlegi helyzetet és a várakozást illetően már különbségek láthatóak: az, akinek van munkája, aktív a munkaerőpiacon, némiképp jobbnak értékeli a helyzetét, és érdemei szerint is kicsit magasabb helyre teszi magát az elképzelt társadalmi létrán.

A válaszadók szubjektív rétegbesorolása ugyancsak markáns különbségeket mutat a dolgozó szegények és a nem szegények csoportjai között: az alsó osztályba és a munkásosztályba lényegesen többen sorolják magukat a dolgozó szegények, mint a dolgozó nem szegények (alsó osztályba 13% vs. 4,2%, ill. munkásosztályba 37,2% vs. 27,9%). Az alsó középosztályban közel hasonló a két csoport aránya, míg a társadalmi létrán felfelé haladva már a dolgozó nem szegények aránya lényegesen magasabb (középosztály: 36,4% vs. 23,2%; felső osztály: 4,3% vs. 1,9%; felső osztály: 1,5% vs. 1,1%).

A szegény csoportok (dolgozó, inaktív, nyugdíjas) közül sokkal nagyobb arányban sorolják magukat az alsó osztályba, mint a teljes mintában, a munkásosz-

5. ábra

A kérdezettek megoszlása a szubjektív rétegbesorolás szerint (%)
 („Melyik társadalmi osztályba sorolná magát?”) (N=4523)

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

tályhoz való tartozás érzete azonban nem ennyire egyértelmű. A dolgozó nem szegények kevésbé érzik magukat ide tartozónak, míg a dolgozó szegények és a nyugdíjas szegények között (főleg az utóbbi csoport) sokan érzik úgy, hogy a munkásosztályhoz tartoznak. Az alsó középosztály kategória nem annyira könnyen értelmezhető volta miatt mutat talán egy kicsit furcsa mintázatot: a dolgozó nem szegények között a legmagasabb azok aránya, akik ide sorolták magukat, míg a szegény csoportokba sorolt válaszadók (dolgozó, inaktív, nyugdíjas) kisebb arányban érezték magukat ide tartozónak. A közép- és felső osztályba való besorolás egyértelműen a dolgozó nem szegények körében a leggyakoribb.

A választói magatartást vizsgálva megállapítható, hogy a dolgozó szegények 37,6%-a inkább jobboldali, 22,8%-a inkább baloldali szavazó, és legnagyobb részük (39,6%) középen áll. Ebben nem tér el lényegesen a dolgozó nem szegények csoportjától, ahol az inkább jobboldali szavazók aránya 40,6%, az inkább baloldali szavazóké 24,1%, középen pedig 35,3% áll. Ha azonban az aktív pártválasztókra szűkítjük le a vizsgálatot, szignifikáns eltéréseket találhatunk két területen is: az aktív titkolózók (tehát akik szavaznak, de nem árulják el, hogy kire) aránya közel kétszer magasabb a dolgozó nem szegények körében, mint a dolgozó szegények között (7,9% vs. 4,8%); továbbá a „mindenki más” kategóriában többen vannak a dolgozó szegények, mint a dolgozó nem szegények (29,3% vs. 21,6%). Az aktív pártválasztók aránya az inaktív szegények körében a legalacsonyabb (46,5%), míg a „mindenki

8. táblázat.
Aktív pártválasztók (%)

	Teljes minta (N=5000)	Dolgozó nem szegények (n=2823)	Dolgozó szegények (n=499)	Inaktív szegények (n=213)	Nyugdíjas szegények (n=355)
aktív pártválasztó	57,8	58,4	54,5	46,5	56,3
aktív, ismeretlen pref. pártválasztó	4,5	4,9	3,8	5,6	2,5
aktív bizonytalan	6,5	7,2	7,6	6,6	2,9
aktív titkolózó	6,9	7,9	4,8	4,7	5,6
mindenki más	24,5	21,6	29,3	36,6	32,7
Összesen (%)	100	100	100	100	100

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

más” kategória a legmagasabb (36,6%), ami kiemelkedik a vizsgált szegény csoportok közül is, magasabb, mint a dolgozó szegények vagy az inaktív szegények körében.

A fentebb említettekből úgy tűnik, hogy bár néhány szociodemográfiai változó (korcsoport, családi állapot) szerint a dolgozó szegények hasonló karaktert mutatnak, mint a nem dolgozó szegények (a létminimum alatt élő inaktívak és nyugdíjasok), azonban a többi vizsgált változó esetén (elégedettség, szubjektív rétegbesorolás, pártválasztás stb.) lényegesen nem tér el a dolgozó szegények csoportja a nem dolgozó szegényektől, azaz nagyon hasonló jellemzőkkel írható le, mint a létminimum alatt élő inaktívak és nyugdíjasok csoportja. Vannak azonban olyan területek, mint a társas kapcsolatok, ahol világosan látszik, hogy a munka világához való kapcsolódás egyben több bizalmas kapcsolatot és több gyenge kapcsolatot jelent, mely társadalmi tőkeként értelmezve a dolgozó szegények csoportjának némi előnyét jelzi a nem dolgozó szegényekhez képest.

Dolgozó szegények az integrációs csoportokban

A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, van-e különbség a munkaerőpiacon aktív dolgozó nem szegények, a dolgozó szegények és a nem dolgozó szegények különböző csoportjai között a tekintetben, hogy milyen módon integrálódnak a társadalomba. Előljáróban fontos leszögezni, hogy a munkaerőpiaci aktív jelenlét biztosítja a társadalmi integráció egy szintjét (erről részletesebben lásd II-lésy–Csizmadia 2015, ill. jelen kötet Huszár et al. 2024), azonban kérdés, vajon a munkaerőpiacon aktív, de létminimum alatt élők csoportja esetében ez mennyire érvényesül. Az itt is alkalmazott integrációs modell és a klaszterek kialakításáról, azok értelmezéséről bővebben lásd Kovách et al. (2016) és Györi (2024).

A teljes mintához viszonyítva érdemes rögtön kiemelni, hogy míg a kapcsolatgazdag, politikailag aktívak közé minden csoportból 10% körüliek tartoznak, a lokálisan integráltak, a politikailag integráltak, valamint – érthető módon – a normakövető, munkaerőpiacon integráltak közé magasabb arányban tartoznak azok, akik rendelkeznek munkával. A normakövető dezintegráltak közel harmada (31,7%) létminimum alatti jövedelemből él, a lokálisan integrált csoportnak pedig ötöde (20,5%) tartozik a dolgozó szegények közé. A normaszegést elfogadó kirekesztett klaszter 17,4%-a dolgozó szegény, a normakövető kapcsolatgazdagok között pedig 14% az arányuk. A kapcsolatgazdag, politikailag aktív csoportban a dolgozó szegények aránya 15%, míg a politikailag integrált és a normakövető, munkaerőpiacon integrált csoportokban a dolgozó szegények aránya 13,3%.

A dolgozó szegények csoportjába tartozók nagyobb arányban jelennek meg a lokálisan integráltak, valamint a normaszegést elfogadó kirekesztettek és a normakövető dezintegráltak klasztereiben, mint a nem szegények (9. táblázat). Érdekes azonban, hogy mind a dolgozó szegények és a dolgozó nem szegények között ugyanolyan arányban vannak a kapcsolatgazdag, politikailag integráltak (9,8%). Ezt magyarázhatja, hogy a redisztribúciós gyakorlaton keresztül a politikai integrációs folyamat hatékonyabb lehet a dolgozó szegények esetében (lásd erről még jelen kötet Szabó–Gerő 2024). A kapcsolatgazdag, politikailag integráltak csoportjára egyébként – többek között – jellemző a magas munkaintenzitás és az intézményi bizalom magas szintje (Kovách et al. 2016), ami bár ugyancsak megfigyelhető a kapcsolatgazdag, politikailag integrált dolgozó szegények körében is, helyzetük azonban nem teljesen egyértelmű, további magyarázatot igényel.

Az eredeti modellben (Kovách et al. 2016) a lokálisan integráltak főbb jellegzetességei (munkaintenzitása átlag körüli, magas közöttük a községekben élők aránya, és átlagosan több kapcsolattal rendelkeztek a politikusi, önkormányzati képviselők körében) a dolgozó szegények csoportjára is jellemző. Többek között éppen ezért lehet érdekes kérdés, hogy például a dolgozó szegények között miért ilyen magas a helyi társadalmat integrálók, szervezők aránya.

Külön is érdemes lehet megvizsgálni a dolgozó szegények csoportjait az első három klaszterben, mert megjelenésük az adott helyen nem teljesen egyértelmű.

A *kapcsolatgazdag, politikailag aktív dolgozó szegények* csoport (49 fő) több mint fele nő, családi állapotát tekintve házas, fele a 40–59 éves korcsoportba tartozik, de magas a fiatalabbak aránya is (45%). Az ide sorolt válaszadók több mint fele községekben él, és háromnegyedük mindig vidéken élt. Iskolai végzettségüket tekintve szinte egyenlően oszlanak meg a különböző végzettségi szintek között, egyedül az érettségi ugrik ki (35%), és ehhez hozzá lehet még tenni a 4%-nyi diplomával rendelkezőt. A szülők iskolai végzettségét megvizsgálva elmondható, hogy

9. táblázat
Integrációs modell – 7 klaszter (%)

		Dolgozók			Nem dolgozó szegények	
	Teljes minta (N=5000)	Munkaerőpiacon aktívak (n=3324)	Dolgozó nem szegények (n=2824)	Dolgozó szegények (n=500)	Inaktív szegények (n=212)	Nyugdíjas szegények (n=355)
	%					
Kapcsolatgazdag, politikailag aktív	10,1	9,8	9,8	9,8	9,9	10,7
Lokálisan integrált	5,8	6,6	6,2	8,9	4,2	3,1
Politikailag integrált	15,1	20,1	20,5	17,8	9,4	3,1
Normakövető kapcsolatgazdag	14,5	16,5	16,6	15,5	14	5,1
Normakövető, munkaerőpiacon integrált	20,7	27,5	28,0	24,2	20,7	4,2
Normaszegést elfogadó kirekesztett	17,6	18,3	17,8	21,2	16	15,8
Normakövető dezintegrált	16,2	1,2	1,1	2,6	25,8	58
Összesen (%)	100	100	100	100	100	100

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

a csoport 40%-a tulajdonképpen első generációs értelmiségi, hiszen az édesapák több mint fele, az édesanyák 70%-a csupán maximum szakmunkás végzettségű. A csoportba tartozók alkalmazottak, elsősorban egyéb technikai, irodai, szakképzett kereskedelmi szolgáltatásokban dolgoznak, illetve magas az egyszerű, szak-képzettséget nem igénylő munkát végzők aránya is.

A kapcsolatgazdag, politikailag aktív dolgozó szegények jelentős része (41,5%) a munkásosztályhoz, közel harmaduk (29%) pedig az alsó középosztályhoz sorolja magát. A csoportba tartozó válaszadók nagyon magas, a tízes skálán átlagosan 7,57-es szintre teszik magukat, mikor az érdekeik szerinti besorolásról van szó. Ez lényegesen magasabb, mint a teljes minta (6,51) vagy a dolgozó nem szegények átlaga (6,8). Öt év múlva is bizakodóan látják helyzetüket (6,83), jobban, mint a teljes minta (6,29) és közel annyira, mint a dolgozó nem szegények (6,73). Társadalmi hasznosságukat is kicsivel jobbnak értékelik átlagosan (6,97), mint a dolgozó nem szegények (6,58). Társas kapcsolataikat megvizsgálva látható, hogy mind a barátok átlagos száma (3,22), mind az erős kötéseik átlagos száma (3,29), mind a gyenge kötéseik átlagos száma kiemelkedő (12,6). A demok-

rácia működésével közel harmaduk (30%) nem igazán elégedett, további több mint ötödük (28%) pedig csak többé-kevésbé elégedett. A csoport közel fele aktív pártválasztó (49,5%), közel negyedük pedig a „mindenki más” kategóriába tartozik (24%). 44%-uk inkább jobboldali szavazó, harmaduk pedig középen áll.

A lokálisan integrált dolgozó szegények (45 fő) csoportjába lényegesen magasabb a nők, mint a férfiak aránya (62%), és főként a középkorosztályhoz sorolhatóak (59%-uk 40–59 éves), legnagyobb hányaduk házasságban (69%). A csoport közel fele városokban él (47,6%), és 69%-uk élt mindig vidéken. Iskolai végzettséget tekintve körülbelül fele-fele arányban vannak a maximum szakmunkásképzővel és a minimum érettségivel rendelkezők. A szülői háttér jellemzően alacsony iskolai végzettséggel írható le: az apák több mint háromnegyede maximum szakmunkás végzettséggel bír, és bár az anyák legnagyobb hányada ugyancsak ilyen végzettséggel jellemezhető, körükben már megtalálható az érettségizett (20%) vagy főiskolai, egyetemi diplomával rendelkező is (9%). A foglalkozást tekintve érdemes kiemelni, hogy *magas a vállalkozók aránya*, negyedük sorolható ide. Barátaik átlagos száma 2,02, bizalmasaik száma alacsonyabb, mint a dolgozó szegényeké általában (1,78), gyenge kötéseik átlagos száma azonban eléri a dolgozó nem szegényekét (10,8). *A csoportba tartozók legnagyobb hányada (37%) – annak ellenére, hogy a létminimum alatti jövedelemből él – a középosztályba sorolja magát, és elmondható, hogy a csoport fele a középosztályhoz vagy attól kedvezőbb osztályba sorolja magát.* A demokrácia működésével többé-kevésbé vagy teljes mértékben elégedett a csoport fele (44,5%, ill. 7%). Közel háromnegyedük (71%) aktív pártválasztó, és több mint ötödük (22%) tartozik a „mindenki más” kategóriába. A csoport több mint fele inkább jobboldali szavazó (56%), negyedük áll középen.

A fentebb felvetett kérdésre (vajon kik lehetnek a dolgozó szegények, akik a lokálisan integrált klaszterhez tartoznak?) tehát az lehet a válasz, hogy elsősorban a helyi vállalkozó nők, akik széles gyenge kapcsolathálózattal bírnak, és jellemzően a középosztályba tartozónak érzik magukat annak ellenére, hogy jövedelmi viszonyaik szerint ez nem lenne indokolt.

A politikailag integrált dolgozó szegények (89 fő) több mint fele nő (59%), fele középkorú (40–59 éves), és közel másik fele tartozik a legfiatalabb korcsoport-hoz (18–39 éves). Ebből adódik, hogy a csoport fele házasságban, és viszonylag magas a hajadonok, nőtlenek aránya is. A csoport 63,5%-a maximum szakmunkás végzettséggel rendelkezik, legnagyobb hányada alkalmazottként dolgozik. Az édesapák több mint kétharmadának, az édesanyák esetén pedig majdnem kétharmadának maximum szakmunkás végzettsége van. A csoporthoz tartozók több mint fele városokban él (52,5%), kétharmaduk mindig vidéken. A szubjektív osz-

tálybesorolás vegyes képet mutat: a csoport harmada a munkásosztályhoz tartozónak érzi magát (34%), másik harmada inkább a középosztályhoz sorolja magát (32%), több mint negyedük pedig az alsó középosztályhoz (28%). Társadalmi hasznosságérzetük hasonló (6,86), mint a dolgozó nem szegényeké (6,58). Barátai átlagos száma magas (2,74), az erős kötések átlaga alacsony (1,33), *a gyenge kötéseké pedig kiugróan magas (12,3)*. A demokrácia működésével többé-kevésbé (52%) vagy teljesen elégedettek (18%). 69,5%-uk aktív pártválasztó, a többiek azonban eléggé elszórva jelennek meg a többi csoportban: 11%-uk aktív bizonytalan, és csak 9%-uk tartozik a „mindenki más” kategóriába. Jobboldali szavazó az ide tartozók több mint fele (51,5%), 27%-uk van középen.

A dolgozó és nem dolgozó szegények (9. táblázat utolsó három oszlopa) esetén – bár mindhárom csoportból hasonló arányban tartoznak a kapcsolatgazdag, politikailag aktív klaszterbe (9% körül) – a más-más klaszterbe való tömbösödés figyelhető meg, melynek oka minden bizonnyal a munkaerőpiaci aktivitással, a munkaerőpiaci jelenlét integrációs hatásával magyarázható: a dolgozó szegények legnagyobb része normakövető, munkaerőpiacon integrált, míg a nyugdíjas szegényeknek több mint a fele, az inaktív szegényeknek pedig a negyede normakövető dezintegrált. A dolgozó szegények több mint ötöde normakövető kirekesztett, az inaktív szegények ötöde – vélhetően azok, akik valamilyen okból kifolyólag csak ideiglenesen nem aktívak (pl. gyes, gyed, gyet, tanuló) – a normakövető, munkaerőpiacon integrált klaszterbe sorolható.

A dolgozó szegények polgárosodottsága

A polgárosodottsági index (Kovách–Szabó 2024) azt mutatja, hogy bár a dolgozó szegények is ugyanolyan arányban gyengén polgárosodottak, mint a nem szegények (38,2%), a dolgozó szegények között lényegesen magasabb azok aránya, akik nem polgárosodtak (36,5% vs. 22,7%). A polgárosodó és a polgárosodott kategóriákban pedig lényegesen alacsonyabb az arányuk (21,9% vs. 32,2%, ill. 3,5% vs. 6,9%). A nem dolgozó szegények között a legmarkánsabb a nem polgárosodott kategóriába tartozók aránya: az inaktív szegények több mint fele (51,4%), a nyugdíjas szegények közül még ennél is többen, a csoport 62%-a nem polgárosodott. A polgárosodottsági index másik végpontján ennek megfelelően az ő arányuk a legkisebb, gyakorlatilag ebből a két, nem dolgozó szegény csoportból senki sem tartozik a polgárosodott kategóriába. Ebben tehát lényeges különbség van a dolgozó és a nem dolgozó szegények között: esetenként az aktív munkaerőpiaci helyzet, a munkahellyel való rendelkezés még egy viszonylag alacsonyabb munkaintenzitás mellett is nagyobb lehetőséget ad a polgárosodó életformához.

A teljes mintához hasonlítva láthatóvá válik, hogy a munkaerőpiacon aktív, dolgozó nem szegények kategóriában a legmagasabb a polgárosodottak aránya (6,9%), kétszer nagyobb, mint a dolgozó szegények körében (3,5%).

A polgárosodott kategóriába került dolgozó szegények aránya bár alacsony (3,5%), mégis talán némi magyarázatra szorul „szokatlannak” tűnő helyzetük. Megvizsgálva, hogy kik kerültek ebbe a kategóriába, az mondható el, hogy több férfi, mint nő van itt, illetve jellemzően a 40–59 évesek és zömében házások, akik főként mindig vidéken éltek. Az iskolai végzettség szerint a leggyakrabbak a szakmunkás és a diplomás végzettségek, de viszonylag magas az érettségizettek aránya is. Ennek megfelelően az ide sorolt válaszadók családi hátterét az jellemzi, hogy az apa főként valamilyen szakmunkát vagy betanított, illetve segédmunkát végzett, az édesanya iskolai végzettsége azonban – a szakmunkás végzettségűek mellett – már sok esetben gimnáziumi érettségi, esetenként főiskolai diploma, illetve körükben viszonylag magas az egyéni vállalkozók aránya is. A polgárosodott dolgozó szegények főként városokban és községekben élnek. A csoportban magasabb a vállalkozók, mint az alkalmazottak aránya, főként a nem mezőgazdasági kifoglalkoztatók, önálló vállalkozók sorolhatók ide. A csoportba tartozók fele a középosztályba sorolja magát, és inkább a felsőbb, mint az alsóbb osztályokhoz tartozóknak érzik magukat szubjektíve. Hasznosságérzetük is magasnak mondható (6,88), magasabb, mint a dolgozó nem szegényeké (6,58). A demokrácia működésével inkább elégedetlenek, mint elégedettek. A csoport több mint háromnegyede aktív pártválasztó, és inkább jobboldali beállítottság jellemzi őket. Barátaik átlagos száma alacsonynak mondható (1,38). Gyenge kötések

10. táblázat
A polgárosodottság foka a különböző csoportokban (%)

	Teljes minta (N=5000)	Dolgozók			Nem dolgozó szegények	
		Munka- erőpiacon aktívak (n=3324)	Dolgozó nem szegények (n=2824)	Dolgozó szegények (n=500)	Inaktív szegények (n=212)	Nyugdíjas szegények (n=355)
		%				
Nem polgárosodott	34,1	24,8	22,7	36,5	51,4	62
Gyengén polgárosodott	37,1	38,2	38,2	38,1	34,4	30,4
Polgárosodó	24,3	30,6	32,2	21,9	13,7	7,6
Polgárosodott	4,5	6,4	6,9	3,5	0,5	0
Összesen (%)	100	100	100	100	100	100

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

száma magas (11,7), magasabb, mint a dolgozó nem szegény csoportba tartozóké. A csoportba tartozók közel háromnegyede lokálisan integrált, az integrációs rétegek közül pedig a felső csoportokhoz tartoznak.

A főbb társadalmi törésvonal a polgárosodó és a gyengén polgárosodott kategóriák között vannak (lásd erről bővebben a kötetben Kovách–Szabó (2004)), melyben a polgárosodóknak még van esélye arra, hogy polgárosodottakká váljanak. A gyengén polgárosodottak esetében ez már nem mondható el, ezért kérdés, hogy a dolgozó és a nem dolgozó szegények közül kik kerültek ezekbe a csoportokba, hiszen helyzetük a polgárosodottság szempontjából nem mondható egyértelműnek.

A szegény csoportok (dolgozó szegények, inaktív szegények, nyugdíjas szegények) közül a munkával rendelkező, dolgozó szegény csoportban lényegesen magasabb azok aránya, akiknek a lehetőség még adott ahhoz, hogy polgárosodottá váljanak, de nem elhanyagolható az sem, hogy az inaktív és nyugdíjas szegények között is vannak olyanok, akik polgárosodottsági index alapján ebbe a kategóriába tartoznak.

A polgárosodó dolgozó szegények (21,9%) több mint fele nő, közel fele tartozik a 18–39 éves korcsoportba, a csoport közel fele házasságban, és közel harmada hajadon vagy nőtlen, háromnegyedük városokban és községekben él, több mint 50%-uk mindig is vidéken élt, de viszonylag magas (23%) a településileg mobilak aránya. 39%-uk szakmunkás végzettségű, negyedük érettségizett. A szüleik iskolai végzettsége inkább alacsony, főként szakmunkás és maximum nyolc általános. Foglalkozását tekintve jellemzően szakmunkás, betanított vagy segédmunkás, az anyák között magas a háztartásbeliek aránya. Az ide sorolt válaszadók elsősorban alkalmazottként dolgoznak, főként egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak, illetve magas a betanított munkát végzők és az alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok aránya. A polgárosodó dolgozó szegények magukat főként az alsó középosztályba (34%), illetve a középosztályba (31%) tartozónak sorolják. Negyedüknek van munkásosztálybeli tudata (26%). A csoportba tartozók hasznosságérzete kiemelkedően magas (7,47), ahogyan barátaik átlagos száma is (2,68). Bizalmasaik átlagos száma (2,29), gyenge kötéseik száma átlagosnak mondható (10). A demokrácia működésével jellemzően többé-kevésbé elégedettek (43%) vagy nem igazán elégedettek (37%), ugyanakkor a csoport fele (50%) inkább jobboldali szavazó. A polgárosodó dolgozó szegények több mint fele aktív pártválasztó (56%), de magas a „mindenki más” kategóriába tartozók aránya is (25,5%). Az integrációs modellben főleg a normaszegést elfogadó kirekesztettek (21%) és a kapcsolatgazdag, politikailag aktív csoportba tartoznak (19%). Viszonylag magas a politikailag integráltak (17%) és

a lokálisan integráltak aránya is (16%). Az integrációs csoportok közül leginkább a felső csoportokban jelennek meg (36%), ugyanakkor negyedük az integrált, alsó középréteghez sorolható.

A fentiek alapján elmondható, hogy a polgárosodott és a polgárosodó kategóriába tartozó dolgozó szegények karaktere lényegesen eltér egymástól.

11. táblázat

A polgárosodottság különböző szintjén álló dolgozó szegények főbb jellemzői (N=317)

	Polgárosodott dolgozó szegények (3,5%)	Polgárosodó dolgozó szegények (21,9%)	Gyengén polgárosodott dolgozó szegények (38,1%)
nem	inkább férfiak	inkább nők	inkább nők
korcsoport	főként középkorúak (40–59 évesek)	főként fiatalabbak (18–39 évesek)	főként fiatalabbak (18–39 évesek)
családi állapot	főként házasok	leggyakrabban házasok, de sok a hajadon, nőtlen	főként házasok
lakóhely	főként vidék, városok, községek	főleg városok, községek, magas a lakóhelyi mobilitás	főként vidék, városok (középvárosok), községek
iskolai végzettség	leggyakrabban szakmunkás és dip- lomás, de viszonylag magas az érettségi- zettek aránya is	leggyakrabban szakmunkás	vegyes (több mint fele alacso- nyan képzett, harmada érettségizett)
családi háttér (szülők iskolá- zottsága, foglal- kozása)	főleg munkás apai, érettségizett és dip- lomás anyai háttér	alacsony iskolai vég- zettség, az apa főleg munkás, az anyák között magas a ház- tartásbeliek aránya	alacsony iskolai végzett- ség, mindkét szülő szakmunkát, betanított vagy segédmunkát végez főleg
foglalkozás	vállalkozók (nem mezőgazdasá- gi kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók)	főleg alkalmazottak, egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szol- gáztatási foglalkozá- súak, magas a beta- nított munkát vég- zők és az alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, be- osztott hivatalnokok aránya	alkalmazott
szubjektív osz- tálybesorolás	középosztály vagy attól fentebb	alsó középosztály, középosztály, negyedüknek van munkásosztálybeli tudata	leggyakrabban munkásosztály, de negyede alsó közép-, negyede középosztály

	Polgárosodott dolgozó szegények (3,5%)	Polgárosodó dolgozó szegények (21,9%)	Gyengén polgárosodott dolgozó szegények (38,1%)
hasznosságérzet	magas	kiemelkedően magas	alacsony
elégedettség a demokrácia működésével	inkább elégedetlen	többé-kevésbé elégedett	többé-kevésbé elégedett
politikai beállítódás	inkább jobboldali	fele jobboldali	inkább jobboldali, de magas a középen lévők aránya is
választási aktivitás	aktív pártválasztó	aktív pártválasztó	aktív pártválasztó
társas kapcsolatok	barátok száma alacsony, gyenge kapcsolatok száma magas	barátok száma magas, bizalmasok, gyenge kapcsolatok száma átlagos	vegyes: barátok száma magas, bizalmasoké átlagos, gyenge kapcsolatoké alacsony
integrációs csoport	lokálisan integrált	főleg normaszegést elfogadó kirekesztettek, illetve kapcsolatgazdag, politikailag aktívak	vegyes: közel negyedük normakövető, munkaerőpiacon integrált, ötödük politikailag integrált, közel ötödük normakövető kapcsolatgazdag, közel ötödük normaszegést elfogadó kirekesztett, több mint tizedük kapcsolatgazdag, politikailag aktív
integrációs réteg	felső	inkább felső	integrált alsó középréteg

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A gyengén polgárosodott kategóriába tartozó dolgozó szegények aránya 38,2%. Ők azok, akik bár bizonyos mutatók alapján polgárosodónak tekinthetők, mégis kevés az esélye annak, hogy elinduljanak a polgárosodás útján. A csoportba sorolt válaszadók több mint fele nő, főként fiatalok (56%-uk 18–39 éves), legnagyobb arányban házasok (46%), városokban él 40%-uk, községekben pedig harmaduk, továbbá több mint fele mindig is vidéken élt (58%). Több mint ötödük (22,5%) mindig is középvárosinak számított. A legalacsonyabb iskolai végzettséggel (33%) és az érettségivel rendelkezők (33%) egyenlő arányban vannak, szakmunkásképzőt negyedük végzett, a diplomások aránya 10% alatti. A szülők iskolai végzettsége alacsony: az apák főleg szakmunkás végzettséggel rendelkeznek, vagy ettől alacsonyabb, maximum nyolc általánost végeztek, ezzel megegyezően főként szakmunkásként, illetve betanított vagy segédmunkásként dolgoztak. Az anyák iskolai végzettsége ennél is szerényebb: magas a csak általános iskolát végzettek és a szakmunkás végzettséggel rendelkezők aránya, így ők is főként szakmunkát, betanított vagy segédmunkát végeztek. A csoportba tartozók legmarkánsabb ré-

sze (37%) a munkásosztályba tartozónak érzik magát, negyedük azonban az alsó középosztályhoz, további negyedük pedig a középosztályba sorolta magát. A dolgozó szegények gyengén polgárosodott tagjai szinte mindannyian alkalmazottként vannak foglalkoztatva, elenyésző a vállalkozók aránya. Főként egyéb technikai, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásokban dolgoznak, illetve közel negyedük egyszerű, szakképzettséget nem igénylő munkát végez. Átlagos hasznosságérzetük alacsonyabb, mint a többi vizsgált csoporté (6,42). Barátaik átlagos száma magas (2,75), bizalmasaik száma átlagosnak mondható, gyenge kapcsolataik száma azonban inkább alacsony (9,7). A demokrácia működésével többé-kevésbé elégedettek (36%), illetve nem igazán elégedettek (30%), több mint felük aktív pártválasztó (55%), de magas a „mindenki más” kategóriába tartozók arány is (28%). A bal-jobb skálán 40%-uk inkább jobboldali, de magas a középen lévők aránya is (36%). Az integrációs modellben nagyon vegyesen helyezkednek el: közel negyedük (23%) normakövető, munkaerőpiacon integrált, ötödük politikailag integrált, közel ötödük normakövető kapcsolatgazdag (18%), és másik közel ötödük normaszegést elfogadó kirekesztett (17,5%). Több mint tizedük kapcsolatgazdag, politikailag aktív (13%), és legalacsonyabb a lokálisan integráltak (6%), illetve a normakövető dezintegráltak (3%) aránya. Az integrációs rétegződés modellben legnagyobb arányban az integrált, alsó középrétegek közé tartoznak (41%), a többi rétegben pedig közel azonos arányban (20% körül) vannak.

A polgárosodott kategóriába tartozó dolgozó szegények főbb tulajdonságai indokolhatják a csoport furcsa helyzetét: az ide tartozók közül többen dolgoznak vállalkozóként, hasznosságérzetük magas, aktív pártválasztók, és a középosztályi tudat is jellemző körükben, azaz a vizsgált változásdimenziók (1. vállalkozás és gazdasági mentalitás; 2. polgári individualizáció; 3. állampolgárrá válás; 4. polgári életmód és mentalitás) közül hárommal mindenképpen jellemezhető a csoport. Ahogyan a kötetnek a polgárosodással foglalkozó tanulmánya (Kovách-Szabó 2024) is rámutat, a férfiak, a fiatalabbak és a magasabban iskolázottak felülreprezentáltak a polgárosodott kategóriában, és mivel a polgárosodott dolgozó szegények körében magas a férfiak és viszonylag magas az érettséggel és diplomával rendelkezők aránya is, ezek hozzájárulhatnak a csoport speciális helyzetének megértéséhez. További magyarázat lehet még a társas kapcsolatok terén megmutatkozó előny: a csoporthoz tartozók gyenge kapcsolatainak száma magas, illetve a lokálisan integrált klaszterhez való tartozás is.

A polgárosodó dolgozó szegények esetében a kimagasló hasznosságérzet és az aktív pártválasztás indokolhatja a szokatlan helyzetet, továbbá az, hogy főleg fiatalok tartoznak a csoportba. Ezt erősítheti még a barátok magas átlagos száma és a kapcsolatgazdag, politikailag aktív klaszterhez tartozás.

A gyengén polgárosodó szegények csoportja sok szempontból nagyon vegyes összetételű mutat, ami talán utal arra, hogy ennek a csoportnak egy bizonyos része valóban elindult a polgárosodás útján.

A legfontosabb magyarázat azonban a munkaerőpiaci aktivitásban lehet: ahogyan a Kovách–Szabó szerzőpáros rámutat, a polgárosodás egyik előfeltétele a gazdasági aktivitás. A vizsgált dolgozó szegény csoport pusztán a munkahellyel való rendelkezés okán bekerülhet a polgárosodó kategóriába. Ezt csak erősítheti a fent említett egyéb, a polgárosodást elősegítő jellemző.

Összegzés és következtetések

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, milyen társadalmi jellemzőkkel rendelkezik a dolgozó szegények csoportja, és hogyan integrálódik a magyar társadalomba. Azokat tekintettük dolgozó szegényeknek, akik a kérdezés pillanatában foglalkoztatásban álltak, és háztartásuk egy fogyasztási egységre jutó jövedelme nem érte el a létminimum összegét. Kerestük a választ arra, milyen markáns különbségeket találunk a munkaerőpiacon jelen lévő, de szegénységben élő és a dolgozó, de nem szegény társadalmi csoportok között.

A magyar társadalomban 2010 és 2018 között az EU SILC adatai szerint kiugróan megemelkedett a dolgozó szegények aránya (3,8%-kal). Az Európai Unió tagállamai közül ettől csak az Egyesült Királyságban nőtt jobban, az EU28 növekedési átlaga 1,1% volt. A kiugró növekedés ellenére a magyarországi dolgozói szegények aránya 2018-ban az uniós középmezőnyhöz tartozott (Magyarország: 8,4%, EU28 átlag: 9,4%). A növekedés egyik oka a mediánjövedelem 60%-a szegénységi küszöb értékének emelkedése volt, ami miatt többen a szegénységi küszöb alá kerültek. A másik ok a közmunkával kapcsolatos változásokban keresendő. A közfoglalkoztatás keretében dolgozók száma 2016-ban érte el a csúcst, 250 ezer fővel, később fokozatosan 100 ezer főig csökkent. A közfoglalkoztatásban dolgozók növekvő létszáma egyben a dolgozó szegények létszámának növekedését is eredményezte. Ez nem magyarázza teljesen a kiugró növekedést, hiszen 2018-ban csaknem 800 ezer fő volt a dolgozó szegények létszáma (KSH 2018), míg a közmunkásoké 100 ezer fő. Az EU SILC (2018) eredményei szerint 2010 és 2018 között Magyarországon az egyik legszembetűnőbb trend, hogy először a munkaerőpiacon elhelyezkedő alacsony iskolázottságúak miatt jelentős növekedésnek indult a dolgozó szegények aránya, majd ez csökkenni kezdett, ugyanakkor az érettségivel és diplomával rendelkezők körében jelentős növekedés történt. Ezen belül is kiemelkedik a diplomával rendelkező dolgozó szegények helyzetének radikális változása. Míg 2010-ben ezt a csoportot alig érintette a dolgozói szegénység (1,2%), 2018-ra az arányuk 6,6%-ra nőtt. Hasonló eredményeket mutat a

nagyon magas munkaintenzitású háztartások érintettségének változása is. Hiába dolgoztak sokat és folyamatosan egy háztartásban, ennek ellenére egyre többen relatív jövedelmi szegénységbe kerültek. 2010-ben a nagyon magas munkaintenzitású háztartások 1,9%-a volt szegény, 2018-ban ez az arány 7,5%-ra növekedett. A nemek arányában is változások tapasztalhatók: 2016-ig a dolgozó szegényeken belül több volt a férfi, majd ez az arány megfordult, ami nagyrészt vélhetően a közmunka elnöiesedésével állhat összefüggésben. A családtípus alapján pedig elsősorban a gyermeküket egyedül nevelők váltak érintetté a dolgozói szegénységben. Mindemellett 2010 és 2018 között az állami újraelosztás szerepe reál értelemben csökkent az egyes jövedelmi tizedekhez tartozók bevételein belül, az állam a társadalmi juttatásokat a társadalom közepén és csúcán lévők felé osztotta újra, az alul lévők hátrányára. A KSH (2018) adatai szerint az alsó 1–4. jövedelmi tized alatt élők, vagyis a legszegényebbek esetében a társadalmi jövedelmek nem nőttek, sőt, inkább csökkentek 9–11% közötti arányban. Az 5. és 6. jövedelmi tizedben élők esetében növekedés volt jellemző: 21,67%-kal és 14,3%-kal nőtt a részesedésük a társadalmi jövedelmekből. Ugyancsak nőtt a legjobb módú 9. és 10. jövedelmi sávban is a részesedés, 7,06%-kal és 4,06%-kal (KSH 2018). A felső csoportok esetében a növekedést több intézkedés eredményezte, mint például a tehetőseket támogató családtámogatási rendszer (gyed, csok, családi adókedvezmény), az adórendszer átalakítása, a lakossági államkötvények támogatása.

A dolgozó szegények nem alkotnak jól körülhatárolható, homogén csoportot. A dolgozói szegénység gyökerei számos egyéni és háztartási szintű tényező kölcsönhatásában keresendők, pl. az alacsony iskolai végzettség vagy képzettség, a nem, az életkor, a háztartás mérete, összetétele, munkaintenzitása. Elemzésünket is ezen jellemzőkre alapoztuk. Az egyén munkaerőpiaci státuszának és a háztartása jövedelmének (a háztartás méretével kiigazítva) kombinálása természetesen bonyolítja az értelmezést, mivel a háztartásban élő más személyek munkaerőpiaci helyzete a meghatározó, nem pedig a vizsgált személyé, illetve az eltartott gyermekek száma is befolyásoló.

Eredményeink szerint a magyarországi dolgozó szegények társadalmi-demográfiai profilja a klasszikus törésvonalak szerint alakul. A dolgozói szegénység jelentősebb arányban érinti a nőket, mint a férfiakat, vagyis nagyobb a valószínűsége annak, hogy a foglalkoztatott nők szegény háztartás tagjai, mint a férfiak. Szintén jelentősebb arányban érinti azokat a fiatalabb korosztályhoz tartozó felnőtteket, akik nagyobb létszámú (gyermeket nevelő) háztartásokban élnek (több az eltartott). A dolgozói szegénység nem kizárólag az alacsony iskolázottságuk jellemzője. Három markáns csoportot azonosítottunk a képzettségi szintek szerint szinte egyenlő arányban. Egyharmaduk alapfokú végzettséggel, egyharmaduk

szakmunkás végzettséggel és egyharmaduk érettségivel vagy ettől magasabb végzettséggel rendelkezik. Ez utóbbi csoport különösen figyelemre méltó abban az értelemben, hogy nagy valószínűséggel középosztályi munkájuk és életstílusuk miatt sokan közülük nem érzékelik magukat szegénynek, nincs kialakult szegénységtudatuk, ebben az értelemben láthatatlanok maradnak az intézményes támogatásokat biztosító rendszerek előtt is. Ennek erős hatásait tártuk fel az újraelosztás mechanizmusainak működésével összefüggésben is. Feltételeztük, hogy a redistribúció különböző (piaci, állami, civil) szervezeteinek működési mechanizmusai a dolgozó szegények társadalmi integrációját nagymértékben befolyásolják. Az eredmények viszont azt mutatják, hogy a redistribúciós források elérhetősége a dolgozó szegények kevesebb mint felének realitás csupán. Az általuk elérhető anyagi, pénzbeli segítségük köréből pedig nem az intézményes, hanem leginkább a mikroszintű, vagyis a rokonsági, családi támogatások jelentősége emelkedik ki. Sem a szomszédsági, sem a baráti kapcsolatok nem játszanak meghatározó szerepet az anyagi stabilitás biztosításában. A mezoszintű környezetben jellemzően nem kerülnek a helyi segítő szervezetek látókörébe sem, a helyi civilek vagy közösségi, egyházi szolgáltatók sem játszanak szerepet a dolgozó szegények anyagi helyzetének javításában. Az intézményes állami újraelosztás, a munkahelyi juttatások, valamint a települési önkormányzati támogatások jelentősége is elenyésző. A piaci szereplők (munkáltatók) jelentősége még így is nagyobb a dolgozó szegények támogatásában, mint a helyi önkormányzatoké, az állam által támogatottak köre pedig alig-alig haladja meg a munkáltatók által támogatásban részesülők nagyságrendjét. Jövedelmi helyzetük átmeneti vagy tartósabb javulását, az anyagi biztonság növelését tehát a dolgozó szegények elsősorban a saját rokonságuktól várhatják, sem az állam, sem a helyi önkormányzat, sem pedig a munkáltatók nem játszanak meghatározó szerepet. Valójában egy csaknem láthatatlan társadalmi csoportról van szó, ahol a munkavállalás ténye elfedi a szociálpolitikai problémákat és a dolgozó szegények csoportjának összetett helyzetét. Ez a nemzetközi trendekhez igazodva egy olyan időszak következménye, amikor a foglalkoztatást a szegénységből kivezető legjobb útnak tekintették. Az eredményeink ezzel szemben alátámasztják, hogy a munka önmagában nem garantálja a szegénységből való kilábalást. Vagyis a dolgozói szegénység létezésének gondolata mélyen elmentmond annak a közkeletű nézetnek, hogy a szegénység a munka iránti elkötelezettség hiányának következménye (Hick–Marx 2022). A munka és a szegénység egybeesése ellentétes azzal az ethosszal, hogy a munkára való hajlandóság anyagi felemelkedéshez vezet, és cáfolja azt az „önhibás szegény” vagy „érdemtelen szegény” általánosító és sztereotipikus vélekedést, amely szerint a munkaképes felnőttek szegénységének oka a munka iránti elkötelezettség hiánya.

A dolgozó szegények tapasztalatait is vizsgálva kulcsfontosságú megállapítás, hogy a dolgozói szegénység számos gazdasági, társadalmi és egészségügyi probléma megnövekedett arányával jár együtt, összehasonlítva a szegénységet nem tapasztaló munkavállalókkal. A nemzetközi kutatások eredményei (Eurofound 2017) igazolták, hogy a dolgozói szegénységben élők körében alacsonyabb az étellel való elégedettség és a mentális jóllét szintje is, illetve nagyobb valószínűséggel érzékelik a társadalmi kirekesztettség érzését, mint a nem szegény munkavállalók. Magyarországi eredményeink is ezt támasztják alá: összességében elégedetlenebbek az életükkel, a családi kapcsolataikkal, a lakókörnyezetükkel és a szomszédaikkal is, mint a dolgozó nem szegények. Hasznosságtudatuk is alacsonyabb szintű, illetve a kitaszítottság érzetük szintén magasabb a jobb helyzetű munkavállalókéhoz képest. Mindez azoknak az elszenvedett kudarcoknak is a következménye, melyek a különböző integrációs mechanizmusokban érintik az egyént: a gazdasági integrációt elősegítő munkaerőpiacon elszenvedett kudarcok, a társadalmi integrációt elősegítő jóléti rendszerben mutatkozó hiányok és az interperszonális integrációt segítő családi és közösségi kapcsolatrendszerben jelentkező deformitások.

A dolgozó szegények a *polgárosodottság* szempontjából markánsan elkülönülő csoportokat képeznek. Meglehetősen különleges a helyzetük abból a szempontból, hogy bár háztartásuk összjövedelme alapján a létminimum alatt élők körébe sorolhatók, helyzetüket tekintve meglehetősen heterogén csoportról van szó. A polgárosodott dolgozó szegények főként középkorú, házas férfiak, akik inkább magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Vállalkozók, szülői háttérüket elsősorban anyai ágon magas iskolai végzettség jellemzi. Középosztályba vagy még magasabb osztályba sorolják magukat. Jelentős tőkét birtokolnak kiterjedt gyenge kapcsolataik révén. Lokálisan integráltak, aktív, demokráciapárti, leginkább jobboldali szavazók. Szubjektíve hasznosnak értékelik magukat. Meglehetősen érdekes, hogy ezekkel az adottságokkal a dolgozó szegények kategóriájába kerültek. Ennek az lehet a magyarázata, hogy épp ennek a csoportnak a létezése igazolja, amit a tanulmányunk felfezető részében ki is emeltünk, hogy bár a foglalkoztatást egyéni helyzetként szükséges értelmezni, a szegénység a háztartás helyzetére utal, és a háztartás jövedelme határozza meg. A polgárosodott dolgozó szegények csoportjának esetében is az látszik, hogy bár az egyén elegendő jövedelemmel és középosztályi adottságokkal rendelkezik, de a háztartása szerkezete, belső viszonyai (a háztartásban a második fizetés hiánya, a háztartás mérete, összetétele stb.) miatt a szegénységi küszöb alá kerül. Ugyanakkor mindezt mentálisan nem éli meg szegénységként, a szegénystatisztikák szempontjából „láthatatlan” marad.

A polgárosodó dolgozó szegények csoportja az előzőnél markánsabb társadalmi csoport. Fiatal korosztályhoz sorolható nők alkotják, akik nem feltétlenül élnek párkapcsolatban. Többnyire szakmunkás végzettséggel rendelkeznek, alacsony iskolázottságú szülői háttér és háztartásbeli anya jellemzi a családjukat. Középfokú végzettségüknek megfelelő alkalmazotti munkakörökben dolgoznak. Középosztályi, alsó középosztályi identitással rendelkeznek, de előfordul a munkásosztályhoz történő önbesorolás is. Kapcsolatrendszerük átlagosnak mondható, ami fontos erőforrásnak tekinthető. Jelen vannak a közéletben, aktív pártválasztók, de nem egyöntetűen jobboldali szavazók. Mivel olyan női csoportról van szó, ahol a fiatal életkor miatt valószínűsíthető az egyszemélyes háztartás vagy a gyermekeket egyedül nevelő anyák jelenléte, a dolgozó szegények közé sorolást vélhetően a nők helyzetével összefüggő társadalmi hátrányok (jövedelmi hátrányok, gyermekgondozás stb.) és a saját háztartásuk adottságai magyarázzák elsősorban. Helyzetük akár átmenetinek is tekinthető, hiszen a polgárosodó csoportba tartozók kiemelkedően magas hasznosságérzettel, viszonylag erős társas kapcsolatokkal és szakmunkás végzettséggel bírnak. Mindezek jól hasznosulhatnak a munkaerőpiacon, és további hatást gyakorolhatnak a polgárosodási folyamatra, a dolgozói szegénységből történő kikerülésre.

A gyengén polgárosodott dolgozó szegények szintén fiatal nők, akik házasságban élnek. Inkább alacsony végzettségűek és szakmunkások, de érettségizettek is találhatók körükben. Elsősorban fizikai munkás, alacsony végzettségű szülői családból származnak. Leginkább munkásosztályi, de alsó közép- vagy középosztályi identitással is rendelkeznek. Hasznosságtudatuk nagyon alacsony, nem érzik magukat a társadalom hasznos tagjainak. Részt vesznek a közéletben, aktív pártválasztók. Jobboldaliak, de magas a középben lévők aránya is körükben. Társas kapcsolataik átlagosak, a gyenge kapcsolataikra viszont nem tudnak támaszkodni azok átlag alatti száma miatt. A dolgozó szegények csoportjában érintettek, és mivel leginkább házasok, a háztartásuk adottságai, valamint a munkaerőpiacon szerzett jövedelmük alapján is besorolhatók a dolgozó szegények kategóriájába.

Hivatkozások

- Albert, F. (2019) *ESPN Thematic Report on In-work poverty – Hungary 2019*. European Social Policy Network (ESPN). Elérhető: [Letöltve: 2024-08-01].
- Dávid B. – Albert F. – Hajdu G. (2024) A kapcsolathálózati tipológia változása és jelentősége a társadalmi integráció szempontjából 2015–2021 között. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején, 1. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Bekker, S. – Evers, A. A. – Houwerzijl, M. S. – Zekić, N. (2021) *In-work poverty. An image of the working poor in the Netherlands*. Summary of report on in-work-poverty, as part of the EU's Horizon 2020 project WorkYP, No. 870619. Utrecht University and Tilburg University, the Netherlands.
- Bonoli, G. (2007) Time matters: Postindustrialization, new social risks, and welfare state adaptation in advanced industrial democracies. *Comparative Political Studies*, 40(5) 495–520.
- Branyiczki R. – Gábos A. (2018) A szegénység dinamikája a válság időszakában Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2018*. Budapest: TÁRKI, 125–143. .
- Cantillon, B. – Van Mechelen, N. – Pintelon, O. – Van den Heede, A. (2014) In-Work Poverty. In Cantillon, B. – Vandenbroucke, F. (szerk.) *Reconciling Work and Poverty Reduction. How Successful are European Welfare States?* New York: Oxford University Press, 157–184.
- Decancq, K. – Goedemé, T. – Van den Bosch, K. – Vanhille, J. (2014) The evolution of poverty in the European Union: concepts, measurement, and data. In Cantillon, B. – Vandenbroucke, F. (szerk.) *Reconciling work and poverty reduction. How Successful are European Welfare States?* New York: Oxford University Press, 60–93. .
- Esping-Andersen, G. (2002) *Why we need a new welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Eurofound (2010) *Working poor in Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Eurofound (2017) *In-work poverty in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Elérhető: [Letöltve: 2024-08-01].
- Eurostat (2018) *Jövedelmi szegénységi statisztika*. Elérhető: [Letöltve: 2024-08-01].
- Gábos A. – Szívós P. (2004) Szegénység Magyarországon az EU-csatlakozás küszöbén. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 96–117.
- Gábos A. – Tátrai A. (2022) A jövedelmi szegénység kiterjedtsége és mélysége 2005 és 2020 között – eltérő küszöbértékek mentén. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2022*. Budapest: TÁRKI, 243–260.
- Gallie, D. (2002) The quality of working life in welfare strategy. In Esping-Andersen, G. (szerk.) *Why we need a new welfare state*. Oxford: Oxford University Press, 96–129.
- Gerő M. – Szabó A. (2024) A politikai integrációs mechanizmusok. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején, 1. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Goerne, A. (2011) A comparative analysis of in-work poverty in the European Union. In Fraser, N. – Gutiérrez, R. – Peña-Casas, R. (szerk.) *Working Poverty in Europe: A comparative approach*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 15–45.
- Győri Á. (2024) Integrációs csoportok 2021-ben. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején, 2. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 277–290.

- Havasi É. (2008) Nem csak a pénz...: megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Köz, teher, elosztás. TÁRKI Monitor Jelentések 2008*. Budapest: TÁRKI, 61–76.
- Hick, R. – Marx, I. (2022) Poor Workers in Rich Democracies: On the Nature of In-Work Poverty and Its Relationship to Labour Market Policies. *IZA Discussion Papers*, No. 15163, Institute of Labor Economics (IZA), Bonn.
- Huszár Á. (2016) Adaptált amerikai vagy policy-orientált? Hozzászólás a létminimumvitához. *Esély*, 27(5), 89–101.
- Huszár Á. (2022) Létminimum és osztályelemzés. *Replika*, 125, 69–82.
- Illésy M. – Csizmadia P. (2015) A társadalmi integráció intézményi környezete: a jóléti államok sokféleségének elméleti megközelítései. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 105–125.
- Illéssy M. – Huszár Á. – Csizmadia P. (2024) Társadalmi integráció és munkavállalói részvétel a munkahelyeken. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején, 1. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- ILO (2019) *The working poor – or how a job is no guarantee of decent living conditions*. Elérhető: [Letöltve: 2024-08-01].
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovács-Szabó (2024) Polgárosodás a 2020-as években. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején, 2. kötet*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 29–74.
- KSH (2018) *A háztartások életszínvonala, 2018*. Elérhető: [Letöltve: 2024-07-19].
- Marx, I. – Nolan, B. (2014) In-Work Poverty. In Cantillon, B. – Vandenbroucke, F. (szerk.) *Reconciling work and poverty reduction. How Successful are European Welfare States?* New York: Oxford University Press, 131–156.
- Medgyesi M. – Szívós P. – Tóth I. Gy. (2000) Szegénység és egyenlőtlenségek: generációs eltolódások. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 177–204.
- Medgyesi M. – Tóth I. Gy. (2012) A jövedelmi egyenlőtlenségek hosszú távú meghatározói Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2012*. Budapest: TÁRKI, 19–40.
- Nolan, B. – Marx, I. (2000) Low pay and household poverty. In Gregory, M. – Salverda, W. – Bazen, S. (szerk.): *Labour Market Inequalities: Problems and Policies of Low-Wage Employment in International Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 100–119.
- Peña-Casas, R. – Latta, M. (2004) *Working poor in the European Union*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin.
- Policy Agenda (2015) *Dolgozói szegénységről és a kitörési lehetőségről. Háttéranyag a „Mit lehet tenni a dolgozói szegénység ellen? – a minimálbérkérdés unortodox útja Magyarországon” című konferenciához*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Strengmann-Kuhn, W. (2002) *Working poor in Europe: A partial basic income for workers?* Basic Income European Network 9th International Congress, Geneva.
- Szívós P. (2008) A háztartások életkörülményei. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI, 89–107.
- Tamayo, H. X. J. – Popova, D. (2021) Second earners and in-work poverty in Europe. *Journal of Social Policy*, 50(3), 470–492.
- Verbist, G. – Matsaganis, M (2014) The Redistributive Capacity of Services in the European Union. In Cantillon, B. – Vandenbroucke, Frank (szerk.) *Reconciling work and poverty reduction. How Successful are European Welfare States?* New York: Oxford University Press, 185–211. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199926589.003.0006>.

1. Melléklet

A munkaintenzitást nem a szokásos értelemben vettük számításba, amely az egy háztartásban élő összes aktív korú munkaerőpiacon eltöltött idejét veszi figyelembe a kérdezést megelőző 12 hónapra vonatkozóan (Gábos–Tátrai 2022), mert csak a válaszadóval kapcsolatban rendelkezünk az ehhez szükséges adatokkal. („Összesen hány hónapot dolgozott az elmúlt 12 hónapban?”)

A szakirodalomban meghatározott munkaintenzitás-értékeket (MI (0;1) 0 = ha egyetlen hónapot sem dolgozott, és 1 = ha 12 hónapot dolgozott a referenciaévben) a válaszadóra alkalmazva a következők szerint határoztuk meg (Gábos–Tátrai 2022):

1. magas munkaintenzitás – $MI > 0,56$
2. közepes munkaintenzitás – $0,46 < MI < 0,55$
3. alacsony munkaintenzitás – $MI < 0,45$

A jövedelmi helyzetet a laekeni indikátorok⁶ alapján az alábbi mutatók alapján vizsgáltuk.

1. Relatív jövedelmi szegénységi arány: a medián ekvivalens jövedelem 60%-ánál kevesebb jövedelemmel rendelkezők aránya.
2. Anyagi depriváció: azok a személyek élnek anyagiilag deprivált helyzetben, akikre az alábbi kilenc kategóriából legalább három jellemző: 1) hiteltörlesztéssel vagy lakással kapcsolatos fizetési hátralékuk van; 2) a lakás megfelelő fűtésének hiánya; 3) váratlan kiadások fedezetének hiánya; 4) kétnaponta hús, hal vagy azazal egyenértékű tápanyag fogyasztásának hiánya; 5) évi egyhetes, nem otthon töltött üdülés hiánya; 6) anyagi okból nem rendelkezik személygépkocsival; 7) anyagi okból nem rendelkezik mosógéppel; 8) anyagi okból nem rendelkezik színes televízióval; 9) anyagi okból nem rendelkezik telefonnal.
3. Súlyos anyagi depriváció: azok a személyek élnek súlyos anyagi deprivált helyzetben, akikre a fenti kilenc kategóriából legalább négy jellemző.
4. Létminimum:⁷ abszolút szegénységi mutató, mely azt mutatja, mekkora jövedelemre van szükség minimálisan az elfogadható élethez. Ebben a felfogásban azok, akik a létminimum alatti jövedelemből élnek, szegénynek tekinthetők, hiszen nem tudják fedezni alapvető szükségleteiket. A létminimum számításához a Policy Agenda által használt meghatározást vettük alapul,⁸ melynek értékét 5,1%-kal növeltük a 2021-es inflációhoz igazítva,⁹ így a létminimum értéke a kutatás évében 131 185 Ft.

6 <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/laekindikator/laekindikator12m.pdf>

7 https://real.mtak.hu/156975/1/replika_125-05_Huszar.pdf

8 <https://policyagenda.hu/wp-content/uploads/2023/03/LetminimumSzamitasa20201.pdf>

9 <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/fogyar/fogyar2021/index.html>

A jóléti pluralizmus leírásához használt mutatók:

Elemezzük a jóléti pluralizmus rendszerén keresztül, mennyire és milyen formában érintettek az eltérő munkaintenzitással jellemezhető háztartások a piac, az állam és a voluntáris szektor hármásának redisztributív mechanizmusaiban (a piacban a munkajövedelmeken keresztül, az államiban a szociális és jóléti jövedelmeken és az önkormányzati támogatásokon keresztül, a voluntáris szektoron belül pedig egyrészt az informális kapcsolatok (ismerősök, szomszédok, közelebbi-távolabbi családtagok stb.) támogatásain, másrészt a formális civil szervezetek (alapítványok, egyesületek, egyházak, egyéb adományozók) támogatásain keresztül.¹⁰

¹⁰ piac (munkajövedelem): alkalmazotti kereset, vállalkozói munkabér, másod- vagy mellékállás, alkalmi különmunka, közmunka. Egyéb jövedelmek: bérletből származó jövedelem (lakás, föld stb.), befektetésekből származó jövedelmek (állampapír kamatai, tőzsdei jövedelmek, osztalék); állami redisztribúció (pénzbeli juttatások, támogatások, segélyek): öregségi nyugdíj, özvegyi nyugdíj, időskorúak járadéka, rokkantsági ellátás, rehabilitációs ellátás, árvaellátás, ösztöndíj, diákhitel, családi pótlék, csed/gyes/gyed, anyasági támogatás, szünidei gyermekétkeztetés, rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény, ápolási díj, gyógyszer-támogatás, közgyógyellátás, lakhatási támogatás; voluntáris szektor: formális és informális támogatórendszer, anyagi és természetbeni támogatások.

2. Melléklet

Gyenge kapcsolatok a 21 foglalkozást tartalmazó pozíciógenerátor szerint

Ismer-e valakit a következő foglalkozások közül.	Dolgozó nem szegény (n=2824)	Dolgozó szegény (n=500)	Inaktív szegények (n=213)	Nyugdíjas szegények (n=355)
	%			
Középiskolai tanár	59	56	58,7	25,3
Sofőr	75	74,6	66	58,4
Informatikus	56,5	41,3	44,1	14,3
Adószakértő, könyvelő	42	24,7	17,4	13,4
Polgármester, önkormányzati képviselő	47	46,2	42,5	45,9
Víz- és gázszerelő	69	69	44,3	55,3
Autószerelő	76	67,6	55,7	40,7
Ügyvéd	41	28,2	19,3	17,7
Pincér	57	52,7	47,2	29,4
Mérnök	37	25,4	16,5	14,3
Vállalatvezető, igazgató	40	31,1	14,2	15,1
Bolti eladó	85	86	88,2	86,9
Újságíró	17	10,8	5,7	6,9
Színész, zenész, énekes	17	12,4	11,4	9,7
Sebész	24	19,3	12,2	16,6
Adminisztrátor	62	51,2	42,2	32,2
Ápoló	57	53,3	44,5	51,6
Főiskolai, egyetemi oktató, kutató	28	13,8	17,8	7,4
Segédmunkás	72	76,5	72,8	70,4
Mezőgazdasági egyéni gazdálkodó (parasztgazda)	45	51,2	45,5	52,7
Biztonsági őr	62	61,4	51,2	36,5

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

A KLIENSI VISZONYOK MINDENNAPI MŰKÖDÉSE¹

KOVAI CECÍLIA
PULAY GERGELY

Bevezetés

Tanulmányunkban a kliensi rendszer függőségi viszonyait, mindennapi gyakorlatait és etnikai vonatkozásait vizsgáljuk a mai magyar vidéken. A tanulmány fő kérdése, miképpen integrálódnak/kapcsolódnak a magyarországi hátrányos helyzetű cigány közösségek a társadalom szélesebb viszonyrendszereibe a klientizmus viszonyain keresztül. Ugyanakkor nem gondoljuk, hogy maga a kliensi rendszer kizárólag vagy elsősorban a hátrányos helyzetű romák vagy szegények közösségeire volna jellemző. Azt feltételezzük, hogy ahogyan a társadalomtörténeti múltban, úgy a jelenben is számos alakváltozata létezik ennek a hierarchikus berendezkedésnek. Munkánk ennyiben ahhoz a társadalomkutatói hagyományhoz kapcsolódik, mely a marginalizált helyzetű közösségek kutatása révén tágabb szerkezeti sajátosságokra igyekszik rámutatni. A társadalomban a csoportok, a kategóriák viszonyokban keletkeznek. Mondandónk ennyiben szemléleti jellegű: önálló csoportok feltételezése helyett a társadalmi élet viszonszerű megközelítésére teszünk javaslatot (Desmond 2014), illetve ezt illusztráljuk a hierarchikus berendezkedés etnográfiai példái révén.

A patrónus-kliens viszony a Magyar Néprajzi Lexikon meghatározása² szerint „némi érzelmi kötődéssel járó, kölcsönös érdekviszony a társadalmi hierarchiában magasabb, ill. alacsonyabb helyzetű rétegbe, osztályba tartozó személyek között”, amely erőforrások vagy szolgáltatások cseréje révén tartható fenn. Az idézett szócikket folytatva: „Ez a kapcsolat áthágja a rétegek és osztályok korlátait, módot nyújt arra, hogy egyesek partikuláris érdekeiket érvényesítsék a réteg- és osztályérdekekkel szemben.” A kliensi kapcsolatok tehát aszimmetrikus csereviszonyok: a domináns fél (patrónus) az alárendelt fél (kliens) támogatását, lojalitását

1 A kutatást a Mobilitási stratégiák és gazdasági ciklusok – hátrányos helyzetű roma népesség mobilitási stratégiái (FK 138422) és a Függőségi kapcsolatok morális dimenziói a finanszírozás korában (FK 143543) című NKFIH projektek támogatták.

2 Lásd: <https://www.arcanum.com/sk/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/p-736E3/patronuskliens-viszony-737A6/>

különleges bánásmód és olyan erőforrások felajánlásával nyeri el, mint a biztonság vagy jólét garanciái és egyéb juttatások, munkalehetőség vagy a vele kapcsolatos információk, amelyek más, azonos helyzetben lévő felek számára nem könnyen elérhetőek. A kliensi kapcsolat tehát a különböző osztálypozíciókban lévők közötti vertikális elkötelezettség, amely maga után vonhatja az alárendeltek közötti szolidaritás feladását is.

A kliensi rendszer vagy még inkább a patrónus-kliens viszony fogalmai azt sugallhatják, hogy a szóban forgó kapcsolatok pusztán kétoldalúak, ám a klientizmusról szóló beszámolóokban rendszerint inkább egy háromszögről van szó: a *patrónusok* – mint például a Peronista Párt vezetése az 1990-es évek eleji Argentínában (Auyero 2000) vagy az uralkodó kaszt a posztjugoszláv és háború utáni Boszniában (Jansen 2015, Brković 2017) – és a *kliensek* közt a harmadik felet képviselik a *brókerek*, intézők vagy „kijárós emberek” (James 2011, Reeves 2016). A kliensi rendszer végső soron a politika vagy a politikainak tartott dolgok sajátos értelmezését juttatja érvényre (Auyero-Benzecry 2017). A politika vagy a politikai tevékenység itt azt jelenti, hogy léteznek „kijárós emberek”, akik a problémákat megoldják, a dolgokat „elintézik”: biztonságot, információt, juttatást adnak a támogatásért, lojalitásért cserébe. A kliensi rendszer tehát ilyen hierarchikus kapcsolati nyálábokat hoz létre személyes kapcsolatok és problémamegoldások sokasága révén szemben a kollektív érdekérvényesítéssel vagy bármilyen horizontális platformmal a hasonló helyzetűek közt.

Az utóbbi másfél évtizedben a klientizmus és a függőségi kapcsolatok más tartós formáinak vizsgálata visszatért a társadalomtudományi kutatások napi-rendjére, ám a jelenség megítélése igen ambivalens. A demokratikus képviselőt közelmúltbeli válságai nyomán a kliensség körüli viták többnyire kiélezettek, és erős normatív irányultság jellemző rájuk. Ahogy számos szerző kifejti, ezek a diskurzusok hajlamosak a klientizmust a demokrácia, az autonóm politikai részvétel, az aktív állampolgári szerepvállalás ellenképeként kezelni – a jellemzően progresszív euro-amerikai elképzelések torz tükörképeként. Következésképpen a kliensi rendszernek vagy a hierarchikus társadalmi viszonyok más formáinak elemzése kihívásokkal teli azok számára, akik elkötelezettek a hatalmi viszonyok kritikája és a társadalmi igazságosságra való törekvés mellett, hiszen ezek az individualizmus és az egalitarianizmus eszméihez kapcsolódnak (Hickel–Haynes 2018, Peacock 2015, Piliavsky 2014). Úgy tűnik, hogy más fogalmak, amelyek a válságoktól sújtott, bizonytalan globális jelenünk hétköznapi tapasztalatait írják le – mint például a létbizonytalanság (prekaritás) vagy a társadalmi szorongás –, könnyebben kiválthatják a progresszív társadalomtudósok szimpátiáját, főként ha azokat a politikai felháborodás és tiltakozás jogos kiindulópontjaiként értelmezik. Ahogy az antropol-

lógus Stef Jansen megjegyzi, az általa libertariánusnak nevezett társadalomkutatási irányzat az ellenállást jellemzően úgy jeleníti meg, mint implicit állításokat az állammal szemben, miközben figyelmen kívül hagyja azokat az eseteket, amikor a hétköznapi emberek politikája vagy ellenállása az államhoz fűzött reményekből táplálkozik (Jansen 2015). Tanulmányunkban amellett érvelünk, hogy például a magyarországi közmunkarendszer épp az állami beavatkozás iránti széles körű vágyakozásra adott közpolitikai válaszként is értelmezhető, amely vágyakozást a rendszerváltás és a 2010-es évek fordulója körül zajló, helyben is érzékelhető globális gazdasági és politikai válság tapasztalatai váltották ki (Scheiring–Szombati 2020, Szombati 2021, Kovai 2019).

Kliensi rendszer és osztály

Mint említettük, a klientizmus tekinthető úgy is, mint az egyenlőség vagy az osztályalapú szolidaritás normatív eszméjének az antitézise (Peacock 2015). Elemzői szempontból ugyanis az osztályalapú szolidaritás és a kliensi rendszer nemcsak különböző, hanem potenciálisan ellentétes társadalmi elveket is képvisel. Az osztályképződés elve elősegíti a polarizációt és az érdeellentéteket, és lehetővé teszi az uralkodó termelési rendszer hasonló pozícióiban élők összekapcsolódását, majd közös érdekvédelmét. A kliensi kapcsolatok ezzel szemben a vertikális integrációt támogatják azáltal, hogy erősítik a hierarchiát és a lojalitást a rendkívül egyenlőtlen hatalmi pozíciókban lévő szereplők között. A klientizmus ezen felül sok esetben a társadalom bizonyos kiemelt szimbolikus értékein alapuló egyetértést is erősíti, amely elhomályosítja az erőforrásbeli különbségeket és a hatalmi viszonyokat a résztvevők között (ld. pl. Hofer 1991). A klientizmus gyakorlatai mindig bővelkednek a segítségre, hála, barátságra, együttműködésre történő utalásokban, amelyek az erőszak sajátos hiányát jelzik az egyértelműen egyenlőtlen viszonyokban (Auyero 2000). Az osztályalapú szerveződés mint horizontális szolidaritás és a kliensi kapcsolatok mint vertikális lojalitás egymással ellentétes társadalmi szerveződési elvnek látszanak, ugyanakkor a mindennapi gyakorlatokat vizsgálva inkább úgy tűnik, ezek együtt vannak jelen a megélhetés, a boldogulás vagy az előrejutás stratégiáinak egy szélesebb portfóliójában. A társadalom osztályelvű és kliensi szerveződése nem zárja ki egymást, kérdéseinket a kétféle elv és működésmód viszonyával, összefüggéseivel kapcsolatosan érdemes feltenni.

A kliensrendszer jelene és társadalomtörténete

A kliensi rendszert többek közt Dél-Amerika, a Mediterrán térség és a globális dél társadalmában vizsgáló kutatók sokáig úgy tartották, hogy ez egy olyan hagyományos viszony, ami a társadalom modernizációjával el fog tűnni – köszönhetően a szakszerűen működő állami intézmények általi erőforrás-elosztásnak és a személytelen szabályokra épülő társadalombiztosításnak, melyek révén kiiktathatók a személyes jellegű (a patrónusok és a kliensek közt fennálló) megállapodások (Hilgers 2011). Ezekkel a várakozásokkal ellentétben az a tapasztalat, hogy sokszor a központi adminisztráció és a piacok is épp kliensi közvetítés révén tudtak bevonni a fennhatóságuk alá jellemzően vidéki vagy periferikus területeket. A klientelista viszonyokban való látszólag önkéntes részvétel alapja gyakran az elnyomással való fenyegetés vagy az erőforrásokhoz való hozzáférés megtagadása abban az esetben, ha a kliensek nem tesznek eleget a patrónus óhajainak. Tehát bár a megállapodás feltételei nem a törvényen alapulnak, mindkét fél tisztában van viszonzási kötelezettségével és azzal, hogy a viszonzás elmaradása a kapcsolat megszakadásához vezethet.

A klientizmus témája a posztoszocialista országok társadalmi jelenségeinek értelmezésében is kiemelt szerepet játszik. Črna Brković amellett érvel, hogy a posztoszocialista országokban megerősödő kliensi viszonyok a közkeletű vélekedéssel szemben nem a prekapitalista társadalmi szerveződés vagy a visszamaradt fejlődés megnyilvánulásai, hanem a rendszerváltások után bekövetkező neoliberális gazdasági átalakulás „termékei” (Brković 2017). Alapvetően egyetértünk Brković állításával, ugyanakkor felhívjuk a figyelmet az ún. prezentizmus veszélyeire. A prezentizmus arra utal, amikor az etnográfiai beszámolók az analitikus jelenidejűsége törekşenek, ilyen módon igyekeznek meggyőzni az olvasót a kliensrendszerek helyéről és funkciójáról a politikai-gazdasági integrációban helyi, nemzeti és globális szinten. Ez a prezentista perspektíva válaszul alakult ki az olyan normatív szemlélet buktatóira, amely a kliensi rendszer kortárs megnyilvánulásait egy feltételezett prekapitalista (elmaradott és anakronisztikus) státuszba helyezi, egy bizonyos kulturális csomag részeként, amely jellemzően az államok peremén vagy a világrendszer perifériáján élő közösségek sajátossága. Ezt a szándékot messzemenően támogatjuk, ugyanakkor amellett is érvelünk, hogy egy bizonyos társadalmi viszony, mint a klientizmus társadalomtörténetének feltárása és értelmezése nem egyenlő azzal, hogy azt „elmaradottá” nyilvánítjuk, és letűnt korok állítólagosan diszfunkcionális maradványaként tárgyaljuk. A lokális vagy nemzeti szinten értelmezett társadalomtörténet beemelése az értelmezésbe nem azt jelenti, hogy a kliensi rendszert a szélesebb, globális gazdasági-politikai folyamatoktól elszigetelve, esszenciális kulturális jelenségként vizsgálánánk. A történeti perspektíva ugyanis megmutatja,

hogy a jelenkori gyakorlatok hogyan és milyen funkcióval rendelkező részei a tá-
gabb gazdasági-politikai folyamatoknak.

A Néprajzi Lexikon idézett szócikke szerint a patrónus-kliens viszony közép-
kori előzményei éppúgy megtalálhatóak voltak a telkes jobbágyok és a zsellérek,
mint a nemesség különböző rétegei közt. A szociológus Kemény István szerint a
kliensi viszonyrendszer mintája a feudális középkorra nyúlik vissza, a szerződéses
viszony egy korai (úgymond primitív, azaz elemi formájú) megnyilvánulásaként
lehet értékelni (Kemény 1991). Ez a kapcsolat fennmarad a feudalizmus után is, és
nem értelmezhető pusztán a feudalizmus „hátramaradó nyomaként”. A néprajz-
kutató Hofer Tamás a jelenséget a föld árucikké válásával köti össze a 19. század
közepén Magyarországon, ami polarizációt idézett elő: egyeseknek sok lett, má-
soknak nagyon kevés vagy semmi. A patrónus-kliens viszony garantálta, hogy a
paraszttság mint társadalmi egység működő és értelmes kategória maradjon, azaz
hogyan a vagyoni polarizáció következtében ne omoljon össze vagy számolódjon fel
mint szerveződési forma. A kliensi rendszer eszerint a társadalmi polarizáció kö-
vetkezményeinek mérséklésében játszik szerepet, végső soron az osztályviszonyok
feszültségeit nem pusztán tompítja, de az egymással hierarchikus kapcsolatban
álló, különböző társadalmi státusszal rendelkező egyéneket, csoportokat valami-
képpen integrálja (Kovács 2017). A klientizmus – ahogy ma is ismerhetjük – nem
pusztán egy régről öröklött, a múltból tovább élő és a modern világban elmara-
dottnak számító intézmény, hanem éppen egy társadalomtörténetileg modern,
kurrens kihívásokra adaptív választ adni képes (így például a piacra vagy a piaco-
sításra reagáló) gyakorlat.

Mind a fent leírt esszencializmus, mind a prezentizmus elkerülése lényegesnek
tűnik, ha a kliensrendszert vizsgáljuk a mai vidéki Magyarországon, hiszen az sok-
szor megfelelőnek látszik a Magyarországon kialakuló „illiberális-paternalista” állam
„rejtélyének” megoldásához is. A 2022-es országos választásokat követő diskurzusok
telítve voltak a függő viszonyokról, a vidék-város közti állítólagos áthidalhatatlan
szakadékról szóló mondatokkal, még pontosabban arról, hogy a marginalizált, az
iskolázatlan rétegek nem pusztán kliensi viszonyok foglyai, hanem el is fogad-
ják ezeket a viszonyokat, sőt, egyenesen magukévá teszik a despotikus uralmat.
A közgazdászok és a politológusok elsősorban a demokrácia zavaraira és az illibe-
rális állam létrejöttére vonatkozó meglátásokkal szemben viszonylag kevesebb
figyelmet fordítottak a kliensi uralom gyakorlati és kapcsolati logikájára, amely
inkább a szociológusok és az antropológusok kutatási területe. A magyarországi
illiberális rezsimek társadalomtudományos értelmezései is csak ritkán foglalkoznak
annak mindennapi megélésével. Miközben azzal számos szerző egyetért – köztük
mi is –, hogy ez az állam elsősorban a felsőbb rétegek felé csatornázza az erőfor-

rásokat (Szikra 2018, Geva 2021, Scheiring–Szombati 2020), az a kérdés továbbra is megválaszolatlan, hogy miért nem az alsóbb társadalmi rétegek jelentik a rendszer legfőbb kritikai bázisát, sőt, a kutatások szerint minél alacsonyabb társadalmi státuszú valaki, annál valószínűbb, hogy a kormánypárt támogatója (Bódi–Kovalcsik 2023). Szociálintropológusként nem feladatunk, hogy teljes körű magyarázatot adjunk egy-egy ország választási eredményeire, és talán nem is ez érdeklí elsősorban az olvasókat. Mindazonáltal nem kerülhetjük meg elemzésünk néhány következményét, hiszen az a magyar illiberális rezsím megértéséhez járul hozzá, amely a korunk válságokkal teli világpolitikájában a növekvő tekintélyelvűség egyik fő társadalmi laboratóriumának is tekinthető.

A kliensi viszonyok és a társadalmi mobilitás

A fentiekkel összefüggésben fontos kitérni arra is, hogy a kliensi viszonyok kutatása a maga relacionális természetével igen ambivalens viszonyban áll az egyéni társadalmi mobilitás diskurzusaival és gyakorlataival. Ahogy Diane Reay írja, az egyéni társadalmi mobilitás sokszor így jelenik meg a tudományos, politikai és köznap diskurzusokban, mint a legegyszerűbb gyógyír a strukturális problémákra (Reay 2017). Következésképpen ez a diskurzus a strukturális problémák kezelését az egyénre terheli, hiszen ő az, akinek saját erőfeszítései révén ki kell „törnie” az őt előnytelen helyzetben tartó strukturális kötelékek béklyóiból. A klientizmus viszont sok esetben éppen ez a „strukturális kötelék”, amely egy alapvetően egyenlőtlen viszony újratermelésével juttatja erőforrásokhoz az előnytelen társadalmi helyzetben élő egyéneket, legyen szó anyagi javakról vagy szimbolikus elismerésről. Ezekből „kitörni” tehát jelentős kockázatokkal járhat az egyén számára, amit csak akkor érdemes megkísérelni, ha más erőforrások pótolják a kiesett szimbolikus és anyagi javakat.

A „kitörés” leginkább legitim csatornája az oktatási rendszer. Nem véletlen, hogy a társadalmi mobilitással kapcsolatos kutatások többsége elsősorban az oktatáson keresztül történő társadalmi felemelkedés kihívásaira összpontosít. Az oktatáson keresztül megvalósuló társadalmi mobilitás koncepciója azonban autonóm egyéneket feltételez, akik a meglévő strukturális korlátok között igyekeznek megvalósítani lehetőségeiket. Továbbá ezek a kutatások többnyire az oktatás útján történő ún. nagy léptékű társadalmi mobilitás eseteit vizsgálják, amelyek a kibocsátó közegeből való kiszakadással járnak, és inkább kivételnek számítanak az adott társadalmi közegben (Durst–Nyíró 2021, Friedmann 2016, Lawler–Payne 2018, Naudet 2018, Reay 2013). Sokkal kevesebb figyelem hárul a kis léptékű mobilitás tömegesen előforduló eseteire, amelyekben az adott lokalitás hierarchikus viszonyai nem a felemelkedés útján hátrahagyott társadalmi közeget jelenítik meg. A periférikus

magyar vidék roma közösségeiben végzett terepmunkák azt mutatják, hogy a kis léptékű társadalmi mobilitás szempontjából a függőségi viszonyok ugyanolyan meghatározóak, mint az autonóm egyéneket feltételező oktatási rendszer. A falvak, kisvárosok társadalmi viszonyai és intézményei alapvető szerepet játszanak a hátrányos helyzetű helyi roma lakosság mobilitási stratégiáiban. Ezek a stratégiák azonban hajlamosak az egyéneket a helyi kliensi kapcsolatokba ágyazni, ami elmentésben állhat az oktatáson alapuló mobilitási stratégiákkal. Következésképpen habár a klientizmus és az egyéni társadalmi mobilitás két egymással nehezen összeegyeztethető diskurzusba illeszkedik, az egyéni stratégiák és gyakorlatok szintjén a viszonyuk sokkal változatosabb.

Tanulmányunkban két példán³ keresztül mutatjuk be a kliensi viszonyok etnikai vonatkozásait a magyar vidéken. Írásunk elsősorban arra világít rá, hogy ezek a viszonyok amellet, hogy nyilvánvalóan újratermelik az osztályalapú etnikai egyenlőtlenségeket, egyfajta sajátos integrációs, sőt mobilitási lehetőséget biztosítanak a hátrányos helyzetű roma népesség számára. Első esettanulmányunk a 2008-as gazdasági válság utáni időszak magyar vidéki szegénységet érintő legjelentősebb közpolitikai intézkedéséről, a közfoglalkoztatásról szól. A közfoglalkoztatást a szakirodalmak egyöntetűen olyan válságintézkedésnek tartják, amelyet a munkaerőpiacról tartósan kiszorult ún. „felesleges népesség” menedzselésére, valamint a vidéki osztályalapú etnikai feszültségek pacifikálására szolgált (Czirfusz et al. 2019, Kovai 2019, Scheiring–Szombati 2020, Szombati 2021). A válság enyhülése után a közfoglalkoztatás fokozatosan veszíteni kezdett jelentőségéből, a közfoglalkoztatottak száma 2019 első negyedévére csaknem a felére esett vissza, hiszen egyre többen helyezkedtek el az elsődleges munkaerőpiacon. Következésképpen a közfoglalkoztatás keretében létrejött kliensi viszonyok fontossága is csökkent a segélyezésre szoruló lakosság megélhetési stratégiáiban (vö. Kovai–Vigvári 2020). Mindezzel párhuzamosan azonban a politikai klientizmus továbbra is élő maradt a helyi politikai hatalom és a marginalizált lakosság közötti viszonyban, hiszen sok periférikus térségben a helyi középosztály elvándorlása miatt a korábban marginálisnak számító roma lakosság szerepe felértékelődött a választásokon. Más szóval a helyi politikai hatalom fenntartásához egyre nagyobb szükség lett a hátrányos helyzetű romák szavazataira is (vö. Kovai–Virág 2020). A második rész a politikai klientizmus működését mutatja be egy kisvárosi kisebbségi önkormányzat és egy roma kötődésű egyesület mindennapi munkáján keresztül.

3 A településeket és a cikkben szereplő személyeket anonimizáltuk a szenzitív információkra való tekintettel.

Közfoglalkoztatás mint az állam visszatérése a vidékre

Habár a közfoglalkoztatás jelenleg is működő formáját 2009-ben vezette be az akkori balliberális kormányzat, annak kiszélesítése egy nagyobb szociálpolitikai váltás része volt 2010 után, a Fidesz hatalomra kerülésével (Szikra 2014, Kálmán 2015). E váltást többféle címkével szokták illetni, azonban témánk szempontjából a „munkalapú társadalom” koncepciója a legfontosabb. Ahogy Scheiring és Szombati (2020) kiemelik, az ún. „munkalapú társadalom” elfogadottsága posztszocialista neoliberális szerkezetátalakításhoz kapcsolódó hosszabb távú folyamatokban gyökerezik. Magyarországon a rendszerváltás után az ipari termelés jelentősen visszaesett, a mezőgazdaságban pedig szerkezetátalakítás következett be. Ez nagyarányú munkanélküliséggel, az egyenlőtlenségek növekedésével járt, ami tömeges kiábránduláshoz vezetett, hiszen a demokrácia, a kapitalizmus és a liberalizmus ígérete a többség számára nem az elképzelt „jó életet”, „nyugati életszínvonalat” hozta el. A középosztály reprodukciójának folyamatos válsága, a vidéki közép- és munkásosztályok elidegenedése a politikai elitektől, valamint az osztályalapú etnikai feszültségek különösen a vidék periférikusabb területein mutatkoztak meg (Scheiring–Szombati 2020). Ezeket a tendenciákat elmélyítette a 2008-as válság, amely az országot a különösen alacsony foglalkoztatottsági időszakában érte, számos háztartás és helyi kisvállalkozás került csődbe. Mindeközben a munkaerőpiacról tartósan kiszoruló ún. „felesleges népesség” még reménytelenebb helyzetbe került a válság során, fokozva az osztályalapú etnikai feszültségeket a vidéki perifériákon (Scheiring–Szombati 2020, Szombati 2021). Számos szociológiai és etnográfiai munka világít rá arra a folyamatra, ahogy a rendszerváltás utáni vidéki Magyarországon az etnikai és az osztálypozíció összeolvadt: míg a tartós munkanélküliségben rekedt „felesleges népesség” a cigányság pozíciójához társult a helyi lakosságpercepcióban, addig a relatív középosztálybeli helyzet a „magyarsághoz” kapcsolódott (Kovai 2017, Szombati 2018, Durst 2010, Szalai 2007). Szombati Kristóf a *Revolt of provinces* című kitűnő etnográfijában mutatja be, hogyan élte meg a falusi középosztály – amelyet ő utóparaszti rétegnek nevez – a rendszerváltás óta zajló válságokat és az ebből fakadó osztályalapú etnikai feszültségeket az állam általi elhanyagolásként. Érvélese szerint ez a tapasztalat vezetett a cigányellenes szélsőjobboldali narratívák és politikai erők megerősödéséhez (Szombati 2018). Következésképpen a közfoglalkoztatás az állami jelenlét iránti széles körű vágyakozásra adott közpolitikai válaszként is értelmezhető, amely vágyakozást részben a rendszerváltás óta zajló neoliberális gazdasági átalakulás negatív tapasztalatai váltottak ki.

A közfoglalkoztatás kiszélesítése a „munkaalapú társadalom építésének” egyik zászlós hajója lett, amelynek emblémája alatt a jóléti és családpolitikák többségében a középosztály javát szolgálják (Szikra 2018). Az olyan intézkedések, mint a családi adókedvezmény, a gyermekgondozási szabadság kifizetésének reformja és a lakásvásárlási/-felújítási programok a stabil munkahelyen élő, „keményen dolgozó” háztartások reprodukciójának támogatását szolgálják, miközben az „arra érdemtelen szegények”, vagyis a tartós munkanélküliségben élők jóléti juttatásait jelentősen csökkentették, azokat a közfoglalkoztatással váltották fel (Szikra–Öktem 2023). Ez különösen a periférikus vidéki területeken élő hátrányos helyzetű roma közösségeket érintette. A közfoglalkoztatás bevezetése tehát az osztályalapú etnikai feszültségek csillapítását célozta, mivel az „érdemtelen szegények” megbüntetése bizonyos fokú „érzelmi elégtételt” nyújtott a helyi középosztály számára, különösen a vidéki perifériákon (Scheiring–Szombati 2020). A közfoglalkoztatás keretében megerősödő kliensi viszonyok – habár elsősorban a segélyezésre szoruló lakosság és a helyi település vezetése közti kapcsolatot érintik – azonban mégsem értelmezhetőek a „nézőközönség”, vagyis a helyi relatív középosztály nélkül, hiszen a közpolitika az ő igényeik kielégítésére is született.

A közfoglalkoztatás bevezetését és működését élénk viták kísérték mind a közéletben, mind a tudományos nyilvánosságban. Az egyik legélesebb kritika vele szemben az volt, hogy a közfoglalkoztatás nem bizonyul hatékony eszköznek a tartós munkanélküliség kezelésére, hiszen ahelyett, hogy visszavezetné a tartós munkanélkülieket az elsődleges munkaerőpiacra, bezárja őket a helyi hierarchikus, kliensi viszonyokba, amelyeknek szerves része az etnikai stigmatizáció (Csoba 2010; Virág, Zolnay 2010, Scharle 2011, 2012, Asztalos Morell 2014, Szikra 2014, Kálmán 2015, Váradi 2016, Ferge 2017). A közfoglalkoztatás esetében ugyanis az állam a források elosztását a polgármesterekre delegálta – ők döntenek el, kit hívnak be közmunkára –, ami a válság éveiben rendkívüli hatalmat adott a helyi politikai vezetők kezébe, miközben ők is függenek a központi forrásoktól. A közfoglalkoztatást kritizáló hangok éppen azzal vádolták a programot, hogy végtelenül kiszolgáltatottá teszik a szegény népet a helyi polgármesternek a kliensi viszonyok erősítésével, ami politikai visszaélésekre is alkalmat adhat. A polgármesterek tehát azok az aktorok, akiket a szakirodalom brókernek, más szóval „közvetítőnek” hív. A „közvetítő” ugyanis az a szereplő, aki különböző politikai és gazdasági szintek között mozog, egyszerre működik az erőforrások kapuőreként és áramoltatójaként (Auyero 2000, Auyero–Benzecry 2017, James 2011, Koster–van Leynseele 2018). A fenti kritikák sok esetben éppen a polgármester e kiemelt szerepét érintették.

A kritikák mellett azonban számos írás született a közfoglalkoztatási programok mindennapi gyakorlatairól. Ezek arra mutattak rá, hogy bár a közfoglalkoz-

tatás valóban intézményesíti, és ezzel megerősíti a helyi informális hatalmi viszonyokat, ugyanakkor a lokális szint felértékelődése lehetőséget teremt szubverzív gyakorlatoknak is. A közfoglalkoztatás megvalósulása nagyban igazodott a társadalomtörténetileg kialakult lokális társadalmi viszonyokhoz: míg voltak olyan települések, ahol valóban a hierarchikus osztály- és etnikai különbségtétel kirekesztő mechanizmusait erősítő eszközzé vált, másutt teret adott a társadalmi integráció és szolidaritás különböző formáinak is (Asztalos Morell 2014, Szőke 2015, Kovai 2016, Váradi 2016, Gerő–Vigvári 2019). Ugyanis a polgármester mint bróker nem pusztán közvetítő, hanem ő az, aki a közvetítés folyamatában kitermeli a hatalom és a morál helyi értelmezéseit, amelyek mindig a lokálisan érvényes gyakorlatokhoz illeszkednek. A közfoglalkoztatás helyi megvalósulása tehát nagyban függött attól, hogy a helyi politikai elit, elsősorban a polgármester milyen társadalomtörténeti hagyományokhoz és jelentésekhez nyúlt vissza a közfoglalkoztatás működtetéséhez, milyen társadalmi viszonyokat revitalizál. A polgármesterek közvetítő szerepe arra irányult, hogy az állami közpolitikát úgy fordítsa le a helyi viszonyok „nyelvére”, hogy az a maga pozíciójából minden szereplő számára ismerős legyen, vagyis értelemmel tudja felruházni azt (Mosse 2005, Ferguson 2015). A közfoglalkoztatás tehát úgy zár be a lokális kliensi viszonyokba, hogy közben minimális egzisztenciális biztonságot nyújt válság idején: nem pusztán alacsony, de biztos jövedelmet és egészségbiztosítást, hanem egy olyan értékközösséghez való kapcsolódást is, amely a kliensi viszonyok egyik fontos velejárója (Hofer 1991).

Ez az „értékközösség” a közfoglalkoztatás esetében legfőképpen a különböző lokalitásokban érvényes munkaethoszhoz kapcsolódott. Több kutatás kiemeli, hogy a közfoglalkoztatás valódi funkciója nem elsősorban a tartós munkanélküli népesség visszaintegrálása volt az elsődleges munkaerőpiacra. A közfoglalkoztatás fő funkciója inkább az volt, hogy az önkormányzatoknak mint az állam helyi képviselőinek lehetőséget adjon az osztályviszonyokat szervező hegemon munkaforma ethoszának érvényesítésére azokban az időszakokban is, amikor a gazdasági helyzet ezt a munkaformát csak szűkösen teszi elérhetővé (Hann 2018, Kovai 2019, Szombati 2021). Míg a volt iparvárosokban a közfoglalkoztatás inkább a formális bér munka munkaethoszt tartotta fenn, addig falvakban inkább a „háztájizáshoz” köthető egyfajta „paraszti munkaethosz” védelmezőjévé vált, amelynek szerves részei a kliensi viszonyok (Hann 2018, Kovai 2016, 2019). Következésképpen a közfoglalkoztatás a strukturálisan éppen elérhetetlen „társadalmi rendnek egyfajta imitációja”, működése során a résztvevőknek a polgármestertől a közmunkásokig úgy kell tennie, mintha lenne még gyár, vagy létezne még „paraszti társadalom” (Kovai 2019).

Azt viszonylag könnyű átlátni, miképpen lesz érdekelt a helyi politikai hatalom a közfoglalkoztatás „mintha rendjének” megteremtésében. Azt is egyszerű meg-

érteni, miért elégíti ki a megmaradt helyi középosztály rendérzetét a falu vagy a kisváros szépítésén dolgozó, főként cigány segélyezettek látványa. Az azonban, hogy a segélyezésre szoruló lakosság miért alakít ki alapvetően pozitív attitűdöt és kötődést a közmunkával kapcsolatban, sokkal bonyolultabb témának tűnik, amely a kliensi rendszer működésének legfontosabb kérdéseire vezet el minket. A következő esettanulmányban egy körülbelül 1000 fős zárványfalu példáján keresztül mutatjuk be a közfoglalkoztatás fentiekben kifejtett működését.

Imitálni a „paraszti társadalmat”

A veszteségek és a rend óhajítása

„Valamikor Kabaj egy rendes falu volt! De ez a fénykornak leírt valami nem volt aranykor olyan értelemben, hogy mindenki olyan marha jól élt volna a faluban. De olyan szempontból azért igen, hogy mindenkinek megvolt a maga közössége, kultúrája, mindenki tudta a helyét, tudta a viszonyait, és ez biztonságot adott neki” – fejt ki a falu polgármester asszonya. Hogy az a bizonyos aranykor pontosan mikor lehetett, nem derül ki a beszélgetésből, hiszen a falu története a magyar vidéket sújtó erőforrásvesztés több évtizedes folyamatába ágyazódik. Ez az erőforrásvesztés elsősorban a mezőgazdasági termelés átalakulásához kötődik, valamint a helyi osztályszerkezet hanyatlásában mutatkozik meg. Kabajon a II. világháború előtt a kis- és középbirtokos parasztság széles rétegei éltek, aminek köszönhetően a falu a régió egyik legnépesebb és legmagasabb státuszú településének számított 2800 lakossal. 2015-re a csupán 1000 fős Kabaj népességének körülbelül 70%-át a hátrányos helyzetű roma népesség tette ki, a helyben betölthető középosztályi pozíciók pedig egyre szűkülnek, és csak ritka esetben kötődnek az agráriumhoz. Kabaj tehát egyike azoknak a tipikus vidéki tereknek, amelynek osztályviszonyait a Szombati által utóparaszti rétegnek nevezett lakosság és az etnicizált felesleges népesség közti, sokszor konfliktusos kapcsolat határozza meg. Következésképpen amikor a falu döntéshozói a közfoglalkoztatás kapcsán hajdan volt biztonságos viszonyokról beszélnek, egyszerre utalnak a föld egykori kiemelt szerepére a falu társadalmának újratermelésében és az etnicizált osztályviszonyok drasztikus átalakulására.

Habár Kabajnak megvannak a speciális jellemzői, társadalomtörténete mégis egyfajta tipikus példának tekinthető a poszt szocialista falusi társadalmak évtizedek óta zajló dezintegrációjára, amelyet a helyi döntéshozók a „paraszti társadalom” széteséseként értelmeznek. Ez a „paraszti társadalom” azonban számukra nem a gazdasági alapot jelenti, hanem a közös keretet, amely a helyi osztályhierarchia minden szintjét képes szimbolikus szinten integrálni (Hofer 1991). Következésképpen a klientizmus e speciális formájának megértéséhez nem pusztán azt

kell átlátnunk, hogy a helyi hatalom szereplői mely társadalomtörténetileg elérhető, viszonyrendszereket próbálnak a maguk elképzelései szerint revitalizálni, hanem azt is, hogy ezek a viszonyrendszerek milyen gazdasági, politikai folyamatok következményeként estek szét, hiszen a közfoglalkoztatás pont e „szétesésre” és „rend hiányra” adott közpolitikai válaszként értelmezhető.

Kabaj veszteségtörténete abba a folyamatba illeszkedik, amelyet Kovách Imre a „paraszttalanítás” fogalmával ír le (Kovách 2012). Ez a folyamat a II. világháború után induló államszocialista modernizációval vette kezdetét, amikor is az iparosítás és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása kikezdte a falusi társadalmak osztályszerkezetének újratermelődését. Így történt ez Kabajon is, ahol az 50-es évek végén megkezdődött a tehetősebb rétegek elvándorlása a faluból a városokba. Az államszocializmus évtizedei alatt tovább zajlott a lassú erőforrás-kiáramlás, a városi ipari munkahelyek elszívó hatása folyamatosan éreztette hatását. Míg azonban a lakosság „tőkeerősebb” része a városok felé vette az irányt, addig az erdőszéli telepeken élő cigányság más mobilitási pályát követett, számukra éppen a faluba költözés jelentette a társadalmi felemelkedés következő lépcsőfokát. A falu etnikai és osztályszerkezetének lassú átalakulása a kései szocializmusban még nem jelent meg érzékelhető válságtünetként, hiszen az agrárium a háztájizáson keresztül egészen a rendszerváltásig kompenzálta a veszteségeket. A „háztájizás” nemcsak jelentős anyagi erőforrást nyújtott a háztartásoknak, hanem a paraszti életmódhoz fűződő társadalmi viszonyok és értékek továbbélését is biztosította, ami az egyre növekvő számú képzetlen cigány lakosságot az ismerős patrónus-kliens viszonyokkal kapcsolta a helyi társadalom szövetéhez. Ugyanakkor a „háztájizásból” nyert forrásokat a háztartások jellemzően nem az agráriumhoz kötődő életmód reprodukciójába fektették, hanem a következő generáció városok irányába tartó társadalmi mobilitásába. Így történt ez a polgármester asszonnyal, Marika nénival is, aki egyfajta kivételként immár városi diplomásként tért vissza a faluba, hogy betöltse a még szűkösen létező középosztálybeli pozíciót (Harcza 1991, Kovách 1988, Márkus 1973, Valuch 2004).

Az időközben bekövetkező rendszerváltás azonban még inkább megnehezítette ezt az ambíciót. A téeszek és a KGST-piac szétesése megnehezítette a fenti stratégiákat, az ipari munkahelyek tömeges megszűnése pedig az ingázást lehetetlenítette el. A középosztályi pozíciót újratermelő domináns stratégia egyre inkább a falu elhagyása lett, ami viszont a tőkeerősebb rétegek, jellemzően a többségi „magyar” népesség számára jelentett reális opciót, míg a „feleslegessé” vált cigány lakosság továbbra is csak a lokális viszonyokra szorulva remélhette egzisztenciális biztonságát. A 2000-es évekre Kabajon hasonló helyzet állt elő, mint a magyar vidék jelentős részén, vagyis a helyi középosztály és a felesleges népesség

újratermelődésének nehézségei permanens válsággá alakultak. Ezek a feszültségek a 2006-os belpolitikai és a 2008-as gazdasági válság hatására többek között osztályalapú etnikai konfliktusokban is manifesztálódtak (Szombati 2018). A 2000-es évek végének időszaka a falu lakosságának narratívájában a rendszerváltás óta zajló pusztulás, magárahagyottság és elszabadult káosz éveiként jelenik meg. „Itt, ami nem volt lebetonozva, azt vitték is”, „jobban megérte segélyen lenni, mint dolgozni”, „mindent elevelt a gyom és a gaz” – hangzanak a tipikus vélemények, függetlenül attól, hogy a beszélő milyen pozíciót tölt be a helyi osztály- és etnikai hierarchiában. A helyi lakosság a közfoglalkoztatás bevezetésének éveit viszont már a „társadalmi rend” visszatérésének időszakaként értelmezi, mivel a közfoglalkoztatás lehetőséget adott a polgármesternek a helyi szegénység kezelésére. Úgy tűnik tehát, hogy a közfoglalkoztatás olyan közpolitikává vált, amely képes volt közös értelmezési keretet teremteni a falu kezelendő problémái számára. Azonban ennek létrehozásában a polgármestereknek mint a hatalom különböző szintjei között közvetítőknek kiemelt szerep jutott, hiszen a közfoglalkoztatás végrehajtása teljes egészében az ő feladatuk lett.

Az állam és „nép” között: a polgármester asszony mint közvetítő

Marika néni, a falu polgármestere nem tartozott a jelenleg regnáló kormánypárt elkötelezett hívei közé, és a 2010-es évek kezdetének közbeszédét uraló cigányellenes kirekesztő rendpártiság narratíváit is igyekezett távol tartani falujától. Ugyanakkor a 2010-es választások után kialakuló NER „munkaalapú társadalom” koncepciójával számos ponton azonosulni tudott. Irodája falán központi helyet foglalt el a falusi önkormányzatok állami adósságkonszolidációját hirdető emléktábla. *„Én köszönetet mondok annak, aki kifizette az adósságaimat!”* – felelte a táblát pásztázó tekintetemre. A közfoglalkoztatás kiszélesítését szintén pozitív fejleményként értékelte, hiszen azzal a polgármesterek forrásokat kaptak a helyi társadalom válságának kezelésére. A közfoglalkoztatás méltatása azonban többnyire a jóléti társadalom koncepciójához kötődő segélyezés gyakorlatának kritikájaként fogalmazódott meg. A kabaji megmaradt utóparaszti réteg, amelyhez Marika is tartozott, a segélyezést az állam általi elhanyagolás egyik legfőbb gesztusaként értelmezte, amely arra sarkalja a „felesleges népességet”, hogy törődjön bele kilátástalan strukturális helyzetébe. Marika maga is osztotta ezt a nézetet, és elsősorban a paraszti munkaethoszt működtető tevékenységeket tartotta a társadalmi integráció alapvető feltételének. *„Sokan mondják a polgármesterek, hogy nem szegődtek téveszelnőknek – fejtette ki –, én meg szeretem, mert én magam is művelem a kertet. Most mi az önkormányzatnál, amit csinálunk, majdnem olyan, mint régen egy nagy család, mint a gazdaasszony. Itt nincs semmi kidobandó, itt mindenből, amit*

csak lehet, hasznosítunk. [...] A kukoricát mi mindig kézzel szedjük le, télen az emberek lemorzsolják, és akkor a csutkát eltüzeljük. Vagy pedig, ha szedjük fel a sárgarépat, nincs eldobni való, mert a kicsi megy a nyulaknak, a nagy megy a konyhára. [...] Régen is a parasztember azt szokta mondani, hogy mindent bőrben kell értékesíteni, amit megtermelsz alapanyagot, azt etetni állatba, és úgy van rajta haszon.”

Annak ellenére, hogy Marika nénit nem fűzte direkt politikai elköteleződés a kormánypárthoz, a faluból elszármazott konzervatív értelmiség olyan kapcsolathálót biztosított számára, amelyen keresztül könnyebben lehívhatták a közfoglalkoztatásra épülő egyéb fejlesztési forrásokat az általuk elképzelt „paraszti társadalom” megteremtéséhez. Kabaj bekerült az első járási START mintaprogramok közé, ami nem csak a közfoglalkoztatás kibővítését, hanem a korábban olyannyira hiányzó eszköz- és ingatlanfejlesztést is lehetővé tette. Az önkormányzat folyamatosan bővítette a közfoglalkoztatás keretében megművelt földterületet. 2015-ben a közfoglalkoztatottak 15 hektárt műveltek, a terület részint az önkormányzaté, részint magánszemélyek és az egyház által átadott kertekből, földekből állt. 2015-re a helyi óvoda és iskola konyháját teljes egészében a START programból látták el zöldséggel és gyümölcssel, valamint részben hússal is, a programban nyulat és sertéseket is tartottak. 2014-ben szintén állami pályázatokból létrehoztak egy szociális szövetkezetet is, amelyhez hús- és savanyító üzem is tartozott. Mindezek mellett a Magyar Máltai Szeretetszolgálat révén a faluban számos szociális program is működött. Az elszármazott értelmiség azonban nemcsak a források lehívásában volt Marika néni segítségére, hanem az ideológiai keret kidolgozásában is, amely a források felhasználásának koncepcióját alakította. A közfoglalkoztatás mindennapjait irányító koncepció egy elképzelt és erősen normatív „paraszti társadalom” víziójára épült, amelyben az egzisztenciális biztonságot a föld és az önellátás garantálja, a helyi osztályhierarchia egyenlőtlenségeit pedig a kliensi viszonyok pacifikálják. Fontos hangsúlyozni, hogy a „paraszti társadalom” ez esetben, mint látjuk, idézőjelesen értendő, hiszen az a falu vezetőségének a társadalmi renddel és jóléttel kapcsolatos elképzelése, és nem egy társadalomtörténeti kategória.

E koncepcióban az „önellátás” volt a kulcsfogalom, amely a strukturális kényszerektől történő függetlenedés lehetőségeként jelent meg: a közfoglalkoztatás révén a falu megtermeli saját intézményei számára az élelmiszer jelentős részét, a vezetőség a lakosságot is arra tereli, hogy a kertjeik művelésével, állattartással egyfajta önellátásra rendezkedjen be, a leendő szociális szövetkezet pedig a lakosok által otthon megtermelt árut értékesítené, akárcsak a hajdani téesz. A vezetőség elképzelése szerint az újra létrejövő „paraszti társadalom” tehát egyfajta védelmet is nyújtana a falu lakosságának az előnytelen társadalmi státusz veszélyei ellen. Ha-

bár a falu döntéshozói tisztában voltak vele, hogy a vágyott „paraszti társadalom” strukturális alapjai már nem léteznek, hiszen a „háztájit nincs, aki felvásárolja” és „a Tescóban is olcsóbb a húst megvásárolni, mint disznót tartani”, a közfoglalkoztatással mégis egy olyan falu elképzelt rendjéhez nyúlnak vissza, amelyet az évtizedek óta zajló válságok során elvesztettek. Az a „mintha rend” tehát, amit a közfoglalkoztatás létrehoz, ezzel az alapvető feszültséggel terhelt, amelynek enyhítése szintén a polgármester feladata. A polgármester asszony mint közvetítő elsősorban úgy tudja enyhíteni ezt a feszültséget, hogy „lefordítja” a közpolitikát a segélyezésre szoruló lakosság „nyelvére”, vagyis a forrásokból számára is ismerős és otthonos patrónus-kliens viszonyokat revitalizálja. Ebben a viszonyban a polgármester mint patrónus minimális egzisztenciális biztonságot és elismerést nyújt a klienseinek, akik cserébe együttműködnek a „paraszti életmód” mímelésében.

A helyi elit, főként a polgármester asszony a segélyezésre szoruló lakossággal szemben támasztott elvárásait legfőképpen a földhöz és ezen keresztül a munkához való viszonyban fogalmazza meg. Elvárásainak „súlyát” éppen a közmunkaprogramon keresztül kezébe került hatalom adja meg, hiszen a közmunkás pozíció elnyerése a 2008-as válság utáni években helyi szinten az egyik legjobb pénzkereseti lehetőségnek számított. A polgármester asszony folyamatosan a „megfelelő” embereket kereste, akiket hasznosítani lehet a falu fellendítését szolgáló közmunkaprogramban (vö. Franklin–Kovách–Csurgó 2016). E megfelelés egyik legfőbb bizonyítéka az elképzelt „paraszti életmódot” követő kertművelés és/vagy állattartás volt, amely a vezetőség számára a régi „háztájjás” gyakorlatait idézte fel, ezeket a közfoglalkoztatottnak el kellett sajátítaniuk. A saját kert művelése és az állattartás egyfelől a szegénység mérséklésének, a Szociális Szövetkezet sikerének záloga lesz, másfelől pedig annak bizonyítéka, hogy az illető nem hagyja el magát, családját és azon keresztül faluját, nem süllyed bele a „strukturális elhanyagoltság” állapotába, tesz magáért és közösségéért:

„Sőt, még most is van olyan – mesélte –, akivel most, hogy újra szerződünk, egy kicsit leültem velük beszélgetni, mert tudod, minden évben új szerződést kell kötni, és most mindenkivel úgy kötöttünk szerződést, hogy egyéves program van, de most egyenlőre mindenkivel három hónapot kötöttünk, és mondtam, hogy mindenkinek meg fogom nézni, hogy a kertjét meg a háza táját hogyan tartja rendben. Mert most már ő nekik ez alatt a négy év alatt már kis előrelépést kell, hogy mutassanak, hogy a többivel szemben példát kéne mutatni, hogy munkálják a kertjüket, nem csak elveteményezünk, és utána meg a gaz eszi meg. Mert van olyan is, hogy elveteményez, de utána meg megeszi a gaz. Úgy, hogy most ezt jobban szem előtt fogom tartani. Figyelem őket!”

A polgármester asszony a segélyezésre szoruló lakossággal szemben támasztott elvárásait tehát az utóparaszi réteg hegemon normái szerint alakítja. Az immár csak elképzelt paraszti életmódhoz kapcsolódó normák és tevékenységek számonkérése azonban a hierarchikus etnikai különbségtétel egyik legalapvetőbb eleme is. A helyi középosztály és „döntéshozó elit” a cigány–magyar különbség egyik legproblémásabb tényezőjének a földhöz és a kerthez való viszonyt látja, mondván, a cigány lakosság nem jeleskedik az önellátás paraszti hagyományainak folytatásában, így a közfoglalkoztatás egyik legfontosabb feladata, hogy ezeket elsajátíttassa velük. A romák viszont nem érzékelnek hasonló törésvonalat, a kertjeik művelését, sőt, néhány esetben az állattartást is magától értetődő feladatnak látják, nem is gondolják úgy, hogy ezeket meg kéne tanulniuk. *„Ez nálunk természetes dolog, szüleimnek is volt veteményese, mi már így nevelődtük. És mi ugyanígy, a mi gyerekeinket meg mi tanítottuk, ez így megy nálunk!”* – meséli egy közmunkás asszony. *„Ebbe mi belenevelődtünk.”*, *„Falun ez természetes dolog.”* *„Szüleimtől láttam.”* – hangoztak mindenhol a válaszok, függetlenül attól, hogy ki közmunkás, és ki nem az.

E különös ellentmondás hátterében az az ambivalens viszony áll, amely a közfoglalkoztatás „mintha” rendjét a valós strukturális körülményekhez köti. A helyi segélyezésre szoruló cigányság ugyanis alkalmazkodott az elmúlt évtizedek mezőgazdaságot érintő piaci folyamataihoz, vagyis ahhoz, hogy a hajdani „háztájizás” a felvásárlók hiánya, az alacsony felvásárlói és magas ellátási árak miatt, valamint a nagyáruházak révén beáramló olcsó áruk következtében nem feltétlenül éri meg (vö. Kovách 2012). A kertjeik művelése vagy az állattartás gyakorlatai következtében rugalmasan alkalmazkodtak az adott anyagi és egyéb lehetőségekhez, könnyen előfordulhat, hogy egy család egyik évben nem veteményez, vagy nem akkora intenzitással teszi. E tevékenységek intenzitása erőteljesen függ attól, hogy van-e éppen szabad, felhasználható munkaerő. Annak hiányában a családok úgy ítélik meg, hogy munka-érték arányban a kertművelés, de főleg az állattartás végképp nem éri meg, egyszerűbb vásárolni a városi áruházakban. Kabajon sok cigány család háromgenerációs, 9–10 tagú háztartásokban él. Jellemzően a fiatal, kisgyermekes párok laknak valamelyikük szüleinél, ezekben az esetekben a gyesen lévő anyukák és a nagyszülők jelentik a szabad munkaerőt, más esetekben az éppen munka nélkül maradt családtagok, de ők nyilvánvalóan a mielőbbi elhelyezkedésre törekednek. Mikor az ifjú párnak sikerül külön költözni, vagy az anyuka is munkába áll, a kerti zöldségtermesztés és az állattartás is háttérbe szorulhat. A „háztájizás” ezen módja azonban nem üti meg azt a „minőségi szintet”, amelyet a polgármester asszony elvár, amely számára a „paraszti életmód” elsajátítását jelentené, és a leendő Szociális Szövetkezet működését biztosítaná. Így aztán a

háztartások nem is tudtak eleget tenni a vezetőség elvárásainak, mely szerint a „háztájízásnak” életmódszerű tevékenységgé kéne válnia, amely a megélhetés elsődleges forrása, viszont érdemes volt legalább úgy tenniük, mintha igyekeznének, hiszen csak így kaphattak közfoglalkoztatotti pozíciót.

A helyi lakosság – bár társadalmi pozíciótól függően különböző módokon – a közfoglalkoztatást az állam jelenléteként értelmezi szemben a korábbi időszak strukturális magárahagyottságával. A helyi vezetés az állam és az önkormányzatok viszonyának szintjén úgy értelmezi a programot, mint a több évtizedes „magárahagyottság” ellensúlyozását az állam részéről, hiszen forrásokat adott az önkormányzatok kezébe a helyi osztályviszonyok megszervezésére. A helyi középosztály (foglalkoztatottak, nyugdíjasok) a falu infrastruktúrájának gondozásában, illetve a feleslegesnek tekintett roma népesség fegyelmezésén keresztül érzékeli az állam figyelő tekintetének jelenlétét. A segélyezésre szoruló lakosság pedig a figyelmet a polgármester-közmunkás viszonylatában érzékeli, mivel ez a kapcsolat revitalizálja és intézményesíti a jól ismert, ám egyre gyengülő patrónus-kliens viszonyrendszer társadalmi gyakorlatait.

A közfoglalkoztatás kliensi viszonyainak társadalomtörténeti gyökerei

A kabaji cigányság társadalomtörténetében is mélyre nyúló hagyományai vannak az etnicizált patrónus-kliens viszonynak. Egészen a 70-es évek elejéig a cigányság a faluszéli erdei cigánytelepen élt. Lakhelyük kifejezte társadalmi pozíciójukat, a „virágzó Kabaj” számára a cigányság nem számított releváns tényezőnek, ugyanakkor a patrónus-kliens kapcsolatokon keresztül beágyazódtak a falu társadalmi viszonyrendszereibe (vö. Kovai 2017, Virág 2010). A telepi cigányok többnyire famegmunkálással és erdőműveléssel foglalkoztak, valamint mezőgazdasághoz köthető kiegészítő munkákat végeztek parasztok házáinál. A 70-es évektől a helyi cigányság fokozatosan vonódott be a formális, állandó bér munkába, főként a helyi téészekben kaptak segéd munkákat, miközben az informális munkavégzés is fontos maradt a helyi parasztok házáinál. Ahogy mondják, minden „paraszt családnak megvolt a maga cigánya”, akiről munkájáért cserébe valamilyen módon gondoskodott. A patrónus-kliens viszony nem pusztán egzisztenciális biztonságot nyújtott, hanem az aspirációk irányát is megszabta, a társadalmi felemelkedésre irányuló ambíciók a paraszti életmódot célozták:

„A papámék voltak az első cigányok, akik beköltöztek a faluba, akiket beengedtek a parasztok a faluba” – meséli Ancsa, aki közfoglalkoztatottból lett az egyik fejlesztési projekt alkalmazottja –, „mert akkorába így volt, nem engedték, hogy bejöhessen a cigány a faluba lakni, koldulni bejöhetett, meg dolgozni, de lakni nem! De a papám bejöhetett ide lakni először, disznójuk,

tehenük volt, látták a parasztok, hogy normálisak, kifélék-mifélék! Még szőlőjük is volt, ami nagy szó volt akkoriba', hogy cigányoknak!'

Ezeket az aspirációkat azonban az osztályszerkezet lassú átalakulása potenciális zsákutcává változtatta, hiszen nem pusztán a vágyott paraszti pozíció tűnt el, de azok az erőforrások is csökkentek, amelyek a „patrónusokat” hatalommal ruházták fel. A rendszerváltás után a kabaji cigányság a formális munkaerőpiac szempontjából „felesleges” népességgé vált, részben állami transferekből, részben az agrárium periferiáján adódó munkákból tartották fenn magukat. Ugyanakkor ezek a lehetőségek is mind a helyi informális viszonyok kliensi működésével váltak elérhetővé. A helyi romák éppen ezért igyekeznek minél több kliensi viszonyt mozgatni megélhetési portfóliójukban, hogy szükség esetén mindig legyen hova fordulni: jóban lenni a helyi erdészekkel az erdei munkák miatt, a helyi gazdákkal a mezőgazdasági munkákért, egy-egy helyi „paraszttal”, hátha adódik valami, a faluban tevékenykedő NGO-k embereivel, ők mindig tudnak valamiben segíteni, de legfőképpen a polgármesterrel, aki a 2010-es évek elejétől a legnagyobb foglalkoztatóvá vált a faluban.

A közfoglalkoztatás tehát a fenti kliensi viszonyok folytonosságába ágyazódott, ezeket intézményesítette, és töltötte fel erőforrással. A polgármesterek közvetítő szerepe itt is kiemelt fontosságú, nem pusztán azért, mert ő dönti el, ki juthat a helyi viszonyok között jó bevételt jelentő közmunkához, hanem azért is, mert az ő személye biztosítja a társadalmi viszonyok folytonosságát. „Marika néni” édesapja erdészként dolgozott, és mindennapos kapcsolatot tartott fenn a cigánysággal is, hiszen a falu határában laktak, közel az erdei cigánytelephez. Idősebb cigány interjúalanyaim emlékeiben az a „parasztház” él, ahonnan kisebb-nagyobb munkákért cserébe mindig lehetett kapni valamit. Marika néni a közfoglalkoztatás révén formálisan is hasonló pozícióba került, ő az, akihez „járnak a cigányok” immár a közfoglalkoztatás intézményesített keretei között. Marika néni ereje a helyi viszonyokba való széles körű és mély beágyazottságából ered. Olyan erő ez, amelyhez, ahogy interjúalanyaim mondják, „lehet igazodni”. „*Marika néni tudja, milyenek vagyunk, ismer minket.*”, „*Marika néni tudja, ki mire való, ki mire jó.*” A fenti mondatok hangzanak el refrénszerűen szinte az összes interjúban, beszélői pozíciótól függetlenül. A polgármester asszony, „*Marika néni*” személye alapvető referenciát jelent az alacsony státuszú lakosság számára, amely egyszerre jelent biztonságot és egy autoriter viszony kényszereit (vö. Szőke 2015). Habár a „feleslegesség” vált népesség a közmunkáért cserébe ki van szolgáltatva a középosztály társadalmi rendről alkotott fantáziáinak, a közfoglalkoztatás a kiszámítható jövedelem és a legitim munkáért járó elismerés előnyeit is nyújtotta számára a válság éveiben.

A kliensi rendszer biztonsága és kényszerei

Ha a közfoglalkoztatást mint klientizmust értelmezzük, érdemes megvizsgálunk, mit nyújt ez a függő viszony a hátrányos helyzetű lakosságnak. A szakirodalmak felhívják a figyelmet arra, hogy az ún. „autonóm”, önmagáért felelős individuum képzete és lehetősége elsősorban az erőforrásban gazdag társadalmi és kulturális pozíciókhoz kötődik, míg krónikus erőforráshiány esetén felértékelődnek a függőségeken alapuló kapcsolatok. James Ferguson javaslata például ez: ahelyett, hogy a függő viszonyokat kárhóztatnánk, és felszámolásukat követelnénk valamely egyetemesnek feltételezett szabadságképzet nevében, inkább vegyük komolyan az emberek „függőségigényét”, nézzük meg, mi mindent jelentenek ezek a viszonyok akár a társadalmi tagságot tekintve (Ferguson 2015). Követve Ferguson javaslatát, mi is vizsgáljuk meg, vajon milyen hozadéka lehetett a közfoglalkoztatás kliensi viszonyainak a válságtól sújtott magyar vidéken, milyen mozgásterek nyílhattak meg a segélyezésre szoruló lakosság számára anélkül, hogy azok esetleges elnyomó jellegéről megfeledkeznénk.

A polgármesterről a leggyakrabban hangoztatott nézet, miszerint „tudja, ki mire képes, ki mire jó” egyrészt azt feltételezi, hogy a formális munkaerőpiac szempontjából „feleslegessé” vált népességre szükség van, másrészt azt jelenti, hogy valaki figyel rájuk, tisztában van képességeikkel. Mikor a polgármester asszonyt arról kérdezem, mi alapján választott embereket egy-egy fizetéssel is járó tanfolyamra, így felel: *„Hát mert őket így már ismertem, tudtam, hogy hogyan állnak a munkához. Megmondom, ismerem én az egész falut, és akkor az alapján.”* A fentiek feltételezik egy olyan tekintet létezését, amely észre fogja venni erőnyeinket és hiányosságainkat, jutalmaz és büntet ezek függvényében. Lehet, hogy e tekintet tulajdonosa olykor igazságtalan – ahogy jó páran hangoztattak ilyen véleményt is –, de figyelméhez ettől még nem fér kétség. A kabaji roma lakosság a fent említett „feleslegessé” válása okán a közfoglalkoztatás kliensi relációiban válhatott újra szükségessé, a strukturális magárahagyottságot éppen ezen kliensi viszonyok sajátos törődése, személyes ismeretségen alapuló jellege ellensúlyozta.

Ennek a figyelemnek és sajátos törődésnek kiemelt jelentősége van gazdasági válságok idején, amikor sokkal nehezebb részesülni a források elosztásából. Fontos tisztázni, hogy a közfoglalkoztatás az alacsony státuszú lakosság számára a szűkösen elérhető helyi állások hierarchiájában nem állt rossz helyen a 2010-es évek közepén. Amikor végigkérdeztem az embereket, milyen munkalehetőségek elérhetőek a falusiak számára, kivétel nélkül mindenki a közeli téleszt nevezte meg mint a megszerezhető munkák legjobbját, azután a közmunka következett, a sort pedig az időnyomunka zárta. E háromnál több lehetőség szinte fel sem merült, a közeli gyárak akkoriban még nem szenvedtek égető munkaerőhiányban,

így a Kabajhoz hasonló zárványfalvakat elkerülték a munkaerő-közvetítők buszai. A falu viszonyain kívüli városi munkahelyek többnyire nem is jelennek meg reális opcióként a hátrányos helyzetű roma lakosság számára. Nem egy fiatal asztalossal, pékkel, autófényezővel, pincérrel találkoztam a faluban, aki végigverekedve magát a közoktatás rendszerén végre szakmát szerezve, közmunkásként dolgozott, miután pár kísérlet után a szakmájában való elhelyezkedést esélytelennek ítélte meg. Többen elmondták, hogy elhelyezkedésük még sikeres felvételük esetén is nehézkes lett volna a közeli városokban, hiszen a buszjáratok igencsak esetlegesek, a fizetések pedig még akkor sem engedik meg egy városi albérlet fenntartását, ha valaki rászánná magát egy ilyen lépésre. Következésképpen a helyi kliensi viszonyoknak kiemelt jelentősége lett a szélesebb értelemben vett egzisztenciális biztonság szempontjából.

A közmunka által intézményesített függő viszonyok legitimitásukat részben abból nyerik, hogy az érintett lakosság a tudás és a döntés hatalmával ruházza fel az autoritásokat, amelyeknek alapfeltétele a személyes ismeretség. Mikor az embereket arról kérdezem, hogyan jutottak egy-egy pozícióhoz, általában ilyen válaszokat kapok: *„Nem tudom, Marika néni betett engem abba a tanfolyamba”*. *„Marika néni szólt, hogy lenne itt egy lehetőség”*. Mikor pedig azt kérdezem, vajon miért pont őket választotta Marika néni, akkor a többnyire így felelnek: *„Mert látta a munkámról, hogy jól dolgozom.”*, vagy *„Hát erről őt kéne megkérdezni, de szerintem mert ismer engem a munkámról”*. Tehát egyfajta bizalom érhető tetten a segélyezésre szoruló lakosság alkalmassága, illetve alkalmatlansága felett ítélkező tekintetek iránt, amellyel az úgynevezett „elsődleges munkaerőpiac” falun kívüli színterei többnyire nem rendelkeznek. Mindez nem jelenti azt, hogy ezek a kliensi viszonyok nem működtetnének kényszereket is, amelyeknek az alapja az anyagi kiszolgáltatottság.

A falu önellátásához, azon belül is például az állattartáshoz szükség van olyan munkaerőre, amely folyamatosan rendelkezésre áll, hiszen az állatokat nem érdekli a nyolctól négyig tartó munkaidő. Ezt a problémát úgy oldották meg, hogy az önkormányzat jelképes összeg fejében felajánlotta lakhatásra házáit azoknak, akiknek nem volt annyi erőforrásuk, hogy otthont teremtsenek maguknak, cserébe az állatok gondozásáért. E házakhoz tartoznak az önkormányzat állattelepei, így az itt lakók végül is egész napos szolgálatban álltak, viszont szinte ingyen lakhattak, és közmunkás pozíciójukat is kevésbé fenyegette veszély. Mikor arról kérdezem az érintetteket, mégis miért őket választotta a polgármester, egymást átfedő, kétféle választ kapok: Egyrészt nemigen volt más választásuk, ha meg akarják oldani a lakhatásukat, másrészt pedig talán éppen kiszolgáltatottságuknak is köszönhe-

tően megbízható, „alkalmas” embereknek bizonyultak, akik már a közmunka és a tanfolyamok keretében bizonyították képességeiket.

A kiszolgáltatottság érzékelése és nyomasztó lelki terhe azonban más erőforrásoktól is függ. A sertéstelepet ellátó Rezső nem cigány és egyedülálló, egy ideig megkapaszkodott a közeli városokban, de egy rákos megbetegedés következtében munkaképtelenné vált, majd visszaköltözött szüleihez. Szülei a rendszerváltás után egy rendkívül előnytelen informális üzlet keretében elveszítették fővárosi otthonukat, cserébe a nem túl prosperáló Kabajon kaptak házat. Ekkor Rezső tizenéves lehetett. Rezső azonban nem jött ki jól szüleivel, így kapva kapott az alkalmon, amikor a polgármester asszony felajánlotta neki ezt a lehetőséget. Ettől kezdve viszont folyamatosan kiszolgáltatottságából fakadó félelmei gyötörték, hogy mikor rakják ki őt a közmunkaprogramból és a házból, ahogy mondja: *„Mikor akarnak majd megszabadulni tőlem”*. Tamara és Józsi viszont egy fiatal, gyermekes pár, az önkormányzat földjeihez és csirketelepeihez tartozó házban laknak hasonló feltételekkel. Mögöttük szintén nem áll túl stabil családi háttér, de Tamara cigány származása révén számíthat a rokoni hálózatok megtartó erejére, míg Józsi „magyarként” élvezheti az osztálypozícióval összeforrt többségi lét előnyeit. A családban élés szintén az egyik legerősebb lélektani erőforrás, amely védelmet nyújt a kiszolgáltatottság ellen. A helyi rokoni hálózatokba beágyazott, tartós párkapcsolatban és gyermekes családokban élők, mint a kabaji cigányok nagy része, habár megélhetésüket tekintve mindenképp függenek a falu autoritásától, ez lélektanilag sokkal kevésbé sérülékeny pozíciót jelent.

A közfoglalkoztatás – ha a maga kényszerítő erejével is – a lokális viszonyok biztonságát erősítette, egy olyan gazdasági időszakban, amikor a városokhoz kötődő formális munkaerőpiac nem szívta fel a falusi képzetlen munkaerőt. A közfoglalkoztatotti pozícióért nem kellett elhagyni sem a falut, sem a helyi viszonyrendszereket, hiszen éppen az azokban való jártasság biztosította egy ilyen pozíció elnyerését. A közfoglalkoztatás azonban nem az egyetlen kliensi reláció volt, amellyel a háztartások igyekeztek megélhetésüket biztosítani. Nem ismerem olyan családot, akinek ne lett volna legalább két olyan kliensi kapcsolata, amelyeket mozgatni tudott egzisztenciális biztonságért. A közfoglalkoztatás azonban belépőt jelentett ezekbe a viszonyokba Marika néni lokális beágyazottságán keresztül: Samu például felnőttként, felesége révén került Kabajra. Szerkezetlakatosnak tanult, és bár nem végezte el az iskolát, mégis számos készségre tett szert szakmája terén. Erről és egyéb képességeiről a faluban senki se tudott. Marika néni azonban, mint mindenkit, Samut, az „új fiút” is kipróbálta a közmunkában. Miután Samu „bizonyított”, Marika néni nem csak „betette” őt egy növénytermesztői tanfolyamra, hanem ismerőseinek is beajánlotta mint megbízható munkást:

„Lett helyben munkám” – meséli Samu. – „Az érte meg legjobban a tanfolyamban. Jó volt ez nekünk, mert nem sokkal azután volt, hogy ide kerültem Kabajra, közelebből megismerkedtem az emberekkel itt, valakivel jóba vagyunk ma is. Meg az is, hogy megismertek itt a faluba, úgy érte a munkámról is, és egyre több helyre hívnak dolgozni, főleg parasztok, ha lehet így mondani. Nem így munkaidőbe, hanem utána, maszekolni, segédmunkákat, szereld meg ezt, szereld meg azt, ilyesmi. Tegnap is egyik ismerősömnek a felesége hívott, aki ismerősöm meghalt szegény, szóval hogy csináljak neki dolgokat a ház körül, amit kell.”

Habár mint láttuk, a közfoglalkoztatás és a polgármester asszony személye kitüntetett helyet kapott a kliensi viszonyok működésében, mégsem válik kizárólagossá, ami jelentősen növeli a „feleslegessé” vált népesség mozgástereit.

A következő fejezetben azt nézzük meg, milyen mozgásterek nyílnak meg az érintett lakosság számára a falu kliensi viszonyai között.

Többféle autoritás, megnyíló mozgásterek

Ahogy a fenti fejezetekben idézett Ferguson írja, a „függő-autoriter” viszonyokban élők sajátos autonómiáját, mozgástereit az biztosíthatja, ha nem egyféle autoritás uralja ezeket a kapcsolatokat, így a függő helyzetben lévőknek megnyílik egyfajta mozgástér a különféle autoritások között (Ferguson 2015). Kabajon ezt a mozgástér részben a többféle munkalehetőség – főként az idénymunkák –, részben pedig a Máltai Szeretetszolgálat jelenléte biztosítja. Habár a személyes viszonyok által a helyi önkormányzat, az idénymunkák és a Málta hatalmat képviselő intézményei összeérnek, mégsem törekednek totális ellenőrzésre a nekik kiszolgáltatott lakosok felett. A polgármester asszony földjei révén például maga is alkalmaz idénymunkásokat, a gazdákat pedig személyesen ismeri, a Málta munkájával és munkatársaival szintén szoros az együttműködés. A polgármester asszonynak és az önkormányzatnak azonban kifejezetten könnyebbséget jelent, ha az „alkalmatlannak” nyilvánuló vagy egyszerűen csak a közmunkába nem beférő emberek megélhetését az idénymunkák tudják biztosítani, a róluk való gondoskodást pedig a Málta szociális munkásaira lehet bízni. A segélyezésre szoruló lakosság e többszólamúságot a megélhetés biztosítása mellett az alárendelt státusz kiszolgáltatottságának enyhítésére használja, az érdekérvényesítés és a méltóság megőrzésének lehetőségeként:

„Az úgy volt – meséli egy jelenleg közmunkában dolgozó férfi –, hogy indult tanfolyam a városban, karbantartó, de én hányós típus vagyok, és mondtam Marika néninek, hogy Marika néni, én leadom a bérletemet, nem csinálom végig ezt a tanfolyamot, mert nem bírom az utat. Jó – azt mondja –, semmi baj Kálmí, egy évre megvonom a szocsegélyedet, és nem alkalmaz közmun-

kára. Jó – mondom –, semmi baj, Marika néni. Január 7. és 9-én már kezdtem az erdészetről, az ilyen idénymunkaféle, alkalmi munkavállaló úgymond, ott voltam 5 hónapot, és akkor 5 hónap után jött egy másik erdész, az új erdész azt mondja nekem, na, te fogd a fűnyírót, és nyírd le az udvart, de mint a kutyaival, úgy beszélt velem! Mondom, ez nekem nem a munkaköröm! Azt mondja, jól van, semmi baj, akkor megváltunk egymástól. Mondom: Igen?! Ez nekem nem munkaköröm, nincs benne a munkaszerződésemben! Azt mondja, fenyegetőzől?! Mondom, igen! No, azt így fenyegetőztünk egy darabig, aztán azt mondja: Na jó, váljunk meg egymástól békében. Azt akkor elmentem Irma nénihez (szintén erdészeti idénymunka), de az ott nagyon kemény, az egy rabszolgahajcsár, szó szerint! Jó, mondom, ezt nekem nem! Hazajöttem, két hetet se voltam itthon, és akkor szóltak az önkormányzatnál, hogy menjek, és most ott vagyok.”

Habár az idénymunkák a legkevésbé preferált, legalacsonyabb státuszú munkáknak számítanak, mégis egyfajta végső menedéket jelentenek, ha minden kötél szakad. Főként a Kálmi történetében is szereplő Irma néni látja el ezt a funkciót, aki vállalkozóként sok kabajit alkalmaz a közeli erdészetekben, szinte egész évben szüksége van munkaerőre. Irma néni nem kabaji, mégis a falu emblematisz figurája, akihez vész esetén szinte mindig lehet menni, de csak kevesen számolnak vele hosszú távú lehetőségként. Ennek oka részben a rossz munkakörülmények, a Kálmi által használt jelző, a „rabszolgahajcsár” mint elterjedt vélemény, ugyanakkor a munkásokkal ápolt személyes viszony és a viszonylag állandó munkalehetőség biztosítása őt is egyfajta gondoskodó szerepkörbe emelik. Az idénymunkák esetén azonban, szemben a közmunkával, sokkal explicitebben fogalmazódik meg a munkások részéről az a tényező, hogy nem pusztán ők szorulnak a munkáltatóra, hanem a munkáltató is rájuk, hiszen a vállalkozók mindig időhöz vannak kötve, ráadásul a szezonok idején munkatúlkínálat jelentkezhethet, így a munkások jobb feltételeket harcolhatnak ki maguknak. Irma néninél a fizetésemelést pont egy ilyen időszakban sikerült elérni. A gazdák és a vállalkozók tehát a polgármester asszonnyal szemben olyan autoritást képviselnek, ahol a függő viszony kétoldalúsága adja meg a mozgástér lehetőségét, még akkor is, ha ezek csak az egyik embert próbáló munkától a másikig vezetnek, vagy a munkanélküliségtől óvnak meg:

„A múltkori helyről eljöttem a főnök végett – meséli egy egyedülálló fiatalember –, olyan lealázóan beszélt, de mindenkivel, már alig dolgoznak ott, akár a kutyaival úgy, én nem szóltam vissza neki, csak leraktam a gépet, aztán jóéjszakát, mondtam, hogy felmondok, ennyi volt.”

„És akkor hogy voltál vele, felmondasz, lesz, ami lesz?” – kérdezem.

„Nem, nem – feleli –, hát van ez az Orosz Laci, akihez még lehet menni, ő normális, fel is hívtam, csak mondta, hogy egy-két hét múlva hívjam vissza, neki

van barackosa, meg málnása, szóval amíg az nem kezdődött, addig jártam az Irmához.

„De oda csak úgy lehet menni?” – érdeklődtem.

„Igen, abba az a jó, oda nem kell telefonálni, mindig kiesik egy-két ember, csak oda kell menni, felszállsz a kocsira, és lehet dolgozni.” – világosít fel. – Ahhoz már nagyon össze kell veszni vele, hogy ő elküldjön véglegesen, de ha már nem dolgozol úgy, hazaküldhet, és akkor nem lesz kifizetve a napod. De amúgy minden főnök olyan eleinte, hogy rendesen beszél veled, meg minden, hogy másnap is gyere, hogy azt gondold, itt nem olyan a főnök, és akkor aztán szépen lassan kimutassák a foguk fehérlését! És ha az embernek nincs mit tenni, az az egy munkahely van, nem tud hova menni, kénytelen mindennap eltűnni, amíg bírja. Mondjuk, éppenséggel felhívhatnám azt az embert is, akitől eljöttem, de ha felhívnám, elkezdene piszkálódni kicsit, de ha bejönne nyáron a szezon nála, és nekem nem lenne más munkám, biztos nem mondaná azt, hogy ne gyere, nekik is szükségük van rád!”

A kölcsönös egymásra utaltság kényszere és a munkakapcsolat instabilitása a függő viszonyok másféle megerősítését követelik meg, mint a közmunka esetében. Az idénymunkáknál a gazda vagy a vállalkozó autoritásának gondoskodó jellegét kevésbé a „tudással” és a döntési hatalommal való felruházás adja meg – bár kétségtelenül ez is fontos tényező –, sokkal inkább a személyes, emberi gesztusok, amelyekkel bizonyítja, hogy odafigyel munkásai szükségleteire, nem pusztán elhasználandó eszköznek tekinti őket. Engedélyez-e cigiszünetet, ad-e elég ebédidőt, gondoskodik-e a folyadék utánpótlásáról, beáll-e a munkások közé dolgozni, megmutatva, hogy „ő is ugyanolyan ember”. Úgy tűnik, e viszony megerősítéséhez szükséges, hogy a munkás valamiképpen úgy érezhesse, a gazda vagy a vállalkozó személyes érdeklődést és felelősséget mutat a sorsa iránt (Vigvári 2015). Ez az igény legfőképpen azokban az esetekben értékelődik fel, ha az illető az önkormányzat által uralt viszonyokban nem épp kedvező helyet foglal el. Mari és Laci nem tartoznak Marika néni kedvencei közé, Marit ugyan kipróbálta közmunkában, de az asszony saját bevallása szerint nem tartotta az időkereteket, és sérelmezte a közmunkavezetők követeléseit. Laci felesége védelmére sietett, kisebb jelenetet rendezve a hivatalban. Ezek után aztán ő se számíthatott közmunkásbehívóra, de nem is nagyon bánta, rokonsága révén többé-kevésbé stabil idénymunkát talált magának, ahol főnöke legfőbb patronáltja lett:

„Nagyon rendes ez a főnök – meséli –, segít mindenbe, ha fenn állna az a dolog, hogy a házat fizetni nem tudom, ő adna. Ő általa van ez a ház is, és ő rápótolt nekem 65 ezret, és azt levonta a béremből, de kétszerre, kamatot nem számolt rá. Én negyedik éve ott vagyok. De ott mi 18 kilót emelünk napi szinten, a derekad, a karod, szóval [...]. Ő olyan főnök – folytatja Laci, össze-

foglalva a főnökhöz fűződő elvárásokat –, *hogy mellém áll, ahogy előadja magát velem szembe. Sokszor mondtam, hogy keresek egy bejelentett munkát, amiből fix pénzem van, és mondta, hogy ne menjél már el, hol talállok ilyen embert. Azt mondja, le a kalappal előtted, kellemeset csalódtam benned, nagyon szeret. Meg ahogy az első két hétbe is szimpatikus lettem neki, csak így odaadott 130 ezret, hogy na, fizesd ki, hogy nyugvásotok legyen. Az fontos, hogy egy főnök legyen megértő! Ő velünk van egész nap, ott legyen egész nap velünk, és ha látja, hogy elfáradtál, mondja, hogy na jó, pihenjél. Vagy ha látja, hogy nagyon megy a munka, akkor már nem tesz be annyi fát, ha látja, hogy nem bírjuk, ilyen megértő, hogy ne szakadjál meg, mert nem azért jöttél, hanem pénzt keresni jöttél. Neki is jó az, ha megy a munka, de nézi azt is, hogy mennyit bírsz, mert nem csak azt nézi, hogy máma jössz, hanem azt is, hogy kellesz nekem holnap is, meg azután is, meg te ügyes vagy, gyere mindig, mert számítok rád! Ő mindig azt mondja, hogy én tudom, gyerekek, hogy nagyon kell a pénz, mert nagy szegénység van, ha valakinek kell pénz, szóljon, mert adok. Ha valakinek jobb maszekja van, kaszálni kell menni, és kap 10 ezer forintot egy nap, akkor menjen oda inkább, megértem! De Irma néni, ő nem! Ő olyan, mint az időjárás, egy hétig én vagyok a jó, más héten más a jó, ez a főnök nem ilyen, ő nem tesz kivételt, ő a gyengébbikkel se, aki iszik, meg mit tudjam én, ő azt se nézi le!”*

Mint látjuk, a főnökkel szemben támasztott elvárás az, hogy emberi, szinte atyai gesztusokkal kompenzálja a viszony strukturálisan, nyilvánvalóan egyenlőtlen jellegét, valamint a fizikailag kizsákmányoló munka és a kiszámíthatatlan jövedelem romboló hatásait. A hírhedten „szigorú” Irma néni sem feledkezik meg a fenti elvárásokról, az adott elvállalt munka végén közös bográcsolással vendégeli meg munkásait, „szigorúságát” pedig általában véve a többé-kevésbé állandó munkalehetőséggel kompenzálja, ami bárki számára elérhető, nincs belépési küszöb, mint a közmunka vagy más állások esetében. E gyenge, de mégiscsak létező védőháló biztosítása az, ami a „rabszolgahajcsár” asszonyból, „rendes”, „normális”, „aranyos hölgyet” csinál.

Az idénymunka a közmunka intézményes „gondoskodásából” kikerült embereknek olyan viszonyokat biztosíthat, amelyek ugyan érvényteleníthetők az intézményes autoritások fegyelmező erejét, de ezt egy másik típusú „függő viszony” védelmével teszik. Mint láttuk, e kétféle viszony közti átjárás lehetősége azonban sajátos mozgásteret biztosít az alacsony státuszú lakosság számára, amely enyhíti a függő viszonyokban betöltött alárendelt pozíció kiszolgáltatottságát. Tehát a közfoglalkoztatás hierarchikus viszonyai nem válnak kizárólagossá, hiszen a kliensi kapcsolat még létező helyi gyakorlataira épül, amelyekben a segélyezésre szoruló cigány népesség otthonosan mozog. A helyi romák megélhetési portfóli-

ójukban többféle kliensi viszonyt mozgatnak, ezek váltogatása jelenti a mozgásteret számukra, amely mindig lehetővé teszi a kritikai attitűd megnyilvánulásait is (vö. Ferguson). Sokan például a helyi erdei munkákat szervező Irma néni klientúrájához tartoznak, vagy Marika nénivel támadt konfliktusaik esetén pártolnak át oda, majd térnek vissza, ha elégük lett a keményebb erdei munkából. Mások a helyi NGO-knál dolgozó szociális munkásokkal alakítanak ki egyfajta „paternalista viszonyt”, különböző adományokat vagy esetleges védelmet remélve a helyi elittel szemben. Kétségtelen, hogy a 2008-as válság utáni években a közfoglalkoztatás lett a legdominánsabb kliensi viszony ebben a portfólióban, azonban annak mindennapi működése csak a többi hasonló jellegű viszony ismeretében vizsgálható.

Kliensi viszonyok és társadalmi mobilitás a helyi viszonyok között

A kabaji alacsony státuszú lakosság boldogulási lehetőségei és mobilitási útvonalai sokkal inkább kötődnek a falu informális viszonyaihoz, mint a végzettséghez vagy bármely más tényezőhöz. E lakosság többnyire realitásként fogadja el ezt a helyzetet, és ehhez alkalmazkodva alakítja ki stratégiáit. A falu fejlesztését tekintve viszont ez a helyzet számtalan ellentmondást hordoz. Egyrészt ugyanis az önellátó falu koncepciójához némileg szükség van a lakosság fenti attitűdjére, a faluhoz való kötődésre, a bizalomra a hierarchikus viszonyok iránt és az azokban való jártasságra. Másrészt azonban a falufejlesztés fő aktorainak nagy fejfájást okoz, hogy az emberek a fenti okoknál fogva csak nehezen mozdulnak ki a helyi viszonyok biztonságából, és ezzel együtt az „alkalmazotti” attitűdből, állandósítva így a humán erőforrás égető hiányát. Többen említik e probléma emblematisztikus kifejezéseként a gyerekek cinikus és szinte provokatív válaszát a jövőjükre vonatkozó kérdésre: *„Hát jövök majd Marika nénihez közmunkásnak!”*. E talán ugratásnak szánt válasz kétségkívül nem a motiváció és az ambíció bizonyítéka, sokkal inkább üzenet a gyerekek részéről az előnytelen társadalmi helyzetükbe való kissé kétségbeesett belenyugvás állapotáról. Elfogadása annak a szemük előtt nap mint nap bizonyosságot nyelő helyzetnek, hogy a boldogulásban a tudással és a döntés hatalmával felruházott helyi autoritásoknak elsődleges szerepe van: *„Most megígértette velem Marika néni – ecseteli jövőre vonatkozó terveit Samu, három gyermek édesapja –, hogy leteszem az utolsó évet a szakmámból levelezőn, és akkor nem ezen a minimálbéren lennék, hanem felvenne rendesen, nem közmunkába, szerintem legalábbis.”*

Amint a fentebbi fejezetekben láthattuk, a hátrányos helyzetű cigány lakosság ki van szolgáltatva a helyi vezetés társadalmi rendről vallott elképzeléseinek. Ugyanakkor megfogalmazódik vele szemben az az igény is, hogy töltsse be az egykori középosztály szerepét, sajátítsa el normáit, életmódját, még akkor is, ha a falu

lehetőségeit meghatározó tágabb gazdasági és társadalmi viszonyok nem biztos, hogy valaha is lehetővé teszik egy újabb falusi, mezőgazdasági termelésre épülő „középosztály” létrejöttét. A strukturális okokból kiürülő „középosztálybeli” pozíció betöltésére tehát nagy az igény a polgármester asszony és a falu fejlesztésében résztvevő helyi elit részéről. A „humán erőforrás”, vagyis a képzetettebb, stabil bér-munkára szocializálódott lakosság égető hiányát a szociális szövetkezet vezetői, az idénymunkára igényt tartó gazdák és a polgármester asszony egyaránt megfogalmazzák. Mindeközben a falu viszonyain belül nem látszanak olyan pozíciók, amelyek egy ilyen jellegű lakosságot tömegesen megtartanának. A közfoglalkoztatás egyik fő funkciója a fenti készségekkel rendelkező lakosság megteremtése lesz, feltétele pedig a „munkamorálra” való alkalmasság, míg a szociális szempont némileg háttérbe szorul. A közfoglalkoztatás által működtetett kliensi rendszer az „alkalmas” és az „alkalmatlan” megkülönböztetés szerint működik. Ez a működés egy sajátos mobilitási útvonalat tesz lehetővé. Az, aki „bizonyítja” a munkára való alkalmasságát, azaz alkalmazkodik a főnök-beosztott viszony hierarchikus normáihoz, a munkaidő szigorú betartásához, valamint személyes felelősséget és köteledést mutat az elvégzett munka iránt, nem pusztán többé-kevésbé kiszámítható közfoglalkoztatotti szerződést kaphat, hanem ha a lehetőségek engedik, annál magasabb státuszú állást is. Így lett egy közmunkás roma férfiból az iskolai konyha vezetője, egy közmunkás roma hölgyből pedig az óvoda dajkája. A Málta közösségi házának jelenlegi klubvezetője pedig szintén közmunkás takarítóként kezdte. A 25 éves cigány származású lány, Ancsa története mindenképp példaértékű, általa nyomon követhetjük, hogyan nyitnak meg mobilitási útvonalakat a bemutatott hierarchikus viszonyok az „alkalmasság” bizonyításán keresztül.

Ancsáról már az előző fejezetben olvashattunk, ő az egyik legmagasabb státuszú, a helyi társadalmi viszonyok közé leginkább beágyazott cigány család le-származottja. Nagypapa az első telepi cigány lakos volt, aki beköltözhetett a faluba. A nagypapa, hasonlóan az unokához, az akkori magyar pozícióhoz és „parashti életmódhoz” kötődő kvázi „középosztálybeli” normákat elsajátítva lépte át a cigány–magyar különbségtétel rigid határait. A lány apja, megtartva a nagypapa pozícióját, kisebb megszakításokkal a faiparban dolgozott, és dolgozik ma is. Az apa beosztása az idénymunkánál kiszámíthatóbb, kvázi bér munkás pozíciót jelent, ami biztosította Ancsa családjának stabil anyagi helyzetét és magasabb státuszát. Ancsa hosszú beszélgetéseink során elmesélte, hogy ő felmenőinek köszönhetően mindig is számíthatott a falu vezetésének jóindulatára, és neki sem okozott gondot a közmunkás lét fenti elvárásainak betartása. Takarítóként szívesen időzött a Málta közösségi házában, sokszor munka után is ott maradt, hogy meghallgassa a projektek aktuális problémáiról tartott megbeszéléseket. A projektvezetők és a

szociális munkások örültek a jelenlétének, sőt Ancsát kérdezték, ha a helyi cigány közeg reakcióira, elvárásaira voltak kíváncsiak. Egy napon a Málta helyi vezetője, észrevéve a fiatal lány érdeklődését és készségeit, teljes állást ajánlott fel neki a Községi Házban. Ancsa így értelmezi az eseményeket: *„És akkor az Andor (a vezető) látta, hogy én milyen vagyok, meg szerintem a többiek is látták, hogy én nem olyan vagyok, hogy na, közmunka, letudom, azt annyi, mert nem az, hogy én nyalizni akartam vagy ilyenek, hanem tényleg érdekelt, szerettem ott lenni, és ők ezt látták rajtam.”* Ancsa történetét nem pusztán a helyi viszonyok között még mindig érvényes, generációk óta felhalmozott kapcsolati és kulturális tőke mozditja előre, hanem azzal összefüggésben a kliensi viszonyok működése is. Mint láttuk, e viszony egyik alapja a személyes ismeretség és azok a tekintetek, amelyeknek gazdái nem csupán „látják, hogy ki milyen”, hanem az alapján hatalmukban áll jutalmazni és akár büntetni is. Ancsa, teljesítve az „alkalmasság” kritériumait, a cigány–magyar viszony helyi történetében addig példátlan pozíciót kapott, amely a kliensi függő viszonyokon keresztül volt lehetséges.

A válság után

Az „önellátó falu” megvalósítása és az elképzelt „paraszti társadalom” revitalizálása végül a létező strukturális körülmények korlátaiba ütközött, azonban más módon, mint ahogy a 2010-es évek közepén várni lehetett. A 2010-es évek második felében nem várt szereplő jelent meg Kabaj életében. Az ezekben az években felfutó gazdasági konjunktúra, a munkaerőhiány és az újrapiarosítás a kabaji „felesleges” népességet munkaerő-tartaléksereggé változtatta. Messzebb eső gyárak buszai is bejöttek a faluba, hogy akár az itteni képzetlen roma munkaerővel csillapítsák az égető munkaerőhiányukat. Azt az elképzelést, hogy a formális munkaerőpiac szempontjából „feleslegessé” vált népesség a falu erőforrásaiból fogja létfenntartását biztosítani, a globális kapitalizmus termelési láncba történő várva várt integráció végképp ellehetetlenítette. 2018-as terepmunkám során számos interjúalanyom számolt be arról a mámorító érzésről, amikor első kétszázazres fizetésük megérkezett a számlájukra. A „háztájizás” még inkább ad hoc formái is háttérbe szorultak, hiszen egyrészt nem maradt rá munkaerő, másrészt a soha nem látott „nagy összegű” fizetésekből interjúalanyaim boldogan vásároltak a közeli áruházláncokban. A közfoglalkoztatás azonban nem szorult teljesen háttérbe, hiszen a gyári munka ingázással és többműszakos munkarenddel járt, ami igencsak megnehezítette a gondozási feladatokat, jellemzően a gyermeknevelést, így a kisgyermekes nők szívesen maradtak a közmunkában. Összességében azonban a közfoglalkoztatás elvesztette korábbi dominanciáját, ahogy a lokalitáshoz kötődő kliensi viszonyok kizárólagossága is enyhült kissé.

Tehát az „önellátó falu” két alappillére, a közfoglalkoztatás forrásai és az önellátásra szoruló népesség kiesett. Marika néni 2018-ban szívinfarktot kapott, szerencsésen felépült, de lemondott polgármesterségéről, és a közeli városba költözött. A szociális szövetkezet működik ugyan, de nem helyi munkaerővel és nem helyben megtermelt javakat dolgoz fel és értékesít, tehát a korábbi téeszek funkcióját nem sikerült betöltenie. Miközben a rendszerváltás óta várva várt munkaerőpiaci integráció részben teljesülni látszik, fontos kiemelni, hogy ezek a munkahelyek a centrumországok által a félperifériára kihelyezett összeszerelő üzemek alacsony státuszú, fizikailag megterhelő, gyakran egészséget is károsító, monotóniatűrést igénylő munkakörökét jelentik. Egy zárványfalu mindennapi életében tehát a lokalitáshoz kötődő kliensi viszonyokból a kivezető utak a bér munkás lét e legalacsonyabb státuszú szegmensébe vezetnek.

Magyarországon a 2008 utáni válságra adott egyik legjelentősebb közpolitikai reakció a közfoglalkoztatás kiszélesítése volt, amely növelte a helyi politikai hatalom mozgásterét az osztályalapú és/vagy etnikai feszültségek kezelésében. A közfoglalkoztatás a lokális informális hatalmi viszonyokat intézményesítette, ami a vidéki, periférikus terekben a kliensi viszonyok revitalizálását jelentette. A fentebbi fejezetekben azt is bemutattuk, hogy a kliensi viszonyok egyszerre zárnak be a lokális társadalmi viszonyok hierarchiáiba, és nyújtanak szélesebb értelemben vett egzisztenciális biztonságot, mozgástereket a hátrányos helyzetű roma lakosságnak. A közfoglalkoztatást azonban nem pusztán a helyi politikai hatalom és a segélyezésre szoruló lakosság viszonyában érdemes értelmezni, hiszen az a vidéki középosztály rendéretét hivatott stabilizálni, elsősorban a lokálisan érvényes, ám strukturálisan meggyengült munkaethosz érvényesítésével (vö. Hann 2018, Scheiring–Szombati 2020, Szombati 2021, Kovai 2016, 2019, Szőke 2015, Váradi 2016). A 2015 utáni gazdasági folyamatok azonban gyengítették a közfoglalkoztatás jelentőségét a vidéki települések társadalmi viszonyainak fenntartásában, ugyanis a munkaerőhiány következtében tömegek helyezkedtek el az elsődleges munkaerőpiacon a korábban segélyezésre szoruló népességből is. Ugyanakkor a marginalizált társadalmi csoportok (főként a romák) arányának növekedése azt eredményezte, hogy e népesség jelentősége megnőtt a helyi politikai hatalom megőrzésében, amely a politikai kliensi kapcsolatok megerősödéséhez vezetett. Az alábbi fejezetben egy kisvárosban, Domándon működő roma kisebbségi önkormányzat és egyesület esetén keresztül mutatjuk be a politikai klientizmus mindennapi gyakorlatait.

A politikai klienskapcsolatok gyakorlatai egy kisváros szegény-negyedében

A politika mint az erőforrásokhoz vezető út

A politikai klientizmus általunk vizsgált formája nem csak magyarországi, nem roma és még csak nem is kelet-európai jelenség. A világ számos pontján alakulnak ki szegénynegyedekben, közösségekben a politikai klientizmus hasonló mintázatai. A mi esetünk is sok ponton hasonlít a Javier Auyero által Buenos Aires legszegényebb kerületeiről leírt helyzetre. Mint Auyero állítja, a politikai klientizmus intézménye nem egyszerűen a választások idejére leszűkíthető társadalmi gyakorlat, sokkal inkább egy olyan hatalmi technika, amely meghatározza a szegénynegyedek lakóinak mindennapi túlélési stratégiáit, valamint a politikai hatalomról és érdekérvényesítésről alkotott nézeteiket. Auyero ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ezek nem egyirányú folyamatok, mivel a politikai klientizmus közvetítőkön, úgynevezett brókereken keresztül működik, akik szavazatokért cserébe forrásokat juttatnak ezekbe a közösségekbe. Ehhez azonban a közvetítőknek jól kell ismerniük a helyi közösségekben érvényes hatalmi dinamikákat és általában a politikai nézeteket, hiszen ezekhez kell alkalmazkodniuk (Auyero 2000: 55–81, Auyero–Benzecry 2017: 99–119).

Az argentin példához hasonlóan Dormándon a politikai kliensség intézménye elsősorban a város egyik legszegényebb negyedét érinti, ahol a formális foglalkoztatáson kívül rekedt, alacsony iskolai végzettségű romák felülreprezentáltak. A politikai kliensség mindennapi gyakorlata elsősorban a roma önkormányzathoz kapcsolódik. Ez nem annyira formális képviselőt jelent, hanem sokkal inkább egyfajta kapcsolati tőkét, amely a városi önkormányzathoz és az országos roma politika szereplőihöz kötődik. Olyan kapcsolatok ezek, amelyeket a megválasztott kisebbségi önkormányzati vezetők fel tudnak használni boldogulásuk érdekében. Interjúalanyaink, a kisebbségi önkormányzat roma vezetői azt állítják, hogy a roma érdekérvényesítés vagy képviselő csak pártpolitikai lehet, bármilyen eredményt csak a hatalmon lévő országos, illetve helyi politikai intézményeken keresztül, velük együttműködve lehet elérni. Mindez nem azt jelenti, hogy ne lennének kritikusok az érdekvédelem pártpolitikai dominanciájával szemben, csupán úgy gondolják, hogy a képviselői demokrácia jelenlegi struktúráiban nincs más lehetőségük. Habár informátoraink a civilszervezetek apolitikus hozzáállását gyengeségként értelmezik, beszélgetéseink során többször felvetették a civil érdekvédelem és a politikai elköteleződés problematikus viszonyát:

„Én a politikában látom a lehetőséget – mondja Sándor, aki a 90-es évek vége óta vesz részt a helyi roma politikában –, mert a civilszervezetek nem nyer-

nek anélkül, ha nincs politikai támogatás, mindennek az alapja a politikai támogatás, a politika! Most én hiába [...] tegyük fel, én akarok egy tanodát, és a politika azt mondja, hogy nem, te nem kapod meg, nem nyerted el a pályázatot, akkor nincs! Vagy mi van, ha azt mondják, minek a cigány gyerekeknek ilyesmi, nem kell, akkor kész, vége, nincs tanoda! Úgyhogy mindennek az alapja a politika, ott a hatalom, ott az erő, ott a pénz, ennyi!”

„Mindenben van politika, ez természetes – folytatja testvére, Robin, a helyi roma politika kulcsszereplője –, ezek a lépcsőfokok, megpróbálhatod civil vonalon, de úgysem fogsz érvényesülni, mert egyik fülén be, másikon ki, ezt azért tapasztaljuk. Cili, én a legkomolyabban mondom, hogy ebbe az országba mindent a politika határoz meg, pont ebbe kell változnunk, más országokban annyira, hogy mondjam, biztos, hogy fontos, de nem mérvadó, és azt gondolom, hogy az a jó vonal! De nálunk nem így van, itt csak a politikában tudsz érvényesülni, úgy tudjuk a cigányságot képviselni!”

A beszélgetőpartnereink ambivalens viszonya saját politikai tevékenységükkel tehát abból fakad, hogy felismerik azokat a strukturális kényszereket, amelyek érvényesülésüket a pártpolitika világához kötik. A másik ambivalencia az érdekvédelem tárgya körül alakult ki. Beszélgetéseink során a roma lakosság, akinek az érdekeit képviselniük kell, mint kollektív „mi” jelent meg, ugyanakkor ennek a „mi”-nek a jelentése folyamatosan változott. Mit foglal magában a „mi”? A teljes roma népességet? Az érintett politikai érdekcsoportot és annak klientúráját? Vagy a roma nagycsaládot, amely egy hasonlóan kiszolgáltatott strukturális helyzetben próbálja megvédeni az érdekeit? A válasz sosem egyértelmű, mivel ez a három szint összefonódik. Mindez azért lehetséges, mert maguk a vezetők, Robin és Sándor is a helyi roma közösségekből kerültek ki, életútjuk egy úton haladt helyi romák társadalomtörténetével (vö Kovai 2020).

A politikai klientizmus gyakorlatait működtető brókerek tehát sok esetben maguk is a hátrányos helyzetű közösségekből származnak, ez a pozíció számukra a társadalmi felemelkedés egy fontos csatornája, következésképpen egy közösségen belül komoly harcok alakulhatnak ki egy ilyen szerep megszerzéséért. Ezek a harcok egy versengő demokráciában gyakran a pártpolitika törésvonalai mentén zajlanak, hiszen a szegénységből kitörni vágyó szereplők olyan erőforrásokkal rendelkező hálózatokat keresnek, amelyekre a kliensi viszonyokon keresztül rá tudnak csatlakozni. Periférikus vidéki közegekben jellemzően az országos hálózattal rendelkező politikai pártok rendelkeznek ilyen „hídfoállításokkal”, akár a helyi hatalmi szereplők képében. Ugyanakkor ezek az erőforrásokkal bíró hálózatok lehetnek egyházak vagy civilszervezetek is, jelentőségük a politikai pártokhoz képest leginkább attól függ, mennyi erőforrással rendelkeznek, mennyire „éri meg” tevékenységeikhez csatlakozni.

Kutatásaink azt bizonyítják, hogy a hátrányos helyzetű társadalmi pozícióból kitörni vágyó brókerek csak ritka esetben döntenek ideológiai vagy értékrendbeli szempontok szerint arról, melyik hatalmi szereplőkhöz kívánnak kapcsolódni a fentiek közül. Őket leginkább – érthető módon – a megélhetés és a felemelkedés esélyei izgatják, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a pártpolitikához kapcsolt ideológiai vagy értékrendbeli kérdések előtérbe kerülése erőteljesen társadalmi helyzettől függ. Ez persze, ahogy a fentebbi idézetben is láthattuk, nem jelenti azt, hogy interjúalanyainknak ne lenne meglehetősen szofisztikált véleménye a fennálló hatalmi struktúrákról, vagy ne lennének olyan értékeik, amelyeket fontosnak tartanak, és adott esetben fel is vállalnak akár saját egzisztenciájukat kockáztatva. Csupán fontos hangsúlyozni azt a tényt, hogy interjúalanyainknak megvan a bourdieu-i értelemben vett „realitásérzéke”, vagyis pontosan érzékelik saját mozgástereik határait, hogy az ideológiai viták olyan erőterekben játszódnak, és olyan erőforrásokért zajlanak, amelyekbe nekik nincs beleszólásuk. Ilyen értelemben ők azt próbálják letapogatni, melyik az a hatalmi központ, amely annyira kiterjedt és annyi erőforrással rendelkezik, hogy azokra a „végekre” is jut belőle, ahol ők élnek. Az utóbbi tíz évben pedig a kormánypárt és hozzá kapcsolódó helyi szervezetek bírnak olyan kiterjedt hálózattal, amelyek egyáltalán észrevehetőek interjúalanyaim perspektívájából, így aztán nem csoda, hogy ezekre a hálózatokra igyekeznek rácsatlakozni. Habár a politikai klientizmus utat nyit a társadalmi felemelkedésre a brókerek számára, az csak a lokális viszonyokon keresztül lehetséges, hiszen a közvetítőnek a helyi hatalmi szereplőkkel kell jó viszonyt ápolnia, miközben nem távolodhatnak el a kibocsájtó közegüktől sem. Az alábbiakban a helyi roma politikában tevékenykedő bróker, Robin életpályáján keresztül nézzük meg, hogyan válhat a politikai klientizmus a társadalmi felemelkedés egy kényszerpályájává.

Robin története: a közvetítő szerep és a társadalmi mobilitás

Robin, a politikai klientizmus egyik helyi kulcsszereplője Domándon, önkormányzati képviselő a kormánypárt támogatásával, a helyi roma egyesület vezetője és a megyei kisebbségi önkormányzat elnöke. Egyesülete közvetítő szerepet tölt be a városi politikai, intézményi hatalom és a helyi közösség között, Robin pedig a közvetítő olyan típusa, amelyet a szakirodalom brókernek hív (Auyero 2000; James 2011, Koster–van Leynseele 2018). Robin egyesülete sokféle tevékenységet folytat, például adományok osztását, különböző típusú felnőttképzést, gyermekeknek szóló oktatási programokat, kulturális programokat, roma napok szervezését és egyéni segítségnyújtást több területen. Robin kapcsolatai révén az egyesület e sokrétű tevékenységei forrásokat csatornáznak be a szegénynegyed erőforráshiányos közegébe. A fentiek mellett Robin kapcsolatai által egyéb megbízásokat is kap, szakképzettséget kevésbé igénylő városgondozási munkákat, amelyekhez szüksége van munkaerőre, tehát sok esetben munkalehetőséget is biztosít. Amikor a helyieknek segítségre van szükségük az önkormányzattól (például közmunka, rendkívüli szociális segély vagy szociális lakhatás, ritkább esetben munka), gyakran mondják, hogy „majd beszélek Robinnal”. Ugyanakkor ezek a segítséget kérő emberek mind tudni vélik, hogy Robin mit akar cserébe: pozíciójának megerősítését, azt, ami lehetővé teszi számára, hogy hozzáférjen ezekhez az erőforrásokhoz, vagyis a szavazataikat. Robin tevékenységének értelmezésétől függően változhat, hogy melyik az a politikai hatalmi szint, amelybe a szavazatok becsatornázódnak, a kisebbségi önkormányzati választásoktól a helyhatósági vagy az országos parlamenti választásokig. A segítséget kérők számára sem egyértelmű, hogy Robin erőforrásai melyik szintről származnak. Robin mint közvetítő egyszerre működik a források kapuőréként és kezelőjeként is. Nem pusztán közvetítő, hanem ő az, aki a közvetítés folyamatában a hatalom és a morál helyi dinamikáját és értelmezését termeli (Auyero 2000, Koster–van Leynseele 2018, James 2011, Kovai 2020). Robin azonban erre csakis azért képes, mert mélyen be van ágyazva a helyi társadalom szöveteibe, élettapasztalatai hasonlóak, mint azoknak az embereknek, akik hozzá fordulnak segítségért.

Robin negyvenes éveinek végén járó roma férfi. Roma munkáscsaládban nőtt fel, fiatal korában maga is segédmunkásként dolgozott a közeli gyárban, amely akkoriban szinte az egész város felnőtt férfi lakosságának munkát adott. A gyár a 90-es évek végén zárt be véglegesen, a munkanélküliség drasztikusan megemelkedett a városban. Robin és testvérei szintén nehéz helyzetbe kerültek, így a roma érdekérvényesítés kérdése erősen összefonódott számukra a saját egzisztenciális biztonság tétjeivel. A formális foglalkoztatás leépülésével felértékelődtek az informális kapcsolatok a helyi politika képviselőivel, akiknek sok esetben gazdasági

erőforrásaik is voltak. A kapcsolati tőke e fajtájában pedig Robinék családja nem állt rosszul. Robin idősebb bátyja, Danu, elismert focista volt a városban, többször is átvehette az év domándi sportolója címet a polgármestertől. Danu már a 90-es évek elején próbálta kapcsolati tőkéjét a kisebbségi, illetve a helyi politika közegében kamatoztatni. A Lungo Drom alapító tagja lett, kisebbségi képviselőként pedig a városi közgyűlésbe is bekerült. Testvérei, így Robin is, csak a 90-es évek legvégén kapcsolódtak be aktívan a roma politikai életbe, amikor megszűnt a biztos megélhetésük. A politikába és a kisebbségi önkormányzatok világába történő belépés egyfajta egzisztenciális kényszerként jelenik meg az interjúkban:

„98-tól kezdtük, mivelhogy megszűnt a gyár – meséli Robin öccse, Sándor –, más lehetőségek nem is voltak, ugye, úgyhogy onnantól kezdve mi nagyon nem voltunk megelégedve a saját helyzetünkkel, a sorsunkkal és hát kénytelenek voltunk [...] hát ez most [...] nagyon szűk kört mondom [...] csak a mi családukra beszélek, szóval kénytelenek voltunk, hogy tovább lépjünk, hogy valamit mutassunk a társadalomnak, emiatt kerültünk politikai pályára tulajdonképpen. Én átgondoltam akkor a helyzetemet, helyzetünket [...]. Danu, a bátyám is politikai pályára lépett. Megalakult a Roma közösségi ház, ugye, a bátyám lett az elnöke, és akkor így foglalkoztatott ő minket, vagyis hát mi is [...], sokan ismertek minket [...], szavazatukkal támogattak.”

„Amikor bezárt a gyár, akkor kaptunk ilyen átképzést – meséli el saját történetét Robin –, hogy vagyonőrnek lehetett jelentkezni, csak, hát ott vállalkozóival lehetett, és az nagyon nehéz volt úgy, abba dolgoztam sokáig. Szóval, a kezdet ott kezdődött, hogy saját bőrünkön tapasztaltuk, hogy nincs érdekvédelem, nincs, aki segítsen, nincs, aki beléd karoljon, hogy márpedig ezt tudjuk adni, itt kéne elindulni. Akkor jött az, hogy meg lehet próbálni a roma érdekvédelemet, cigány önkormányzat stb., és ennek részese lettem, azóta is elnöke vagyok a megyei cigány önkormányzatba. Ez úgy történt, hogy a bátyám volt itt az első elnöke a roma önkormányzatnak, aki ugye nem áll távol tőlem [...]. Akkor ő mindenképp azon volt, hogy magához vegyen, elmentem hozzá sofőrnek, és ott eltöltöttem néhány évet, neki volt a bt.-je, árokásástól kezdve mindent elvállaltak, földmunkák, a várostól kapott elég sok munkát így a kapcsolatai által”.

Ahogy látjuk, a roma érdekvédelem teljesen összefonódik a saját egzisztenciális bizonytalanság elleni küzdelemmel. Robin számára, akárcsak a többi, munka nélkül maradt helyi roma fiatal esetében, a politika a társadalmi mobilitás terepévé vált, amely bőséges kapcsolati tőkét ígér. Robint azonban nem pusztán a materiális kényszerek vonzották a roma politika világához, hanem a társadalmi mobilitásnak az az ígérete, amely egy újfajta életmód lehetőségét villantja fel. *„Akkoriban ugye volt munka, de őszinte leszek, nekem nem tetszett ez az időszak – meséli –, mert semmi másról nem szólt, csak, hogy dolgozol, alszol, dolgozol, alszol,*

semmi másról nem szólt. Jött a busz, elvitt a gyárba, leszálltál, más világ, nem sok mindent érzékeltél a külvilágból, ez ment, és nem volt más alternatíva, csak a gyár volt. Én már akkorába néha elmentem a bátyámmal Pestre is, és rögtön megfogott az a világ, hogy ott olyan komoly emberekkel találkozhattunk, hogy Lakatos Menyhért, de nem csak cigányokkal úgymond, hanem magyarokkal is, akik egy teljesen más világ kulturális szinten, és ez engem nagyon megfogott, egy más élet!”

A 2000-es évekre Robin és testvérei megszervezték a megyei roma önkormányzatokat, ahol Robin vezető szerepet vállalt. Az 1990-es évek végétől részt vettek az önkormányzati munkában is. Robin szoros kapcsolatot ápol a város jelenlegi vezetésével, és nyíltan támogatja a kormánypárt színeiben induló polgármestert. Mikor a pártpolitikai elköteleződéséről beszélgetünk, az egyfajta adottságként jelenik meg számára, mivel a Lungo Dromon keresztül kezdetektől fogva a jelenlegi kormánypárt felé orientálódtak. Mikor ennek okáról kérdezem, azt azzal az egyszerű ténnyel magyarázza, hogy a 90-es években a „baloldal” már „foglalt volt”, tehát kénytelenek voltak másik politikai erőter felé elmozdulni. Értékrendbeli, ideológiai szempontok nem merültek fel a politikai oldalak közötti választásban, hiszen a kérdés számukra az volt, melyik „oldal” tart igényt mozgósítási képességeikre, amelyet megfelelő módon honorál majd. Ez a hierarchikus csere azonban nagyon ritkán jelenik meg „tisztán” materiális szinten beszélgetéseinkben, inkább az etnikai emancipáció, például „szükség van a romákra”, vagy a kölcsönös segítségnyújtás terminusaiban fejeződik ki.

A helyi pártpolitikában történő mozgás kissé eltérő mintázatot mutat, de hasonló narratívában értelmeződik. Dománd volt iparvárosként 2006-ig „baloldali” vezetéssel rendelkezett, a jelenlegi kormánypárt térnyerésének folyamata azonban egybeesett Robin politikai önállóodásának folyamatával, amelyhez a jelenlegi polgármesterben támogatóra talált. Robin meghatottsággal emlékszik a kezdeti időkre, amikor elsősorban kulturális programokat szervezett, cigány táncházat és népzenei klubbot. Mint meséli, a többségi lakosság nem nézte jó szemmel a programot, a polgármester azonban megvédte a kezdeményezést, és helyiséget is biztosított Robin egyesületének. Robin narratívájában a polgármester „rájött, hogy szüksége van a romákra”, amelyet sokféleképpen értelmezhetünk, kezdve az emancipációs olvasatoktól egészen a hatalommegtartás szavazatszámokban megragadható technikájáig. Hogy pontosan kik azok a romák, akikre a polgármesternek szüksége van, szintén nem egyértelmű, csak az tűnik biztosnak, hogy Robin közéjük tartozott, hiszen 2019-ben a kormánypárt támogatásával önkormányzati képviselő lett. Tehát, ahogy látjuk, az egyéni boldogulás és a kollektív érdekvéde-

lem perspektívái összecsúsznak a közvetítő személyében, hiszen ő is az a roma, akinek szüksége van a politika által uralt erőforrásokra.

Interjúalanyaink azonban hangsúlyozzák, hogy a fenti kapcsolati tőkéből hasznot húzni csak a megfelelő számú választópolgár biztosításával lehet, mert a roma vezetők csak így kerülhetnek alkupozícióba a város helyi testületeiben. A megfelelő számú szavazó biztosításának technikai viszont nem a pártpolitika világának tapasztalataiból származnak, hanem a kisebbségi önkormányzat országos szerveződésének élményeiből. A szegénynegyedben számtalan ambiciózus férfivel találkoztunk, akik kipróbálták magukat a roma politika terén, akár Robin ellen, akár Robin mögött sorakoztak fel. Sikereikre a legfőbb bizonyítékuk az volt, hány embert tudtak „hozni”, vagyis hány szavazatot szállítottak: *„Negyven embert hoztam Robinnak, vagy még többet, ezt ő is pontosan tudja!”*, *„Itt az egészet el tudtam vinni”* – hangoznak a tipikus állítások. A szegénynegyedben beszélgetve kirajzolódik, hogy a roma politika világa egy olyan alternatív kiemelkedési lehetőséget jelentett, és jelent a roma férfiak számára, amiről sokan fantáziálnak, és esetleg meg is próbálják. Ez a mobilitási útvonal a kapcsolati tőke egy sajátos kamatoztatása és halmozása, amelyet a közvetítőnek két irányba kell elvégeznie. Egyrészt a tőkeerősebb felsőbb osztályok felé, amelyekhez egyfajta kliensként tudnak kapcsolódni akár szavazatok szállításával, akár megbízható munkaerőként. Másrészt a kibocsájtó közeg irányába, ahol kliensként megszerzett erőforrásait saját kliéntúra építésével kell stabilizálnia. Úgy tűnik, Danu révén Robinéknak volt elegendő a kapcsolati tőkéjük ahhoz, hogy az emberek elhiggyék, hozzáférnek bizonyos erőforrásokhoz, majd abból vissza is tudnak juttatni.

Robin szeretett a politika fenti természetéről elmélkedni, és gondolatait gyakran megosztotta velünk beszélgetéseink során. Meglátásait egy sajátos perspektívából alakította ki, ugyanis ő már a testvérei közti hierarchiában is egyfajta köztes pozíciót foglalt el. A testvérek közötti szereposztásban rá a „helyi ember” karaktere jutott, míg az országos politikai ambíciókat a Danu hivatott beteljesíteni. Egészen 2018-ig Robin elégedetten vitte a ráosztott szerepet, feltétel nélkül bízott bátyjában, boldogan biztosította neki a hátszínját a városban és a megyében egyaránt. *„Én amúgy azt gondoltam – meséli –, hogy a Danu egy nagyon jó politikus, nagyon erős mindenféle téren. És hogy majd ő lesz a roma önkormányzat elnöke, akkor én azt gondoltam, hogy én vagyok a megyei cigány önkormányzat elnöke, ő lesz az országos elnöke, és ez tök jó lesz, hogy majd megfelelően tudjuk képviselni a cigányügyet.”* Az elbeszélések szerint azonban Danu nem egyensúlyozott jól a klientizmus fent ismertetett szintjei között. Azt nem tudhatjuk, pontosan miért nem sikerült megszereznie az áhított pozíciót, annyi azonban biztosnak tűnik, hogy ambiciózus küzdelmei közepette elvesztette a lokális szinttel való befolyásos

kapcsolatát is, ahol Robin beágyazottsága lett a meghatározó. Robin elmondása szerint Danu nehezen viselte háttérbe szorulását a helyi közéletben, terepmunkánk idejére konfliktusos viszonyuk Robinnal csendes elhidegüléssé csillapodott.

Habár pontos ismeretünk nincsen Danu és Robin konfliktusáról, azt azonban láttuk, hogy a helyiek Danu országos kalandjait elsősorban a távolmaradásán keresztül érzékelték, főleg sikertelensége után, hiszen bizonyossá vált számukra, hogy Danu mögött nem áll akkora hatalom, hogy az országos roma politika erőforrása-ihoz hozzá tudjon férni. Robint kezdetben megrázta bátyja sikertelensége, majd arról kezdett fantáziálni, hogy vajon ő, az örök második hogyan boldogult volna az országos roma politika küzdőterében. Töprengései során a közvetítő szerep ambivalenciái kapcsán tett fel érdekes kérdéseket, amelyek főként a különböző politikai szintek közötti egyeztetés nehézségeit érintették: *„Az addig rendben van, hogy van egy célod, hogy azt meg kell valósítani, hogy a roma társadalomnak jobb legyen. És mész, csak mész, nem állít meg senki, és döngeted a kaput, csak döngeted, és aztán hátra nézel, egy idő után, ugye, és azt látod, hogy nincs mögötted senki! Mert amíg te mentél a nagy utadon, ők lekoptak mögüled, érted?”*

De vajon mit kell tenni, hogy ne kopjanak le? – érdeklődtünk.

Robin válaszával a politikai klientizmus fő dinamikáival ismertetett meg minket, amelyben az erőforrások szétosztása játszik központi szerepet a legfelsőbbtől a legalsóbb szintekig. Robin a roma önkormányzatok egyik legnagyobb problémáját abban látta, hogy az országos roma önkormányzat 46 emberből áll, ami állítása szerint nagyon sok, hiszen 46 ember igényeit kielégíteni szinte lehetetlen, viszont ha ez nem történik meg, a vezető bukásra van ítélve. Robin tehát úgy érzékelt a politika magasabb szintjeit, mint ami minőségében nem, csak mennyiségében különbözik az általa működtetett kliensi kapcsolathálótól:

„Ha csak magamból indulok ki – mondja –, én azt gondolom, az emberekkel azért elég nehéz, főleg ilyen munkát végezni, ezek nem hálás feladatok, még ezen a szinten sem, az élelmiszerosztás sem, nem hogy, ahol milliókról van szó! Mindenkinek jót nem tudsz csinálni, de amikor van egy ilyen nagy közösség, és mindenkit meg kell etetted, akkor nem tudsz, mindenkit nem tudsz, és mindig lesz sértődött ember a körbe, ez el tud fájulni, elég csúnyán! Elkezd ellened szervezkedni, ha nem így, akkor majd úgy, simán szembe áll veled egy idő után, és ha nincs vasöklöd, és nem tudod fogni rendesen a gyeplőt [...]”

Robin történetéből kirajzolódik, milyen kényszerpályákon mozognak a politikai kliensek köztes szereplői, a brókerek, valamint hogyan jelenthet számukra a politikai klientizmus egyfajta társadalmi mobilitási lehetőséget. Azt is láthattuk, hogy a pártpolitikai elköteleződés értékközpontú, ideológiai vonatkozása háttérbe szorul az egzisztenciális bizonytalanságok enyhítéséhez képest. Az alábbiakban azt fogjuk

bemutatni, hogyan használják, értelmezik és kritizálják a hátrányos helyzetű közösségek (a brókerek célcsoportja) a politikai klientizmus mindennapi gyakorlatait.

A politikai kliensrendszer gyakorlatai és kritikái a szegénynegyedben

Robin tevékenységeinek központja az általa vezetett egyesület székháza, amely a város legszegényebb negyedének szélén található. Terepmunkánk ideje alatt változatos aktivitások zajlottak a székházban, kezdve a mindennapos étel- és adományosztástól a felnőttképzéseken át a fiataloknak és a gyerekeknek szóló programokig, úgymint tanoda, cigánytáncoktatás, közös főzés. Végül, de nem utolsósorban a székház a választások környékén aláírásgyűjtés központja volt a jelenlegi kormánypárt jelöltjeire. A szegénynegyed lakosainak viszonya Robin tevékenységéhez meglehetősen ambivalens. Egyrészt az ő személye a segítséghez és az erőforrásokhoz való hozzájárulás egyik legnyilvánvalóbb eszköze. Ebben a tekintetben Auyero és Benzecry következtetései a politikai klientizmusról és a közvetítő szerepéről esetünkben is relevánsnak tűnnek. Ezekben a társadalmi kontextusokban a politika nem a központi hatalomért folytatott kollektív harcot jelenti, és nem is „piszkos” üzletet, hanem egy hasznos gyakorlatot, az erőforrásokhoz való potenciális hozzáférést. A közvetítő figurája sem a kollektív érdekek és akarat képviselője a helyi lakosság szemében, és nem is feltétlen egy önző, korrupt figura, hanem hatékony problémamegoldó (Auyero 2000: 55–81, Auyero–Benzecry 2017: 99–119, Kovai 2020).

Másfelől azonban ebben a kontextusban a fent leírt gyakorlatot kritikák is érik a lakosok részéről. A legfőbb érv e gyakorlat ellen az, hogy Robin saját érdekei szerint használná fel az embereket, és tevékenysége csak politikai pozíciójának és gazdasági státuszának megerősítését szolgálja. A szegénynegyedben tehát így fogalmazzák meg a fentebbi fejezetekben ismertetett összecsúszást a roma érdekvédelem és Robin saját egzisztenciális érdekének érvényesítése között. Két huszonéves lánnyal beszélgetünk, amikor Robin szóba kerül, először próbálják letapogatni, a mi pozícióinkat: *„Mindenkinek van jó és rossz oldala”* – hangzik a diplomatikus vélemény. Majd egyikük elmeséli, hogy az ő családjuknak is szerzett Robin önkormányzati lakást, cserébe viszont rá kellett szavazniuk a kisebbségi önkormányzati választásokon. A lányok is hangsúlyozzák az ellentmondást a roma képviselő és az ebből kinövő önérdék között, ahogy mondják, Robin „először jót akart”, vagyis „sokat tett itt a cigányokért”, de „már csak a szavazatokra hajt”. Sokan politikai elköteleződését is kritizálják, főleg azért, mert Robin szerintük eszerint szelektál a segítséget kérő emberek között: „Oda csak a fideszesek mehetnek, rólam tudja, hogy nem szeretem őket” – mondja egy idősebb asszony, aki aztán a menyét küldi Robinhoz önkormányzati lakás reményében.

A kritikai hozzáállás részben annak is köszönhető, hogy Robin klientúrája nem egy állandó kört támogat, hanem olyan embereket, akik egy adott helyzetbe kerülnek. Amint ez a konkrét helyzet megoldódik, a lojalitás csökkenhet. Az ellenállás legfőbb formája azonban az, hogy az emberek próbálnak nem olyan helyzetbe kerülni, hogy Robinra szoruljanak, a társadalmi mobilitást hajtó aspirációk egyik legfőbb eleme az ilyen típusú függő viszonyoktól való szabadulás. Az élelmiszerosztást a legelesettebbek veszik igénybe, és mivel ők rendszeresen járnak Robinékhoz, politikai lojalitásuk is erősebb. Akik viszont egy adott problémával, kérésekkel fordulnak hozzá, szabadabban mozognak a politikai döntéshozatalban. Ugyanakkor a függés sem jelent feltétel nélküli azonosulást. Robin klientúrájának fontos csoportja a szervezetében dolgozó alkalmazottak, közmunkások, illetve a vállalkozásában dolgozó munkások. Robinnak egyesülete fenntartásához olyan képzetesebb munkaerőre is szüksége volt, akik egyrészt kezelik a pályázatokat, másrészt nincsenek beágyazva a helyi cigány közösségbe, így nem befolyásolják őket az ott uralkodó, örök mozgásban lévő viszonyok. Ők működtetik az egyesület székházának mindennapjait. A székház mindennapjaiban sűrítve jelentek meg a negyedre és a város egészére jellemző osztályalapú etnikai viszonyok, valamint az országos politika különböző értelmezései. Robin a székházban dolgozók pozícióira jellemzően a környéken élő nem cigány alsó középosztály tagjaiból verbuvált olyan embereket, akiknek élethelyzetüket hasonló liminalitás jellemezte, mint amit maga a hely is képviselt.

A 21 éves Stefi a környéken nőtt fel, már érettségi óta Németországba készült nővéréhez, ott élt apja is, akik – mint sok domándi – a 10-es évek elején vándoroltak ki a jobb élet reményében. Stefi azonban nem tudta rászánni magát a döntésre, sokszor eljátszott a gondolattal, hogy inkább itthon marad, és rendőrnek megy. Addig is, amíg nem dönt véglegesen, gondolta, Robinnál dolgozik átmenetileg közmunkás pozícióban. „*A pénz szar, de nem dolgozzuk magunkat halálra, elvagyunk itt, elhülyéskedünk*” – összegezte helyzetét. A 29 éves Timi jóval kiszolgáltatottabb helyzete miatt választotta az egyesületet. Timi egyedül nevelte 5 éves gyermekét, szociális gondozóként dolgozott a helyi nyugdíjasotthonban. Azonban a 12 órás műszakok mellett nem tudott gondoskodni kislányáról, ezért úgy döntött, míg lánya iskolás nem lesz, inkább Robinnál dolgozik közmunkásként. A 19 éves Tamarát ugyan pályázati pénzből foglalkoztatták magasabb bérért, mint a többiek, ő is átmeneti megoldásként választotta Robin székházát, amíg fel nem veszik óvónőképző főiskolára. A negyedik állandó munkaerő a roma származású Tücsi, középkorú férfi, aki szintén a környéken lakott, hentesként megjárta a hazai és németországi hűtőházakat, húsfeldolgozó üzemeket. Egészségi állapota azon-

ban annyira megromlott, hogy többé nem tudott szakmájában dolgozni, így került Robinhoz közmunkásnak.

A székház fenti gárdája a munka mellett jellemzően azzal töltötte idejét, hogy fenntartsa és megvédje a fent említett „alsó középosztálybeli” pozícióját egy jellemzően mélyszegény környezetben. Ez a védelem egyben etnikai pozíciójuk fenntartását is jelentette, hiszen Domándon – az országos trendeknek megfelelően – a középosztálybeliség a magyarsághoz, míg az az alatti osztálypozíció a cigánysághoz társult a helyi társadalomban (Kovai 2017, Szombati 2018). A fenti határhúzást zömmel folyamatos viccelődéssel végezték el, aminek fő célja az volt, hogy az etnikailag vegyes munkatársi csapat közös osztálypozícióját megőrizze úgy, hogy közben az etnikai különbséget is fenntartsa mind a kliensekhez, mind a vezetőséghez képest. A viccelődéseknek Stefi és Tücsi volt a motorja, üres órákban ez már-már szabad asszociációk formáját öltötte jellemzően cigányság és szegénység tematikában: *„Felszedjük a parkettát, azt ropogatjuk, úgy nézzük a Dallast”* – mondta egyszer Tücsi a később szállóigévé vált mondatot. A mondat egyszerre utal a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiákra és a kispolgári jólét hétköznapijaira.

A saját etnikai és osztálypozíció, valamint az ezzel járó autonómia megvédésének azonban nem csak ilyen humoros aspektusai voltak. Egy alkalommal, mikor lementem a székházba, letargikus hangulat fogadott. Stefi elmondta, hogy elégük lett: *„Itt már nekik mindenki a főnökünk, megalázóan beszélnek velünk* – mondja felháborodva –, *itt már mindenki Robin rokonának mondja magát, és akkor azzal ő már azt hiszi, hogy utasíthat minket!”* – utal az általuk ellenőrizhetetlen viszonyokra és arra, hogy „feje tetejére álltak” a városban érvényes társadalmi hierarchiák, ahol elképzelhetetlen, hogy egy cigány a „főnökük” legyen. Stefi és Timi úgy határozott, hogy átkéri magát egy másik civilszervezethez közmunkásnak, de mire elmentek a városgondnokságon intézni az ügyet, ott már értesültek a dologról, és visszautasították kérésüket. Stefit láthatóan szíven ütötte függőségének fenti felismerése, amely közelebb hozta a németországi emigráció gondolatához.

Az osztály- és etnikai határok fenntartásának politikai vetületei is voltak. Stefi és Timi egy alkalommal vonakodva bár, de részt vettek Robin kampányában, ajánlószelvényeket gyűjtöttek annak ellenére, hogy ők az akkoriban néppártosodó Jobbikkal szimpatizáltak. Szimpátiájuk alapja nem annyira az etnikai különbségtételre épült, sokkal inkább arra, hogy a Jobbikot érzékelték helyben a legerősebb ellenzéki erőnek. Politikai nézeteiket jobbára igyekeztek elrejtteni Robin elől, ám a fenti ominózus eset után Stefi mégis konfrontálódott főnökével. Robin azon a nyáron kormánypárti kapcsolatainak köszönhetően kijutott Brüsszelbe, meglátogathatta az Európa Parlamentet. Hazatérve, talán érzékelve a feszült hangulatot a székházban, azt oldandó elmesélte élményeit. *„Hát gyerekek! – sóhajtott fel –, az*

egy szabad társadalom! Ott aztán mindenféle ember van – hangsúlyozta –, fekete, barna, keverék, ott én ezzel a fekete bőrömmel fel se tűnök! Kiülnek a parkba a fűbe, fiatalok, öregek, feketék, fehérek, senki nem szól rájuk! Az egy szabad társadalom!” A többiek zavartan hallgatták, Stefi azonban visszavágott: *„Hát a ti tévétek szajkózza folyton, hogy így a migránsok, úgy a migránsok! Erőszaktevők, kannibálok!”* – vágta Robin szemébe. *„Jó, hát azért nem lehet mindenkit beengedni – védekezett Robin –, lehetnek köztük terroristák.”* *„Ki a terrorista?! Háború elől menekülő anyák a kisgyerekekkel?!”* – tette fel Robinnak a kérdést. Robin nem felelt, mindenki hallgatott. *„Na, menjetek haza, majd én bezárok.”* – törte meg a csendet békülékeny hangon.

A fenti kritikus hozzáállások és megnyilvánulások azonban erőforrások függvényei. Stefinek, Tamarának és még Timinek is voltak olyan opciói az egzisztenciális biztonság fenntartására, amelyek Robintól függetlenek. Stefi pár hónappal később elutazott Németországba testvéréhez, habár döntését nem tekintette véglegesnek, mégiscsak meghozta. Tamarát felvették a főiskolára, Timi pedig egy turkálóban helyezkedett el. Mikor pár hónappal később folytattam terepmunkámat, immár Pisti fogadott a székházban. Pisti késő harmincas roma férfi, három gyermek édesapja, felesége drogfüggő volt, pár éve elhagyta a családot, így Pisti magára maradt a gyermekekkel. Beszélgetésünk idején az abszolút lojalitás szakaszában tartott kapcsolatuk Robinnal, amelyhez politikai, ideológiai elköteleződés is társult. Pisti egyedülálló apaként nem tudott elmenni sem építkezésekre, sem gyárakba dolgozni, hiszen mindkettő vagy ingázással vagy „heteléssel” járt, Robinnál viszont közmunkásként rugalmasabban oszthatta be munkaidejét, maszek munkákat is vállalhatott. Pisti büszkén vállalta lojalitását mind Robinnal, mind a kormánypárttal, szívesen rész vett főnöke kampányában is.

Stefi politikai kiállásba torkolló kritikája és Pisti kormányhű ideológiai elköteleződése azonban mindenképpen két, rendkívülinek számító végpontot képviselt. A lakosok többsége megfogalmazott ugyan kritikákat, de inkább csak privát körökben, és ezek a kritikák nem akadályozzák őket abban, hogy szükség esetén Robinhoz forduljanak, hiszen terepmunkánk idején ő volt az egyetlen csatorna, akin keresztül hozzá lehetett férni az önkormányzattól megszerezhető javakhoz. Sőt, akármennyire is ellentmondásos a brókerek tevékenységének megítélése, a rászoruló lakosság perspektívájából ez sokszor nem úgy merül fel, mint ami eleve káros gyakorlat, hanem mint segítségkérési lehetőség. Hasonló következtetésre juthatunk, mint Stef Jansen antropológus, aki boszniai példán mutatja meg, hogy a politikai klientizmus gyakorlatának kritikája nem jelenti annak elutasítását, hiszen az az erőforrásokhoz való hozzájutás legegyszerűbb módja. A szarajevói város-lakók körében általános az első kézből szerzett ismeret Bosznia uralkodó kasztjá-

nak üzelmeiről, amiket az emberek nem tartanak „normálisnak”, helyi kifejezéssel élve gyakran „ugatnak a politikusokra” kávézás közben. Ám alternatívák hiányában mégis ennek az uralkodó kasztnak a tagjaihoz és helyi képviselőihez, valamint csatornáikhoz kell folyamodniuk a hétköznapi problémamegoldások során. A Robint érő kritikák hasonlóképpen nem vezetnek feltétlen a politikai kliensség vagy az azt működtető párt elutasításához, ahhoz számos más körülménynek kell összeállnia. Az állandó jelenlét, a személyes kapcsolat pedig felülírja a politikai kliensség általános gyakorlatának kritikáját a rászoruló lakosság körében.

Az állandó jelenlét szavazatokká alakítása azonban semmiképpen sem egyértelmű folyamat, számos tényezőtől függ, például az ország politikai állapotától: van-e olyan országos lefedettséggel rendelkező alternatíva, amely látható a lakosság perspektívájából, és legalább annyi, ha nem több erőforrással kecsegtet, mint a regnáló politikai hatalom. Egy fél-autoriter rendszerben az ilyen politikai erő kialakulása nehezebb, ezért a regnáló politikai klientúrarendszerhez kapcsolódó közvetítő pozícióját kevésbé fenyegeti veszély. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy interjúalanyaink perspektívájából a politikai kliensség fenti gyakorlatai többnyire pártsemlegesek voltak, hiszen számukra az az erőforrásokhoz való hozzáférés kézenfekvő módja, függetlenül attól, milyen színekben uralkodik az erőforrások felett diszponáló helyi hatalom.

Emellett az állandó jelenlét ereje függ az ország gazdasági helyzetétől is. Kutatásunk a felívelő gazdasági konjunktúra éveiben zajlott, amikor a képzetlen lakosság köréből is sokan tudtak elhelyezkedni a formális munkaerőpiacon. Ennek két következménye lehet a politikai klienskapcsolat gyakorlataira nézve. Egyrésztől úgy tűnik, a formális, stabil jövedelem megteremti a társadalmi felemelkedés reményének alapjait, ahonnan nézve a politikai klientizmus gyakorlatai a meghaladandó, kiszolgáltatott társadalmi helyzethez kapcsolódnak, amiből interjúalanyaim olyan nagy erővel igyekeznek kiemelkedni. A stabil, formális jövedelemmel rendelkező beszélgetőpartnereink szerették hangsúlyozni, hogy ők egyáltalán nem foglalkoznak Robin ügyeivel, nem is érdekli őket, hiszen nincs szükségük rá, ők már „nem azon a szinten vannak”, hogy rászoruljanak. Még akkor is szerették ezt kiemelni, ha a valóságban nem volt teljesen így, ennek hangsúlyozását társadalmi felemelkedésük fontos bizonyítékának látták. Mindebből az következik, hogy a politikai klientizmus fenti formái bizonyos osztályhelyzethez kötődnek, amelyet a társadalmi mobilitás erodál, vagy legalábbis a függő viszonyok egy magasabb szintjére emel, ahol a Robinhoz hasonló aktorok erőforrásai már kevésnek bizonyulnak. Másrésztől viszont a gazdasági konjunktúra érzékelése ahhoz vezethet, hogy a lakosok javuló egzisztenciális helyzetüket a regnáló országos és helyi politikai hatalomnak köszönik meg szavazatok formájában, ezek a szavazatok pedig a közvetítő pozícióját is

erősítik. Továbbá a közvetítő állandó jelenlétének hatása függ a helyi kormányzat értékelésétől és a közvetítő mozgósítási képességeitől, amelyek kölcsönhatásban állnak. Amennyiben a közvetítő úgy csatornázza be az önkormányzati erőforrásokat a rászoruló lakosság körébe, hogy az abban részesülők tapasztalata és hangja elnyomja a kimaradókét, akkor ez a túlsúly a regnáló polgármesterre leadott szavazatok számában is meg fog nyilvánulni.

Az állandó jelenlét, vagyis a helyi közösségbe való beágyazódás tehát alapvető eleme a politikai klientizmus fenntartásában erőforrás-hiányos közegekben. Az általunk vizsgált környéken, más szegénynegyedekhez hasonlóan (Bourgois 1995, Pulay 2017, Wacquant 2008) az utcai életnek kiemelt szerepe van a helyi közösség mindennapjaiban és aspirációiban. Terepünkön az utcai élet dinamikájának egyik fő mozgatórugója a gyermekek védelme és fenyegetettsége. A házak előtti padokon, lépcsőkön fiatal asszonyok, nagymamák ücsörögnek. Kintlétük funkciója, hogy igyekeznek lehatárolni és irányítani gyerekeik útjait, megóvni őket például a drogosok látványától vagy más, gyermekét hasonló vehemenciával védelmező szülőtől. Sokan inkább azt a megoldást választják, hogy nem engedik a környéken csatangolni a gyermekeiket. Az utca a stigmatizált, sérülékeny strukturális helyzet szimbolikus helyszíne, így az utcai élet elkerülése és a gyermekek mozgásának kontrollálása a társadalmi mobilitásra vonatkozó aspirációk egyik legfőbb aktusa lesz. Más stigmatizált szegénynegyedhez hasonlóan e védelem itt is a végtelenségig fragmentálja a teret (Wacquant 2008). Mindenki számára létezik az a határ, amelyen túl már nem megy, vagy amelyen túlra már nem engedi a gyereket, legalábbis elviekben. Robin székháza ebbe a fragmentált térbe illeszkedik, és részben szintén a gyerekeken keresztül kapcsolódik rá a közösség vérkeringésére, hiszen számtalan gyermekprogramot kínál. A Robin által indított nyári táborokba, gyerekprogramokra azok is eljuthatnak, akiknek szülei mást nem tudnak megfizetni. Robin székháza azonban könnyen abba a régióba eshet, amelytől a szülők éppen óvják gyermeküket, mivel sokak szemében az eleve a szegénynegyed stigmatizált teréhez tartozik, ahogy maga a politikai klientizmus fenti formája is. Robin gyermek- és közösségi programjainak megítélése szintén ambivalens, hiszen a legfőbb vád vele szemben az, hogy még a gyermekeket is saját érdekei szerint használja, például „rossznyelvek” szerint kampány idején szórólapokat osztanak, plakátolnak neki pénzért.

Robin székházába jellemzően egyrészt azok a gyermekek járnak, akiknek szülei éppen bizalomteli kapcsolatban állnak Robinnal, másrészt viszont azok válnak törzsvendéggé, akiknek útjait szüleik valamely okból kifolyólag kevésbé tudják kontrollálni, például egyedülálló és sokat dolgoznak, vagy valamilyen szenvedélybetegséggel, mentális problémával küzdenek. Ezek a gyermekek saját sérülékeny

strukturális helyzetük szűk köreit járják, délelőttjüket a legalacsonyabb presztízsű iskola szegregált osztályában töltik, délután pedig a szegénynegyed utcáin bandáznak. Ők könnyen elkeverednek Robin székházába, hogy ott éljék tovább társasági életüket. Szemükben Robin egy nagyon is ismerős tekintélyszemély, egyfajta nagybácsi- vagy apafigura, aki része a számukra otthonos viszonyrendszereknek. A székházba érkezve a gyerekek megtárgyalják Robinnal saját kis közegük aktuális ügyeit, azt, hogy ki kibe szerelmes, ki kivel szökött meg, és mindezt a szegény cigány közösségekre jellemző beszédmódban teszik, ugratásokkal fűszerezve (vö. Réger 1990). A már tizenéves fiúk szemében Robin nemcsak a saját közegükhöz kötődő sikeres férfi, hanem egy olyan figura is, aki mögé beállva az erőforrásokhoz való hozzáférésre számítanak, még ha sok esetben ez csupán Robin pozíciójához kapcsolódó fantázia is.

A szegénynegyedek politikai kliensi viszonyai – amellet, hogy az állami erőforrások becsatornázásának szavazatokká váltását jelentik a függő viszonyok által – számtalan más fontos jelenségre is felhívják a figyelmünket. Egyrészt, ahogy a témával foglalkozó szerzők hangsúlyozzák, a politika osztályhelyzettől függő különböző értelmezéseire. Domándi példánk megvilágítja, hogy a szegény és stigmatizált lakosság körében a politika explicit módon az erőforrásokhoz való hozzáférés eszköze, amelynek póreségét kevésbé fedik el ideológiai vagy értékrendbeli választások. Másrészt azt is láttuk, hogy a politikai kliensség gyakorlatát folyamatos kritikák kísérik a közösségben, illetve hogy ezek mikor válnak a gyakorlatot vagy az amögött álló politikai erőt elutasító cselekvéssé, az szintén számos tényezőtől függ. Többek között a függés mértékétől, az egzisztenciális biztonságot adó alternatívák meglététől, az ország politikai, gazdasági állapotától, a helyi politikai hatalom megítélésétől és a közvetítő közösségbe való beágyazottságának módjától. A fejezetben tárgyalt eset azt is megmutatta, hogy a társadalmi mobilitást hajtó aspirációk szintén a fenti kliensi viszonyokból történő kiágyazódás felé viszik a szereplőket. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a társadalmi felemelkedés nem feltétlenül jár az autonómia növekedésével, hanem inkább más típusú függőségek rendszerébe integrál.

Összegzés

Tanulmányunk két esettanulmányon keresztül mutatta be, hogyan válhatnak a kliensi viszonyok a társadalmi integráció és az erőforrások elosztásának csatornáivá hátrányos helyzetű roma csoportok számára a vidéki Magyarországon. Írásunkkal ahhoz a társadalomtudományi irányhoz csatlakoztunk, mely szerint a hierarchikus, függő viszonyokat nem pusztán az individuumok autonómiáját előtérbe helyező, progresszív „libertariánus” nézőpontból lehet értelmezni, hanem a cselekvők társadalmi helyzetének figyelembevételével érthetjük meg, milyen kényszereket és mozgástereket jelentenek az ilyen viszonyok. Esettanulmányainkban láthatuk, hogy mind a közfoglalkoztatás, mind a politikai kliensség erőforráshiányos társadalmi helyzetben tágabb értelemben vett egzisztenciális biztonságot nyújthat, miközben a szereplők kialakítják saját relatív autonómiájukat a hierarchikus viszonyok között.

Cikkünkben a kliensi kapcsolatokat nem egy meghaladandó társadalomtörténeti maradványként értelmezzük, de nem is pusztán a jelenlegi politikai gazdaságtani folyamatok produktumának tekintjük. Számunkra ezek a hierarchikus viszonyok olyan társadalomtörténeti folytonosságba illeszkedő szerveződési formák, amelyeket az adott strukturális folyamatok aktiválnak. Tanulmányunkban felhívjuk a figyelmet a kliensi és osztályalapú szerveződések összetett viszonyára. Elemzői szempontból ugyanis az osztályalapú szolidaritás és a klientizmus nemcsak különböző, hanem potenciálisan ellentétes társadalmi elveket is képvisel. Míg az osztályképződés elve lehetővé teszi az uralkodó termelési rendszer hasonló pozícióiban élők összekapcsolódását és közös érdekvédelmét, addig a klientizmus a vertikális integrációt támogatja azáltal, hogy erősíti a hierarchiát és a lojalitást a rendkívül egyenlőtlen hatalmi pozíciókban lévő szereplők között úgy, hogy őket egy közös értékvilághoz is kapcsolja. Amellett érveltünk, hogy a klientizmus társadalomtörténetileg egy olyan szerveződési forma a magyar vidéken, amely az osztálypolarizáció dezintegrációs hatása ellen „bevethető”. Cikkünkben a közfoglalkoztatást is ebben a keretben vizsgáltuk mint olyan szociálpolitikát, amely intézményesíti az informális kliensi viszonyokat, így enyhítve a periférikus vidéki települések osztály- és etnikai szerkezetének válságát 2008 után.

Továbbá tanulmányunkban amellett érveltünk, hogy a periférikus magyar vidéken a kis léptékű társadalmi mobilitás szempontjából a kliensi viszonyok ugyanolyan meghatározóak, mint az autonóm egyéneket feltételező oktatási rendszer. A közfoglalkoztatásról szóló esettanulmányban is mutattunk erre példákat, és a politikai klientizmust taglaló részben szintén bemutattuk, hogy az erőforrásokat elosztó közvetítő szerep a társadalmi felemelkedés egy fontos csatornája. Cikkünk-

ben hangsúlyoztuk mind a közfoglalkoztatás, mind a politikai klientizmus kapcsán, hogy a függőségi viszonyok és az egyéni autonómia értelmezése és megélése társadalmi pozíciótól függ, ahogy magának a politikának az értelmezése is. Második esettanulmányunkban láthattuk, hogy a politika a hátrányos helyzetű vidéki községekben az erőforrásokhoz való hozzáférés eszköze, és kevésbé érték vagy ideológiai alapú választás. Mindezek mellett tanulmányunk arra is rávilágított, hogy a társadalmi mobilitás kivezet a fenti kliensi viszonyokból, ugyanakkor hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi felemelkedés nem feltétlenül jár az autonómia növekedésével, ehelyett más típusú függőségek rendszerébe integrál, amelynek természetét már nem ez a cikk hivatott feltárni.

Hivatkozások

- Asztalos Morell, I. (2014) Workfare with human face? Innovative utilizations of public work in rural municipalities in Hungary. *Metszetek*, 3(4), 3–24.
- Auyero, J. (2000) The Logic of Clientelism in Argentina: An Ethnographic Account. *Latin American Research Review*, 35(3), 55–81. <https://doi.org/10.1017/S0023879100018653>.
- Auyero, J. – Benzecry, C. (2017) The Practical Logic of Political Domination: Conceptualizing the Clientelist Habitus. *Sociological Theory*, 35(3), 179–199. <https://doi.org/10.1177/0735275117725767>.
- Bódi M. – Kovalcsik T. (2023) A Fidesz társadalmi bázisának változásai 1998 és 2022 között. *Földrajzi Közlemények*, 147(1), 40–51. <https://doi.org/10.32643/fk.147.1.3>.
- Bourgois, P. (1995) *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brković, Č. (2017) *Managing Ambiguity. How Clientelism, Citizenship, and Power Shape Personhood in Bosnia and Herzegovina*. New York: Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781785334146>.
- Csoba J. (2010) A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély*, 21(1), 4–24.
- Czirfusz M. – Ivanics Zs. – Kovai C. – Meszmann T. (2019) A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat*, 26, 142–170.
- Desmond, M. (2014) Relational ethnography. *Theory and Society*, 43(5), 547–579. <https://doi.org/10.1007/s11186-014-9232-5>.
- Durst J. (2010) „Minden évben máshogy fordul a világ”. A telepfelszámolástól a szegregált cigány faluig. *anBlok*, 4, 34–38.
- Durst J. – Nyíró Zs. (2021) Introduction. Cultural migrants? The consequences of educational mobility and changing social class among first-in-family graduates in Hungary. *Szociológiai Szemle*, 31(3), 4–20. <http://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.3.1>.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom – és szociálpolitika 1990–2015*. Budapest: Osiris.
- Ferguson, J. (2015) *Give a Man a Fish: Reflections on the New Politics of Distribution*. Durham: Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1198xwr>.
- Franklin, A. – Kovach, I. – Csurgó, B. (2016) Governing Social Innovation: Exploring the Role of 'Discretionary Practice' in the Negotiation of Shared Spaces of Community Food Growing. *Sociologia Ruralis*, 57(4), 439–458. <https://doi.org/10.1111/soru.12126>.
- Friedman, S. (2016) Habitus clivé and the emotional imprint of social mobility. *The sociological review*, 64(1), 129–147. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12280>.
- Gerő M. – Vigvári A. (2019) Közfoglalkoztatás, redistribúció és helyi hatalom. *Esély*, 30(2), 3–30.
- Geva, D. (2021) Orban's Ordonationalism as Post-neoliberal Hegemony. *Theory, Culture & Society*, 38(6), 73–91. <https://doi.org/10.1177/0263276421999>.
- Hann, C. (2018) Moral(ity and) Economy: Work, Workfare, and Fairness in Provincial Hungary. *European Journal of Sociology*, 59(2), 225–254. <https://doi.org/10.1017/S000397561700056X>.
- Harcza I. (1991) A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben: Előzetes kutatási eredmények. *Agrártörténeti Szemle*, 33(1–4), 1–36.
- Hickel, J. – Haynes, N. (2018) *Introduction. In Hierarchy and Value: Comparative Perspectives on Moral*. New York: Berghahn Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctww04dnd.5>.
- Hilgers, T. (2011) Clientelism and Conceptual Stretching: Differentiating Among Concepts and Among Analytical Levels. *Theory and Society*, 40(5), 567–588. <https://doi.org/10.1007/s11186-011-9152-6>.

- Hofer T. (1991) Patrónus–kliens-kapcsolatok a paraszttársadalomban. In Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 148–158.
- James, D. (2011) The Return of the Broker: Consensus, Hierarchy, and Choice in South African Land Reform. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 17(2), 318–338. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2011.01682.x>.
- Jansen, S. (2015) „Normal Lives”: Towards an Anthropology of Yearning. In *Yearnings in the Meantime: „Normal Life” and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York: Berghahn Books, 33–59.
- Lawler, S. – Payne, G. (2018) Introduction: Everyone a winner?. In *Social mobility for the 21st century*. London: Routledge, 1–12. <https://doi.org/10.4324/9781351996808-1>.
- Kálmán J. (2015) A közfoglalkoztatási programok háttere és nemzetközi tapasztalatai. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2014*. Budapest: MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, 42–58.
- Kemény I. (1991) *Közelről s távolból*. Budapest: Gondolat.
- Koster, M. – van Leynseele, Y. (2018) Brokers as Assemblers: Studying Development Through the Lens of Brokerage. *Ethnos. Journal of Anthropology*, 83(5), 803–813. <https://doi.org/10.1080/00141844.2017.1362451>.
- Kovai, C. (2016) Önellátó függőség: A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó, 137–160.
- Kovai C. (2017) *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Kovai, C. (2019) Permanent wage labour as a norm. Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 9(S17), 143–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>.
- Kovai C. (2020) Egy "elképzelt kéziposztály" és a lokalitás "valósága". Tanodák mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle* (30)2 72–95.
- Kovai C. – Vigvári A. (2020) Befejezetlen proletarizáció? Vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válság után. *Tér és Társadalom*, 34(3), 68–89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>.
- Kovai, C. – Virág, T. (2020) How to keep control? Everyday practices of governing urban marginality in a time of massive outmigration in Hungary. In Hall, S. M. – Pilmott-Wilson, H. – Horton, J. (szerk.) *Austerity Across Europe. Lived Experiences of Economic Crisis*. London: Routledge, 167–180.
- Kovács, I. (1988) Polgárosodás, középíregeződés: Néhány észrevétel a mezőgazdasági kistermelőkről. *Szociológia*, 18(2), 153–183.
- Kovács I. (2012) *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kovács I. (2017) Fogalmak és megközelítések. In *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA TK Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale, 7–21.
- Márkus, I. (1973) Az utóparaszság arcképéhez. *Szociológia*, 2(1), 56–67.
- Mosse, D. (2005) Introduction: The Ethnography of Policy and Practice. In *Cultivating Development. An Ethnography of Policy and Practice*. London: Pluto Press, 1–20.
- Naudet, J. (2018) *Stepping into the Elite. Trajectories of Social Achievement in India, France, and the United States*. Oxford: Oxford University Press.
- Peacock, V. (2015) The Negation of Hierarchy and its Consequences. *Anthropological Theory*, 15(1), 3–21. <https://doi.org/10.1177/1463499614564887>.

- Piliavsky, A. (2014) Introduction. In *Patronage as Politics in South Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–39. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107296930>.
- Pulay, G. (2017) *Street life, value and exchange in a poor neighborhood of Bucharest*. Doctoral Thesis. Budapest: Central European University Department of Sociology and Social Anthropology.
- Reay, D. (2013) Social mobility, a panacea for austere times: Tales of emperors, frogs, and tadpoles. *British Journal of Sociology of Education, Special Issue on Social Mobility*, 34(5–6), 660–677. <https://doi.org/10.1080/01425692.2013.816035>.
- Reay, D. (2017) The cruelty of social mobility: Individual success at the cost of collective failure? In Lawler, S. – Payne, G. (szerk.) *Social mobility for the 21st century*. London: Routledge, 146–157. <https://doi.org/10.4324/9781351996808-12>.
- Reeves, M. (2016) Diplomat, Landlord, Con-artist, Thief. Housing Brokers and the Mediation of Risk in Migrant Moscow. *The Cambridge Journal of Anthropology*, 34(2), 93–109. <https://doi.org/10.3167/ca.2016.340207>.
- Réger Z. (1990) *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Scharle Á. – Balás G. – Csité A. – Németh N. – Cseres-Gergely Zs. – Köllő. J. – Scharle, Á. – Váradi B. (2011) *A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre*. Budapest: Budapest Intézet – Hétfa Elemző Központ. Elérhető: https://www.budapestinstitute.eu/uploads/BI_kozcelu_kut_jelentes_2011aug30.pdf [Letöltve: 2024-07-05].
- Scharle Á. (2012) Jóléti és munkanélküli-ellátások. In Fazekas K. – Scharle Á. (szerk.) *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, 134–142.
- Scheiring, G. – Szombati, K. (2020) From neoliberal disembedding to authoritarian re-embedding: The making of illiberal hegemony in Hungary. *International Sociology*, 35(6), 721–738. <https://doi.org/10.1177/0268580920930591>.
- Szalai J. (2007) *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szikra, D. (2014) Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 24(5), 486–500. <https://doi.org/10.1177/0958928714545446>.
- Szikra, D. (2018) *Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.
- Szikra, D. – Öktem, K. G. (2023) An illiberal welfare state emerging? Welfare efforts and trajectories under democratic backsliding in Hungary and Turkey. *Journal of European Social Policy*, 33(2), 201–215. <https://doi.org/10.1177/09589287221141365>.
- Szombati, K. (2018) *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. New York: Berghahn Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04cbm>.
- Szombati, K. (2021) The Consolidation of Authoritarian Rule in Rural Hungary: Workfare and the Shift from Punitive Populist to Illiberal Paternalist Poverty Governance. *Europe-Asia Studies*, 73(9), 1703–1725. <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1990861>.
- Szőke, A. (2015) A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, 6–7, 734–750. <https://doi.org/10.1080/13621025.2015.1053790>.
- Valuch, T. (2004) Changes in the Structure and Lifestyle of the Hungarian Society in the Second Half of the 20th Century. In Gyáni, G. – Kövér, Gy. – Valuch, T. (szerk.) *Social history of Hungary from the Reform Era to the End of the Twentieth Century*. New York: Columbia University Press, 511–668.

- Várad M. (2016) Értékteremtő közfoglalkoztatás periférikus vidéki terekben. *Esély*, 1, 30–56.
- Vigvári A. (2015) Vissza a tanyákra – egy cigány család újakezdési esélyei a szabolcsi pusztai világban. In Virág T. (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 211–227.
- Virág T. (2010) *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://doi.org/10.17649/TET.25.2.1822>.
- Virág T. – Zolnay J. (2010) Csapdába került önkormányzatok, csapdában tartott szegények – közfoglalkoztatás a Csereháton. *Esély*, 21(1), 119–130.
- Wacquant, L. J. D. (2008) *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. London: Polity Press.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

INTEGRÁCIÓS CSOPORTOK 2021-BEN

GYŐRI ÁGNES

Bevezetés

A magyar társadalom integrációjának kutatása egy 2015-ben készült alapkutatással indult, melynek során Kovách és munkatársai (2017) a társadalom rétegződésének mérésére egy olyan *integrációs modellt* dolgoztak ki, amely az egyének integráltságának különböző szintjeit figyelembe véve képez társadalmi csoportokat. A magyar társadalom integrációjának nyolc dimenzióját először ezen a 2015-ös felvételnek az adatain határozták meg. A kutatás 2018-ban és 2021-ben is folytatódott egy-egy nagymintás adatfelvétellel. A 2018-as felmérés eredményeiről az elmúlt években már több, a magyar társadalom integrációs/dezintegrációs folyamatait vizsgáló tanulmánykötet is megjelent (ld. Kovách 2020a, 2020b, Balogh et al. 2019, Szabó–Gerő 2019, 2022). Jelen kötet a 2021-es vizsgálat adatai alapján készült tanulmányokat fűzi egybe, melyek továbbra is az integrációalapú társadalmi csoportok elemzésére fókuszálnak, hozzájárulva ezzel a magyarországi integrációs mechanizmusok mélyebb megismeréséhez.

A társadalom rétegződésére kidolgozott *új társadalommodell*, az *integrációs modell* elméleti háttéréről részletesen olvashat a közönség Kovách Imre és szerzőtársai (2015, 2017) átfogó tanulmányaiban. Konceptiójuk az egyéni társadalmi integráltság három szintjére épít: a rendszerszintű integrációra, a társadalmi szintű integrációra és a személyközi integrációra. E három – a társadalom kohézióját, integrált működését biztosító – szintet nyolc dimenzió alapján operacionalizálták, és ezek alapján képeztek – modellalapú klaszterelemzéssel – társadalmi csoportokat (Kovách et al. 2016, 2017, 2018, Gerő et al. 2020).

Jelen tanulmány a legfrissebb, 2021-es adatok alapján mutatja be az integráció mérésére kidolgozott társadalommodell létrehozását, és részletesen jellemzi a modellálás eredményeként létrejött integrációs csoportokat.

Adatok, változók

Az adatfelvétel

A kutatássorozat 2021. évi adatfelvételének módszere – hasonlóan a 2015-ös és 2018-as adatfelvételekéhez – személyes megkeresésen alapuló kérdőíves vizsgálat volt, melyre 2021. október 10. és november 16. között került sor. A Závecz Research (ZRI) által megvalósított 2021. évi adatfelvétel 5000 – legalább 18 éves vagy annál idősebb, Magyarországon élő, magyar állampolgárságú – személyre kiterjedő országos reprezentatív mintán készült.¹ A mintába kerülő személyek összetétele aránya nem, életkori csoport, iskolai végzettség és településtípus szerint tükrözte a teljes felnőtt népességre e téren jellemző arányokat.

A minta kiválasztása során kétlépcsős, arányosan rétegzett valószínűségi mintavételi eljárás alkalmazására került sor. Az elsődleges mintavételi egységeket a települések (275 település és 23 budapesti kerület), a végső mintavételi egységeket a lakosság megfelelő korú csoportjai alkották. Első lépésben a települések kerültek kiválasztásra a 18 éves és annál idősebb lakosság számával arányos valószínűséggel, második lépésben pedig a kiválasztott településeken belül azonos számú válaszadó került a mintába. A lakcímek kiválasztása véletlenszerűen történt a mintába került településeken a mintakeretben szereplő esetszámnak megfelelően, és a kérdezőbiztosok címkártyáján a lakcím mellett a felkeresett személy neve, valamint korcsoportja szerepelt. A címkeresés menete az alábbiak szerint zajlott: a megadott utcában és házszám alatt főszabály szerint elsőként olyan válaszadót keresett a kérdezőbiztos, aki nemben és korcsoportban megfelel a címkártyára írtaknak. Ha a kérdezőbiztos valamilyen ok (pl. elköltözés, választ megtagadás) miatt nem járt sikerrel, akkor a megadott címtől jobbra araszolva a következő házban/lakásban próbálkozott. Ezt az eljárást egészen addig folytatta, amíg nem sikerült megfelelő kvótaszempontú személyt találnia. Ez az alkalmazott mintakezelési technika biztosította, hogy a kiinduló minta címeinek és a megkérdezettek társadalmi, demográfiai paraméterek szerinti összetétele lényegében azonos maradjon. Az adatfelvételben 261 kérdezőbiztos dolgozott, és 5000 sikeres interjú készült.

A nemzetközi gyakorlatot követve az adatfelvétel lezárása után – a minta minél pontosabb illeszkedése érdekében – a ZRI többszempontú súllyal látta el az adatbázist, melynek során a 2016. évi mikrocenzus adatai jelentették a populációs

¹ Az integrációkutatás korábbi adatfelvételei során ennél kisebb elemszámú mintákat alkalmaztak: a 2015-ös adatfelvétel 2687 fős, a 2018-as adatfelvétel 2700 fős mintán készült. A 2015. évi adatfelvétel részletes leírását lásd Kovách et al. 2017:24, a 2018. évi adatfelvételét Szabó–Gerő 2019:123–124.

adatok forrását. A súlyozási eljárás során figyelembe vett szociodemográfiai változók a következők voltak: nem, életkor (3 korcsoport), településtípus (4 településszint) és iskolai végzettség (4 iskolázottsági szint). A kapott súlyváltozó értékei 0,65 és 1,10 közé esnek úgy, hogy 92%-uk esik 0,89 és 1,02 közé. A súlyoknak ez a kis szóródása azt mutatja, hogy már a nyers adatbázis is igen jól közelítette a kiindulósokaság főbb jellemzőit.

A kutatást a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatásetikai Bizottsága engedélyezte (ügyiratszám: TK-14/2021). Minden résztvevő beleegyező nyilatkozatot tett, és az adatok az adatkezelési tervnek megfelelően kerültek felhasználásra.

Az integrációs modell létrehozásához használt változók

Az integrációkutatás-sorozat keretén belül készült adatfelvételek mindegyikében, így a legfrissebb, 2021-es adatfelvételben is ugyanazzal a változószettel történt az egyes integrációs dimenziók mérése, melyeket az alábbiakban részletesen bemutatunk.

A *rendszerszintű integráció indikátora* a politikai részvétel, az intézményekbe vetett bizalom és a társadalmi normák elfogadása.

1. A *politikai részvételt* egy háromkategóriás ordinális változó méri, melynek a legalacsonyabb értéke azt jelenti, hogy a kérdezettnek semmiféle politikai, közéleti aktivitása nincs (azaz nincs választási hajlandósága, és szavazáson túli politikai tevékenységekben sem vett részt az elmúlt 12 hónapban), a középső értéke azt, hogy biztos szavazó lenne egy most vasárnap esedékes országgyűlési választásokon, míg a legmagasabb értéke azt, hogy a kérdőívben felmért részvételi repertoártípusból² legalább egyben aktív volt a kérdezést megelőző 12 hónapban.
2. Az *intézményekbe vetett bizalmat* az Országgyűlésbe, a jogrendszerbe, a rendőrségbe és a politikusokba vetett bizalom 11-fokú skálán mért átlaga ragadja meg.
3. A *társadalmi normák elfogadását* egy olyan főkomponens méri, mely a *World Values Survey* kérdőíve alapján négy változó felhasználásával került kialakításra.

2 A kérdőívben szereplő kérdés: „Különböző módokon lehet a közügyekben cselekedni, a problémák megoldásáért fellépni. Az elmúlt egy évben előfordultak-e Önnek az alábbiak? (1) ...kapcsolatba lépett országgyűlési képviselőjével vagy más országos politikussal; (2) ...kapcsolatba lépett helyi önkormányzati képviselőjével, polgármesterével; (3) ...tevékenykedett egy politikai szervezetben (akár pártban) vagy politikai mozgalomban; (4) ...részt vett egy politikai párt kampányában (pl. plakátolás, jelkép-, jelvényviselés, szórólapozás); (5) ...tiltakozó levelet, petíciót írt alá, részt vett aláírásgyűjtésben; (6) ...részt vett engedélyezett vagy nem engedélyezett nyilvános demonstráción, tüntetésen, vonuláson; (7) ...szándékosan, elvi okokból vásárolt vagy nem vásárolt, bojkottált bizonyos árucikkeket; (8) ...pénzt adományozott egy politikai vagy civil szervezetnek vagy csoportnak?”

A kérdőívben szereplő kérdések arra irányultak, hogy a kérdezett mennyire tartja megengedhetőnek a következő normaszegéseket: (1) pénzt adni rendőrnek, hogy elkerülje a büntetést, (2) közterületen szemetelni, (3) nem kérni számlát, hogy kevesebbet kelljen fizetnie, (4) megtartani a bolti pénztárostól vagy a pincértől a visszakapott pénzt annak ellenére, hogy többet kapott a visszajárónál. A felsorolt cselekvések megengedését vagy elutasítását egy 11 fokú skála mérte, ahol a 0 jelenti azt, hogy soha nem megengedhető, a 10-es érték pedig azt, hogy mindig megengedhető. A normakövető változó létrehozásához – a könnyebb értelmezhetőség érdekében – mind a négy változó átkódolásra került, majd ezekből a változókból egy főkomponens készült, melynek magas értékei a normaszegés elfogadását, alacsony értékei pedig a normaszegés elutasítását tükrözik. *A társadalmi szintű integráció indikátorai* a munkaerőpiaci részvétel és a civil részvétel.

4. A munkamegosztásban való részvételt a *munkaintenzitás* változója méri, mely azt írja le, hogy a válaszadó a lehetséges munkaidőhányad részében volt foglalkoztatott az elmúlt egy évben (a teljes munkaidőben végzett munkát 100%-nak tekintve). A változó értékei 0 és 1 között változhatnak: a 0 azt jelzi, hogy a kérdezést megelőző 12 hónapban a kérdezett egyáltalán nem dolgozott, az 1 pedig azt, hogy végig teljes munkaidőben dolgozott.³
5. A *civil részvételt* az öntevékenységgel, a nonprofit szektorhoz tartozó szervezetek munkájában való részvétel méri. A kérdőív arra kérdezett rá, hogy a válaszadó kötődik-e tagként, önkéntesként, támogatóként vagy rendezvényen résztvevőként szabadidős szervezetekhez, közéleti témával foglalkozó szervezetekhez, vallási-egyházi szervezetekhez, érdekképviselői szervezetekhez, szomszédsági-szülői szervezetekhez vagy kifejezetten politikai szervezetekhez.⁴ *A személyközi integráció indikátorai* az egocentrikus kapcsolathálózat nagysága, azaz a bizalmas kapcsolatok (core discussion network) és a gyenge kapcsolatok (nexusdiverzitás) száma, valamint a szubjektív kirekesztettség érzése.

³ A részmunkaidős hónapokat 0,5 súllyal figyelembe véve.

⁴ A kérdőívben szereplő kérdés: „Kötődik-e Ön valamilyen módon (akár tagként, akár önkéntesként, pártolóként, támogatóként, vagy úgy, hogy többször részt vesz a rendezvényein) az alább felsorolt egyesületekhez, társaságokhoz, önkéntes szervezetekhez? (1) sportklub, sportegyesület; (2) kulturális vagy hobbi kör (tánc, színjátszó, dalárda, filmklub, felolvasókör, zenekar, hagyományörző egyesület stb.); (3) ifjúsági, diák- illetve hallgatói szervezet; (4) oktatással vagy egészségüggyel foglalkozó szervezetek; (5) környezetvédelemmel foglalkozó szervezetek; (6) karitatív, hátrányos helyzetűekkel, idősekkel, szociális ügyekkel foglalkozó szervezet, egyesület, mozgalom; (7) vallási, egyházi szervezet; (8) szakszervezet, szakmai (gazdasági, tudományos) kör, társaság; (9) politikai (párt, politikai ifjúsági szervezet, közéleti kérdéseket felvállaló, polgári kör) szervezet; (10) szülői közösség, lakóhelyi csoport, nyugdíjas klub.”

6. A bizalmas, fontos beszélgetési kapcsolatokat (core discussion network) a kérdőív a „fontos dolgok” névgenerátora alkalmazásával mérte fel. A kérdőív arra kérte a válaszadókat, hogy mondják meg, hány személlyel (legfeljebb 5) beszél meg a fontosabb problémáikat.⁵ A kérdésnél felsorolt személyek száma mutatja a kérdezett közeli-erős (beszélgetési) kapcsolathálózatának méretét.
7. A *nexusdiverzitást*, azaz a gyenge kapcsolatok számát szintén egy mennyiségi indikátor méri. A kérdőív pozíciógenerátor-technika alkalmazásával azt tárta fel, hogy a válaszadó a felsorolt 21 különböző presztízsű foglalkozású személy – úgymint könyvelő, középiskolai tanár, sofőr, autószerelő, ügyvéd, újságíró stb. – közül hányat ismer személyesen.⁶
8. A *szubjektív társadalmi kirekesztettséget* egy olyan indikátor ragadja meg, amely négy változóból áll. A *European Quality of Life Survey* alapján az alkalmazott kérdőív a válaszadók által érzékelt társadalmi kirekesztettséget a következő állításokkal való egyetértés, illetve egyet nem értés segítségével mérte fel: (a) Úgy érzem, hogy kiteszt a társadalom, (b) Az élet olyan bonyolulttá vált, hogy alig találok az utam, (c) Úgy érzem, hogy az emberek, akikkel találkozom, nem ismerik fel az értékét annak, amit csinálok, (d) Néhány ember lenéz a munkám miatt vagy azért, mert nem dolgozom. A felsorolt állításokkal való egyetértést vagy egyet nem értést egy ötfokú skála méri, ahol az 1-es azt jelenti, hogy egyáltalán nem, míg az 5-ös azt fejezi ki, hogy teljes mértékben egyetért. A szubjektív társadalmi kirekesztettség mutatója e négy válasz átlagaként létrehozott változó, melynek magas értékei azt tükrözik, hogy a válaszadó nagymértékű társadalomból való kirekesztődést érzékel, alacsony értékei pedig azt, hogy nem érzi magát marginalizált helyzetben.

5 A kérdőívben szereplő kérdés: „A legtöbb ember egy-egy fontos dolgot időnként megbeszél másokkal. Ha mondjuk az elmúlt fél évre gondol: kik azok az emberek, akikkel Ön a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte?”

6 A kérdőívben szereplő kérdés: „Felolvasok néhány foglalkozást, kérem, mondja meg mindegyikről, hogy személyesen ismer-e ilyen foglalkozású embereket. A személyesen ismeri itt azt jelenti, köszönőviszonyban vannak, névről ismerik egymást.”

Integrációs csoportok 2021-ben

Mint ahogyan az integrációkutatás korábbi mintáin, a 2021-ben felvett mintán is a látens osztályelemzés (*latent class analysis, LCA*) módszerével⁷ történt az integrációs modell létrehozása a fent bemutatott nyolc integrációt mérő változó bevonásával, melyek mintán belüli megoszlását az 1. táblázat tartalmazza. A látens osztályelemzés lényege, hogy az egyéneket a megfigyelt változók alapján látens csoportokba sorolja, mégpedig úgy, hogy minden válaszadó esetében megbecsüli az adott osztályba tartozás valószínűségét (Collins–Lanza, 2010). Az elemzés során 2–8 csoportos megoldásokat vizsgáltunk, és a legjobb modellmegoldás meghatározásához figyelembe vettük a modell illeszkedését (Akaiké információs kritérium, Bayesian információs kritérium), a Lo-Mendell-Rubin valószínűség-ihányados-teszt (LMR-LRT) szignifikáns eredményét, az osztályok nagyságát (a minta legalább 5%-a legyen) és a magasabb entrópiaértéket (Nylund–Asparouhov–Muthén 2007). A tesztstatisztikák és az interpretálhatóság szempontjából a legoptimálisabb felosztásnak a hétosztályos modellstruktúra bizonyult, akárcsak 2015-ben és 2018-ban.

1. táblázat
A klaszterképző változók standardizálatlan átlagai, 2021

év	politikai részvétel	intézményi bizalom	normaszegés elfogadása*	munka- intenzitás	civil részvétel	bizalmas kapcsolatok	gyenge kapcsolatok	szubjektív kirekesztettség
2021	0,64	4,60	0,00	0,68	0,64	2,09	9,74	1,96

Magyarázat: *A normaszegés elfogadását mérő változó egy főkomponens, amely 0 átlagú.

A 2. táblázat a hét integrációs csoport mintán belüli megoszlását mutatja be. Az egyes csoportok elnevezése az integráció mérésére használt dimenziók meghatározó jellege alapján történt.

⁷ R program Mclust csomagjával.

2. táblázat
Az integrációs csoportok megoszlása 2021-ben

Integrációs csoport	Gyakoriság	Százalék	Érvényes százalék
Kapcsolatgazdag, politikailag aktívak	507	10,1	10,1
Lokálisan integráltak	288	5,8	15,9
Politikailag integráltak	755	15,1	31,0
Normakövető kapcsolatgazdagok	726	14,5	45,5
Normakövető, munkaerőpiacon integráltak	1030	20,6	66,1
Dezintegrációtól veszélyeztetettek	882	17,6	83,8
Normakövető dezintegráltak	812	16,2	100,0
Összesen:	5000	100,0	

A csoportképző változók standardizálatlan átlagait az egyes csoportokon belül a 3. táblázatban közöljük. A rendszerintegráció mérésére alkalmazott politikai részvétel-változó integrációs csoportokon belüli megoszlását külön táblázat (4. táblázat) tartalmazza, mivel kategoriális változó.

A *kapcsolatgazdag politikailag aktívak* (10,1%) a magyar társadalom tizedét tették ki 2021-ben. Rendszerintegrációjukat tekintve kiemelkedő a csoport politikai aktivitása: itt a legmagasabb a szavazáson túli politikai tevékenységekben való részvétel, és a legalacsonyabb a politikai, közéleti passzivitás. Személyközi integrációjuk is kiemelkedik a többi csoport közül: körükben a legmagasabb a nexus-diverzitás, de a bizalmas beszélgetési kapcsolatok száma is magas, és a szubjektív kirekesztettség érzése is jóval átlag alatti. Ugyancsak jelentős a civil részvételük (a második legmagasabb a mintában), ugyanakkor a munkaintenzitásuk nem tér el lényegesen a társadalmi átlagtól. Társadalmi-demográfiai sajátosságait tekintve ebben a csoportban a második legmagasabb az egy főre jutó háztartási jövedelem átlaga, és a diplomások aránya is jóval a társadalmi átlag felett van. Ennek megfelelően a szubjektíve jó anyagi helyzetben élők aránya is magas a csoportban (a második legmagasabb: 57,3%).

A legkisebb méretű csoportot jelentő *lokálisan integráltak* (5,8%) sajátossága a kiugróan magas civil részvétel. További jellegzetességük, hogy körükben a második legmagasabb a választáson túli politikai aktivitás és az intézményekbe vetett bizalom szintje. Kapcsolati hálójuk is széles: mind a bizalmas-erős, mind a gyenge kapcsolataik száma átlag feletti. Ugyanakkor árnyalja ezt a kedvező képet, hogy a szubjektív kirekesztettségérzetük a társadalmi átlag felett van. A csoport legfontosabb szociológiai jellemzője, hogy körükben a legmagasabb a vidéki kisebb városokban és községekben élők aránya (71,4%), ezzel párhuzamosan pedig

a legalacsonyabb a fővárosiak aránya (8,3%). Ebben a csoportban a legmagasabb a diplomások (36,1%), valamint a diplomás apák aránya (19,3%), és az anyagi helyzetük is átlag feletti, jóllehet az egy főre jutó háztartási jövedelmük átlagos.

A *politikailag integráltak* (15,1%) csoportja mind a három integrációs mechanizmus alapján mutat kiemelkedő vonásokat. Rendszerintegrációjuk erős, hiszen nekik van a legmagasabb intézményi bizalmuk, és ők utasítják el legerősebben a normaszegést. Továbbá ebben a csoportban a legmagasabb a szavazási hajlandóság is, jóllehet a szavazáson túli politikai aktivitás elmarad az átlagostól. Társadalmi integrációjuk a munkaerőpiachoz való kapcsolódás révén magas (a csoport közel 88%-a gazdaságilag aktív), de a civil részvételük átlag alatti. Személyközi integrációjuk a nexusdiverzitás tekintetében erős (körükben a második legmagasabb a gyenge kapcsolatok száma), és a szubjektív kirekesztettségérzetük is rendkívül alacsony, ugyanakkor a bizalmas-erős kapcsolataik száma elmarad az átlagtól. Szociodemográfiai karakterisztikájukat tekintve az egyik legkedvezőbb anyagi és származási helyzetű csoport: körükben a legmagasabb a szubjektíve jó anyagi helyzetűek (60,2%) és második legmagasabb a diplomás apák aránya (13,6%). Továbbá az erős munkaerőpiaci részvételük és magas iskolázottságuk (itt a második legmagasabb a diplomások aránya, 28%) eredményeképpen ebben a csoportban a legmagasabb az ekvivalens jövedelem átlaga. A politikailag integráltak több mint kétharmada (70,4%-a) kisebb vidéki településeken él, és csak hatoda (15%) budapesti. Feltűnő, hogy ebben a csoportban a legalacsonyabb a roma származásúak aránya (4,2%).

A *normakövető kapcsolatgazdagok* (14,5%) személyközi integrációja erős, mivel körükben a legmagasabb a bizalmas kapcsolatok száma, és nexusdiverzitásuk is jóval a társadalmi átlag felett van. Továbbá a szubjektív kirekesztettségérzetük a második legalacsonyabb a mintában. Rendszerintegrációjuk elsősorban az intézményi bizalmuk és a normaszegés elutasítása révén erős, ugyanakkor a politikai részvételük rendkívül alacsony, ugyanis ebben a csoportban a második legmagasabb a politikailag teljesen passzívak aránya (74,9%). A társadalmi szintű integrációjuk teljesen átlagos mind a munkaintenzitás, mind a civil részvétel tekintetében. A csoport társadalmi-demográfiai sajátossága, hogy ez a legfiatalabb átlagéletkorú csoport (41,5 év), és ebben a csoportban a legmagasabb a városlakók aránya (79,2%). Származási hátterük és anyagi helyzetük nagyon kedvező: magas a diplomás apák (13,5%) és a szubjektíve jó anyagi helyzetűek aránya (57,1%), emellett itt találjuk a harmadik legmagasabb egy főre jutó háztartási jövedelmet.

A legnagyobb csoport, a *normakövető, munkaerőpiacon integráltak* (20,6%) legfontosabb jellemzője, hogy erős a társadalmi integrációjuk az aktív munkaerőpiachoz kapcsolódás révén, azonban a civil részvételük átlag alatti. A rendszerin-

tegrációt tekintve politikailag az átlagnál kevésbé integráltak (szavazási aktivitásuk átlag körüli, a szavazáson túli politikai aktivitásuk pedig jelentősen elmarad az átlagtól), és bár nem megengedőek a normaszegéssel szemben, intézményi bizalmuk a legalacsonyabb a mintában (különösen a politikusokba és a magyar Országgyűlésbe vetett bizalmuk alacsony). Személyközi integrációjuk is kifejezetten gyenge: a bizalmas-erős kapcsolataik száma a legalacsonyabb, a nexusdiverzitásuk átlag alatti, és szubjektív kirekesztettségérzésük is elmarad az átlagtól. A második legfiatalabb átlagéletkorú csoport (41,9 év), így nem meglepő, hogy itt a legmagasabb a gazdaságilag aktívak aránya (88,3%) és a legalacsonyabb a nyugdíjasoké (5%). Társadalmi-gazdasági státuszukat tekintve helyzetük nem tér el a társadalmi átlagtól: mind a diplomás apák aránya (8,6%), mind a szubjektíve jó anyagi helyzetűek aránya (47,2%), mind az egy főre jutó háztartási jövedelem átlag körüli a csoportban, de a diplomások aránya (11,2%) elmarad az átlagtól.

A *dezintegrációtól veszélyeztetettek* (17,6%) csoportjában egyetlen vizsgált integrációs mechanizmus sem működik hatékonyan. A csoport személyközi integrációja rendkívül gyenge: a szubjektív kirekesztettségérzet a legmagasabb, a nexusdiverzitás pedig a második legalacsonyabb a mintában, és a bizalmas kapcsolatok száma is messze elmarad a társadalmi átlagtól. Rendszerintegrációjuk is alacsony: itt a legmagasabb a politikailag teljesen passzívok aránya (76,3%), és a legalacsonyabb a csak biztos választóké (13,6%), míg az egyéb politikai aktivitás valamivel kevesebb mint a fele az átlagos értéknek. A politikai intézményekbe vetett bizalmuk is elmarad az átlagtól (leginkább a magyar Országgyűléssel szemben bizalmatlanok), és a normaszegés elfogadása ebben a csoportban a legmagasabb. Társadalmi integrációjuk is gyenge: civil részvételük a legalacsonyabb a mintában, munkaintenzitásuk pedig a társadalmi átlag körül van. Életkorukat tekintve nem térnek el a mintaátlagtól (48,1 év), és annak ellenére, hogy a diplomás apák aránya (10,9%) átlagos a csoportban, a diplomások aránya (12,8%) jóval elmarad az átlagtól. Jellemzően fővárosiak (30,2%), szubjektíve rossz anyagi helyzetűek (61,2%) és a csoporton belül a legmagasabb a roma származásúak aránya (9%).

A *normakövető dezintegráltak* (16,2%) csoportjában sem lehet az integrációs mechanizmusok hatékony működését rögzíteni. A normakövető dezintegráltak legfontosabb jellemvonása a rendkívül alacsony munkaintenzitás: csupán 4,4%-uk aktív a munkaerőpiacon, amit az magyaráz, hogy a csoport átlagéletkora 66,3 év, vagyis ők a legidősebbek. Így nem meglepő az sem, hogy a csoportban a legmagasabb a nyugdíjasok aránya (85,9%). Nemcsak a munka világa, a civil szervezeti tagság sem játszik szerepet társadalmi integrációjukban. A politikai aktivitásukat tekintve egyedül a szavazási hajlandóságuk jelentős (a csoportban a második legmagasabb a csak biztos választók aránya, 36,9%), ugyanakkor 57,5%-uk po-

litikailag teljesen passzív, és a szavazáson túli aktivitásuk is csak harmada az átlagos értéknek. Az intézményekbe vetett bizalmuk nem tér el a társadalmi átlagtól, de a normaszegéssel szemben – az átlaghoz képest – nem megengedőek. Kapcsolati hálójuk rendkívül korlátozott: nexusdiverzitásuk a legalacsonyabb a mintában, a bizalmas kapcsolataik száma pedig a második legalacsonyabb. Szubjektív kirekesztettségérzésük is némileg elmarad a mintaátlagtól. Társadalmi-gazdasági helyzetük a legkedvezőtlenebb: ebben a csoportban a legalacsonyabb a diplomások (8,6%), a diplomás apák (5,1%) és a szubjektíve jó anyagi helyzetűek aránya (27%), továbbá körükben a legalacsonyabb az egy főre jutó háztartási jövedelem átlaga (ami az átlagos értéktől 36 ezer forinttal kevesebb). Feltűnő, hogy itt a második legmagasabb a kistelepüléseken élők aránya (71,2%).

3. táblázat
A klaszterképző változók standardizálatlan átlagai
az integrációs csoportokon belül, 2021

Integrációs csoport	Rendszerintegráció		Társadalmi szintű integráció		Személyközi integráció		
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
	intézményi bizalom	normaszegés elfogadása	munka-intenzitás	civil részvétel	bizalmas kapcsolatok	gyenge kapcsolatok	szubjektív kirekesztettség
Kapcsolatgazdag, politikailag aktívak	4,51	0,01	0,61	0,88	3,34	14,33	1,81
Lokálisan integráltak	5,34	-0,00	0,74	4,71	2,18	12,17	2,18
Politikailag integráltak	6,74	-0,52	0,96	0,38	1,44	12,97	1,48
Normakövető kapcsolatgazdagok	5,05	-0,26	0,79	0,51	4,39	11,55	1,60
Normakövető, munkaerőpiacon integráltak	2,94	-0,51	0,96	0,28	1,31	7,75	1,86
Dezintegrációtól veszélyeztetettek	4,12	1,70	0,71	0,21	1,54	7,00	2,85
Normakövető dezintegráltak	4,60	-0,52	0,02	0,27	1,40	6,85	1,87
Teljes minta	4,60	0,00	0,68	0,64	2,09	9,74	1,96

4. táblázat
A politikai részvétel mint klaszterképző változó megoszlása
az integrációs csoportokon belül, 2021

Integrációs csoport	Rendszerintegráció		
	(1) politikai részvétel		
	passzív, nincs részvétel	csak biztos választó	van másféle politikai aktivitása
Kapcsolatgazdag, politikailag aktívak	0,0	17,4	82,6
Lokálisan integráltak	19,1	24,3	56,6
Politikailag integráltak	31,7	58,4	9,9
Normakövető kapcsolatgazdagok	74,9	25,1	0,0
Normakövető, munkaerőpiacon integráltak	64,1	32,0	3,9
Dezintegrációtól veszélyeztetettek	76,3	13,6	10,1
Normakövető dezintegráltak	57,5	36,9	5,7
Teljes minta	52,8	30,6	16,7

Annak ellenére, hogy a kutatássorozat mindhárom mintáján azonos változók, ill. változócsoporthoz felhasználásával és azonos módszerrel (látens osztályelemzés, LCA) történt az integrációs csoportok kialakítása, az alkalmazott csoportosítási eljárás logikája nem teszi lehetővé a három keresztmetszeti mintán kapott integrációs modellek összehasonlítását, mivel azok függetlenek egymástól. Az azonban megállapítható – ahogyan azt korábbi tanulmányok (Kovács et al. 2017, Gerő et al. 2020) is kiemelték a 2015-ös és a 2018-as adatokon létrehozott integrációs klaszterek alapján –, hogy a 2018-as integrációs modell hét csoportja közül hat nagyon erős hasonlóságot mutatott a 2015-ös csoportokkal (Gerő et al. 2020). A legújabb, 2021-es felvétel adatain alkalmazott látens osztályelemzés eredményeként kapott integrációs csoportok fenti leírása alapján szintén kitűnik, hogy a 2021-ben azonosított csoportok közül hat nagyon hasonló jellegzetességekkel rendelkezik a 2018-as integrációs csoportokkal, míg egy, a normaszegő, munkaerőpiacon integráltak csoportja már nem alkot önálló réteget, és új csoportként a politikailag integráltakat lehetett beazonosítani (egy csoport elnevezésében pedig pontosítás történt a klaszterképző változók 2021-es eredményei szerint).

Összegzőképpen megállapítható, hogy 2021-ben – éppúgy, mint 2015-ben és 2018-ban – van két csoport, melyek az integráció szempontjából felülintegráltaknak tekinthetők: a *kapcsolatgazdag, politikailag aktívak* és a *lokálisan integráltak*, melyek együttesen a magyar társadalom hatodát (15,9%) teszik ki. Ezt a két csoportot különösen a magas politikai aktivitásuk és kiterjedt kapcsolathálózatuk különíti el a többi csoporttól. Mindemellett e két, a rendszerintegráció és a sze-

5. táblázat
Az integrációs csoportok néhány szociodemográfiai jellemzője, 2021

	%	életkor (átlag)	diplomás (%)	diplomás apa (%)	fővárosi (%)	kistelepülésen élő (%)*	gazdaságilag aktív (%)	nyugdíjas (%)	szubjektíve jó anyagi helyzetű (%)	havi jövedelem (Ft; átlag)**	roma (%)
Kapcsolatgazdag, politikailag aktívak	10,1	49,6	24,1	12,0	16,2	68,8	62,7	29,6	57,4	206.402	6,3
Lokálisan integráltak	5,8	45,2	36,1	19,3	8,3	71,9	75,7	15,3	50,1	185.230	5,9
Politikailag integráltak	15,1	43,6	27,7	13,6	15,0	70,4	87,8	6,8	60,2	211.481	4,2
Normakövető kapcsolat-gazdagok	14,5	41,5	20,9	13,5	22,6	49,7	74,4	12,9	57,1	203.649	5,1
Normakövető, munkaerőpiacon integráltak	20,6	41,9	11,2	8,6	15,3	69,9	88,3	5,0	47,2	190.691	6,3
Dezintegrációtól veszélyeztetettek	17,6	48,1	12,8	10,9	30,2	56,7	67,6	23,2	38,8	180.990	9,0
Normakövető dezintegráltak	16,2	66,3	8,6	5,1	11,8	71,2	4,4	85,9	27,0	150.540	8,8
Teljes minta	100,0	48,1	17,7	10,9	18,1	64,8	65,6	25,8	47,6	186.666	6,7

Magyarázat: * Kisebb vidéki városban vagy községben él. ** Egy főre jutó havi háztartási jövedelem.¹

¹ Mivel a háztartási jövedelem esetében magas volt az adathiány, ezért imputálással pótoltuk az alábbi prediktor változók segítségével: 1) a kérdezett iskolai végzettsége; 2) a másodikként felsorolt háztartástag iskolai végzettsége; 3) a kérdezett korcsoportja; 4) a kérdezett munkaerőpiaci aktivitása; 5) a háztartás létszáma; 6) lakásméret (1 főre jutó nm); 7) vagyontárgyak alapján képzett index; 8) anyagi deprivációs index; 9) magaskultúra-fogyasztás alapján képzett index; 10) lakóhely településtípusa; 11) lakóhely régiója; 12) a lakás kérdezőbiztos által jelölt típusa; 13) a lakás településen belüli elhelyezkedése; 14) a háztartáson belüli keresők száma; 15) a kérdezett foglalkozásának presztízse. A hiányzó jövedelemértékek becsléséhez a Multiple Imputation by Chained Equations (MICE) algoritmus Random Forest (RF) módszerét alkalmaztuk, és R programban végeztük (van Buuren–Groothuis-Oudshoorn, 2011).

mélyközi integráció terén felülintegrált csoportnak a civil társadalomba való bekapcsolódása is felülintegrált.

A *politikailag integráltak* csoportjának jellegzetessége az erős rendszerintegráció: magas szavazási hajlandóságukkal (bár a szavazáson túli politikai aktivitásuk közepes mértékű), magas intézményi bizalmukkal és a normaszegéshez fűződő, erősen elutasító viszonyukkal tűnnek ki a többi csoport közül. Ezenkívül a munkaintenzitásuk és a nexusdiverzitásuk tekintetében is felülintegráltak. A *normakövető kapcsolatgazdagok* csoportját erős személyközi integráció jellemzi: kiterjedt bizalmas, beszélgetési háló és alacsony szubjektív kirekesztettségérzet a sajátosságuk. Ugyan a normaszegést elutasítják, de a politikai részvétel terén alulintegráltak. A *normakövető, munkaerőpiacon integráltak* csak a munkaintenzitás tekintetében felülintegráltak, és – bár intézményi bizalmuk, valamint politikai részvételük alacsony – a normaszegéshez fűződő viszonyuk elutasító.

Az integráció mindhárom vizsgált szintjén alulintegrált – dezintegrált – csoportnak a *dezintegrációtól veszélyeztetettek* és a *normakövető dezintegráltak* tekinthetők. E két csoport a magyar társadalom harmadát (33,8%) teszi ki. A *dezintegrációtól veszélyeztetettek* különösen a rendszerintegráció tekintetében alulintegráltak: elfogadják a normaszegést, politikai részvételük lényegében nincs, passzívak, és intézményi bizalmuk is jóval átlag alatti. Mindezt tetézi, hogy nincs civil aktivitásuk, és a társadalomból erősen kirekesztettnek érzik magukat. A *normakövető dezintegráltak* csoportjának pedig leginkább a társadalmi szintű és a személyközi integrációja korlátozott: a munkaerőpiacról lényegében kirekesztett csoportról van szó, melynek szűk a kapcsolati hálója is.

6. táblázat

A strukturális (integrációs) rétegződési modell létrehozása

Integrációs csoportok	Strukturális (integrációs) rétegek
a mintanagyság miatt nincs megfelelője az integrációs rétegek között	elitek
Kapcsolatgazdag, politikailag aktívak	felső rétegek
Lokálisan integráltak	
Politikailag integráltak	integrált középrétegek
Normakövető kapcsolatgazdagok	integrált alsó középrétegek
Normakövető, munkaerőpiacon integráltak	
Dezintegrációtól veszélyeztetettek	dezintegrált alsó rétegek
Normakövető dezintegráltak	

Forrás: KEP3, saját szerkesztés

Hivatkozások

- Balogh K. – Hajdu G. – Huszár Á. – Kristóf L. – Megyesi B. (2019) *Származás és integráció a mai magyar társadalomban*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- van Buuren, S. – Groothuis-Oudshoorn, K. (2011) mice: Multivariate Imputation by Chained Equations in R. *Journal of Statistical Software*, 45(3), 1–67.
<https://doi.org/10.18637/jss.v045.i03>
- Collins, L. M. – Lanza, S. T. (2010) *Latent Class and Latent Transition Analysis: With Applications in the Social, Behavioral, and Health Sciences*. New York: Wiley.
<https://doi.org/10.1002/9780470567333>.
- Gerő M. – Hajdu G. – Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2020) A magyar társadalom integrációja 2015, 2018. In Kovách I. (szerk.) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 59–88.
- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2015) Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu*, 5(3), 63–83. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.63>.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Az integrációs modell. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale, 22–48.
- Kovách I. (szerk.) (2020a) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum.
- Kovách I. (szerk.) (2020b) *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum.
- Nylund, K. L. – Asparouhov, T. – Muthén, B. O. (2007) Deciding on the number of classes in latent class analysis and growth mixture modeling: a Monte Carlo simulation study. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 14(4), 535–569.
<https://doi.org/10.1080/10705510701575396>.
- Szabó A. – Gerő M. (2019) *A magyar társadalom és a politika, 2019: A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szabó A. – Gerő M. (2022) *A magyar társadalom törésvonalai és politikai integrációjának dimenziói a COVID-19 árnyékában: A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai preferenciája és részvétele 2021 őszén*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont.

A SZERZŐKRŐL

- CZIBERE IBOLYA**, egyetemi tanár,
Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék;
HUN-REN High-Tech Technológiák a Fenntartható Gazdálkodásban Kutatócsoport
- CSURGÓ BERNADETT**, tudományos főmunkatárs,
HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapesti Metropolitan Egyetem, Marketing és Kommunikáció-tudományi Intézet
- GYŐRI ÁGNES**, tudományos főmunkatárs,
HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet
- HORZSA GERGELY**, tudományos munkatárs,
HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet
- HUSZTI ÉVA**, egyetemi docens,
Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék
- KOVÁCH IMRE**, kutatóprofesszor,
HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet
- KOVÁCS ESZTER**, tudományos munkatárs,
HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet
- KOVAI CECÍLIA**, tudományos munkatárs,
HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete
- KRISTÓF LUCA**, tudományos főmunkatárs,
HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet
- MEGYESI BOLDIZSÁR**, kutatóprofesszor,
HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet,
- PULAY GERGELY**, tudományos munkatárs,
HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet
- SZABÓ ANDREA**, tudományos főmunkatárs, igazgató, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet;
habilitált egyetemi docens, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet

„...az elit és legfőképpen az uralkodó politikai elit mint domináns integrációs ágens egyszerre integrálja és a polarizáción keresztül dezintegrálja a magyar társadalmat ... Az elit teljesítménye így összességében sokkal jobb a saját hatalma fenntartásában, mint a társadalom jólétének előmozdításában.” (KRISTÓF LUCA)

„A diplomások jelentős része tulajdonképpen deklasszálódik a polgárosodás szempontjából, míg mintegy a helyükre nagy számban lépnek előre alacsonyabb iskolai végzettségűek ... A munkások csoportjainak vagy a vállalkozóknak a polgárosodása a felsőbb és alsóbb középrétegek egy nagyobb részének egyaránt megtörténő lesüllyedését nem tudja ellensúlyozni, ezért a polgárosodásuk a teljes társadalom szempontjából egyfajta helycsere, amit súlyos veszteség kísér.” (KOVÁCH IMRE, SZABÓ ANDREA)

„A lokálisan integráltak csoportja magában foglalja a helyi elit ... tagjait, és mindazokat a helyi szereplőket, akik aktivitásuk, helyi beágyazottságuk révén befolyást gyakorolnak a helyi társadalom ügyeire ... ők a helyi társadalom integrációjának a szervezői és fenntartói” (CSURGÓ BERNADETT)

„...a városi és vidéki társadalmak más princípiumok szerinti szerveződése megszűnt a magyar társadalomban.” (HORZSA GERGELY, KOVÁCH IMRE, MEGYESI BOLDIZSÁR)

„A helyi társadalom megélhetése és alapvető élelmiszerekkel való ellátottsága lényegében nem a helyi mezőgazdaságban való részvételtől függ, ezért annak állapota, tulajdonviszonyai nem forrásai a társadalmi feszültségeknek. A vidéki társadalmak politikai integrációjának pacifikáló és semlegesítő hatása többek között ezért is lehet sikeres.” (KOVÁCH IMRE, MEGYESI BOLDIZSÁR)

„...dolgozó szegények azok, akik annak ellenére, hogy a munkaerőpiacon aktívak, háztartásukban a létminimum alatti jövedelemből élnek... Ez a csoport a munkaerőpiacon aktívak 15%-át jelenti.” (CZIBERE IBOLYA, HUSZTI ÉVA)

„A kliensi rendszer ... a társadalmi polarizáció következményeinek mérséklésében játszik szerepet, ... nem pusztán tompítja, de az egymással hierarchikus kapcsolatban álló, különböző társadalmi státusszal rendelkező egyéneket, csoportokat valamiképpen integrálja.” (KOVAI CECILIA, PULAY GERGŐ)

ISBN 978-963-416-062-3

9 789634 180623

HUN
REN

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT